

Aan onze ouders

Rob Cassuto

Indië Scheveningen Indonesië

De tocht van een gezin door de veertiger jaren van de 20e eeuw

Ontwerp Bau Winkel, Katja Hilberg
Lettertype Lexicon

© 2014 Rob Cassuto

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk,
fotokopie, internet of op welke andere wijze dan ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de schrijver.

ISBN 978-90-9028440-8
NUR 689

Voorwoord

De brieven die onze vader en moeder – Max Cassuto en Puck Cassuto-van Zuiden- uit de Oost aan hun ouders in Nederland hebben geschreven in de jaren veertig van de vorige eeuw vormen de ruggengraat van dit boek.

Zowel mijn vader als zijn jongere broer George hebben deze brieven en andere documenten uit dit intussen zo verre verleden bewaard en zo zijn ze in mijn bezit gekomen. Het zijn zo'n ruim veertig brieven geschreven vanaf eind augustus 1945, vlak na de capitulatie van Japan tot mei 1946 als het gezin repatrieert naar Nederland. Een kleine dertig brieven zijn geschreven vanaf eind 1949 tot september 1951, de jaren dat het gezin weer in Bandung op Java woonde.

De eerste serie brieven is merendeels geschreven in kriebelig handschrift, soms met potlood, om maar iedere vierkante centimeter te benutten, grijsblauwe 'Air Letters', met opschrift: 'Security: Think before you write!'. De tweede reeks is merendeels getypt op dunne luchtpostvellen met de oude typemachine van het merk Royal, die lange jaren dienst heeft gedaan, ook nog later voor mij.

Onlangs zei mijn broer, dat we er toch 'iets mee moesten doen', met die brieven, en dat activeerde een lang sluimerend voornemen van mij om iets van de tocht van ons gezin door dat roerig decennium van oorlog en onrust vast te leggen. Voor onze familie van deze en latere generaties in de eerste plaats, maar wie weet is het een herkenbaar verhaal voor een uitgebreidere kring en een boeiend verslag voor wie zich voor deze periode in onze geschiedenis interesseert.

De brieven geven een authentieke getuigenis van de grillige lotgevallen en belevenissen uit die jaren en zijn vlot geschreven. Grote delen vond ik geschikt om als basis te dienen voor de geschiedenis van ons gezin in die periode in Indië/Indonesië. Grotendeels vertellen onze ouders hun eigen verhaal. Daarnaast heb ik ook nog andere documenten gebruikt. Daarvan mag zeker niet ongenoemd blijven het schriftje dat mijn moeder jaren geleden op mijn verzoek heeft geschreven over de tijd in de Japanse interneringskampen en de maanden na de oorlog. Dat alles heb ik voorzien van

een verbindende tekst en een beschrijving van de politieke context, waarin de gebeurtenissen zich afspeelden; voor de jaren 1946–1948/49 toen het gezin in Scheveningen verbleef heb ik behalve van eigen herinneringen ook gebruik gemaakt van getuigenissen van de broers van Max. Een compleet overzicht van bronnen is achterin te lezen.

Onze ouders, Max en Puck, waren allebei afkomstig uit een geassimileerd seculier Joods gezin. Hun ouders al hadden afstand genomen van de Joodse religie en traditie. Max' vader Isaac stamde uit een traditioneel Joods gezin in Amsterdam, Max' moeder, Caroline Winkel, uit een vrome familie in Den Haag. Pucks vader kwam uit een traditioneel Joods winkeliersgezin in de 'mediene' (provincie), uit Assen, haar moeder uit een geslacht van juweliërs te Amsterdam, later Antwerpen. De Tweede Wereldoorlog maakte een ruw einde aan de illusie van de Cassuto's en de Van Zuidens om aan de Nederlandse samenleving als geassimileerde Joodse Nederlanders zich veilig te voelen in de Nederlandse samenleving. Ook dat zal in het verhaal aan de orde komen.

Het verhaal begint eind 1939 met het huwelijk van onze ouders in Nederland, en de terugkeer meteen daarna van het jonge stel naar het toenmalig Nederlands-Indië, het land van hun geboorte en jeugd. Max begint zijn carrière als bestuursambtenaar op West-Java. In 1942 bereikt de Tweede Wereldoorlog ook Nederlands-Indië en volgt de Japanse bezetting. Puck en de in 1941 geboren zoon Rob, mijn persoon, zijn drie jaren geïnterneerd in diverse interneringskampen op Java. Max brengt drie barre jaren door als krijgsgevangene in Birma en komt na de bevrijding via de Engelsen terecht in (toen nog) Brits-Indië. Na de capitulatie is het op Java nog allerm minst rustig, het is de tijd van de Bersiap, de heftig opvlammende acties van Indonesische onafhankelijkheidsstrijders en roversbenden. In die chaotische tijd komt toch de hereniging van het gezin in Brits-Indië tot stand, de brieven beschrijven met hoeveel moeite dat is gebeurd. Max, Puck en de kleine Robbie keren in mei 1946 terug naar Nederland en een intermezzo volgt van een aantal jaren van herstel van de ontberingen, in welke periode mijn broer en zus worden geboren. Ons gezin woont in bij de ouders van Max in het herenhuis in Scheveningen. Max' ouders en Max' twee broers zijn ondergedoken geweest en enige van hun aangrijpende belevenissen zullen worden vermeld. Ook ga ik in op de ingrijpende wending van de familie tot het christendom. Herfst 1948 wordt Max teruggeroepen naar de Oost om daar voor het bestuur van West-Java te gaan werken, een roerige periode waarin de Nederlanders en Indonesiërs met elkaar strijden met als inzet de soevereiniteit. Eind 1949 volgen Puck en de drie kinderen. Nog een kleine twee jaar woont het gezin in Bandung in het intussen onafhankelijk geworden Indonesië, een spannende tijd. In de zomer 1951 zijn onze ouders in twijfel: zullen ze blijven of weer terugkeren naar Nederland? Zo kent dit verhaal in veel opzichten meerdere lagen. Het is een kroniek

van onze dappere ouders, die zich moedig heenslaan door een tijd vol ontbering, onrust en onzekerheid. Het geeft een beeld van de grillige ontwikkelingen in de jaren veertig van de vorige eeuw in Indië/Indonesië. Het is ook het verhaal van een familie op zoek naar haar identiteit.

Het werk aan dit boek heeft mijn inzicht in de ontwikkeling van de familie-verhoudingen genuanceerd en verdiept. Ik dacht, dat ik een aardig compleet beeld had van hoe mijn ouders waren geworden wie zij waren en met name hoe ik mij zelf had ontwikkeld te midden van ons gezin. Tijdens het lezen van al die brieven en het samenstellen en schrijven van dit boek heb ik die jaren veertig als het ware contemplatief doorgenomen en voor zover dat kan weer een beetje herbeleefd. Wat overblijft is compassie met hoe mijn ouders in die harde tijden van de Japanse bezetting zijn beproefd; tegelijk is mijn respect toegenomen voor hoe zij zich hebben geweed, hoe zij de moed niet hebben opgegeven en steeds weer met nieuwe hoop en liefde voor elkaar en hun kinderen het leven hebben opgepakt en de toekomst tegemoet zijn getreden. Tegelijk heeft mijn inzicht zich verdiept in hoe de relatie tussen mij en mijn ouders zich na afloop van de oorlog niet echt goed heeft ontwikkeld. Een normale hechting met de rest van het gezin heeft maar niet tot stand willen komen. Dat is geen nieuw inzicht maar de brieven laten zien hoe dit drama zich als een bijna onstuitbaar proces afspeelt. Het heeft (nogmaals) emoties als boosheid en verdriet gewekt maar uiteindelijk tot compassie en een zekere aanvaarding met een zucht van verlichting: het was wat het was en het was niet anders...

Omdat het toch vooral het verhaal van mijn ouders is met mijn persoon als oudste kind in een 'dragende bijrol' heb ik er voor gekozen mijzelf als Rob of Robbie te vermelden, behalve als ik uitdrukkelijk mijn eigen herinneringen beschrijf. De citaten uit de brieven en mijn eigen al eerder geschreven herinneringen zijn in cursief gedrukt; de oude spelling in de brieven is wegens de authenticiteit gehandhaafd. Andere citaten staan in cursief met aanhangstekens.

Dank gaat uit naar mijn broer Ab en mijn zuster Irene en haar man Karel van Zwol voor hun steun, mentaal en materieel, aan dit project; Karel heeft met zijn suggesties en herhaalde correcties van het manuscript een groot aandeel geleverd aan de wording van dit boek. Dierbaar is de bijdrage van mijn partner Minke Cannegieter met haar nalopen van de teksten, haar tips en haar lieve aandacht tijdens het schrijfproces.

Mijn achterneef Bau Winkel heeft zijn grote ervaring als grafisch designer belangeloos ingezet – samen met zijn collega Katja Hilberg – voor de realisatie van een smaakvolle opmaak die duidelijk een eigen stempel draagt; daarvoor en voor zijn begeleiding van het drukproces onze grote dank.

Mede namens mijn broer, zus en zwager,

Rob Cassuto

Inhoud

DEEL I INDIË	13
1 Huwelijk	14
Twee gezinnen in Bandung	14
Indologie	18
2 Terug naar Indië	22
De reis	22
De Duitse inval in Holland	23
Militaire dienst; Robbie	24
Tjiandjoer	27
3 Het begin van de oorlog	29
De Japanners landen	29
Capitulatie	31
4 Kampen	32
Kamp Tjihapit	32
De mannen	35
Kamp Moentilan en kamp Banjoe Biroe	37
5 De Birma spoorweg	52
6 Na de oorlog; op weg naar Nederland	57
Max gaat naar Brits-Indië, eerste contacten met familie	57
Geweld op Java	63
Max gaat naar Calcutta	65
Max en Puck horen van elkaar	70
Verlangen in Calcutta, onrust in Bandung	74
Een beter leven	76
Bersiap in Bandung; Puck en Robbie in gevaar	78
Oorlog in Bandung	81
Een besluit valt: proberen Puck en Robbie naar Calcutta te krijgen	83
Van Bandung naar Calcutta	88
Eindelijk hereniging	91

7	Wachten in Calcutta op passage naar Nederland	94
	Toestemming tot repatriëring	95
	Geld	97
	Robbie	99
	Inkopen	101
	Wachten, warmte en woelingen	102
	Het lot van de Joodse familie in Nederland	106
	Passage in zicht	107
	Met de boot op weg naar Nederland; de Otranto	110

DEEL II SCHEVENINGEN 117

1	De Badhuisweg 86	118
	Het huis	118
	Scheveningen	125
	Robbie op school	126
2	Christendom	129
	De familie in Nederland vóór en in de oorlog	129
	George en Ernest	131
	Een nieuwe zingeving	134
	Gezinsleven	136
	Een politionele actie	139
3	Twijfel over de toekomst	141

DEEL III INDONESIE 145

1	1948: Max gaat eerst	146
	Tweede Politionele actie	146
	Onrust op West-Java	150
2	Gezinshereniging	153
	Max werkt in Bandung	153
	Puck en de kinderen komen aan	154
	Wonen	155
3	In een onafhankelijk Indonesië	162
	De soevereiniteitsoverdracht	162
	Een knus intermezzo	164
	Westerling valt Bandung binnen	166
	Een nieuwe wereldoorlog?	168
	De familie in Nederland	169
	Maanden met gezondheidsproblemen	171
	De kinderen	174

4	Wonen en werken in de republiek	178
	Max zijn vooruitzichten	178
	Voor werk in Jakarta	179
	Sinterklaas	181
	Een dorp in de Bommelerwaard	184
	Kerstmis	185
	Joods in Bandung	186
5	Blijven of terugkeren?	187
	Vertrekkers, blijvers en nieuwkomers	187
	Ambtenaren	187
	Wol voor de Nederlandse winter?	189
	Rondom Robbie	191
	Familieperikelen	195
	Pakketten	198
	Het goede leven	200
	Promotie?	201
	De beslissing	205
	De laatste voorbereidingen; vertrek	206
	Hoe het verder ging	211
	Geraadpleegd en verwijzingen	215
	Algemeen over de jaren na de oorlog in Indonesië	215
	Noten	216
	Indische woorden	218

INDIË

I

1

Huwelijk

Twee gezinnen in Bandung

Max Lodewijk Henricus Cassuto en Raymonde Valentine (Puck) van Zuiden kenden elkaar al vanaf hun jeugd, toen zij op 23 december 1939 in het Haagse stadhuis aan de Groenmarkt met elkaar in het huwelijk traden. Ze waren kinderen van ouders die met elkaar bevriend waren sinds de jaren twintig van de 20e eeuw. Isaac (Ies) en Caroline (Lien) Cassuto en Albertus (Albert) en Betsy van Zuiden hadden elkaar ontmoet in Bandung in het toenmalig Nederlands-Indië.

Aan het eind van de 19e eeuw en het begin van de twintigste eeuw werd er in Nederland uitgebreid reclame gemaakt om dienst te nemen in de koloniale gelederen. Veel Nederlanders gaven daar gehoor aan. Ze namen dienst in het binnenlands bestuur van de kolonie of in het koloniale leger, werden actief in het onderwijs en in medische beroepen, in het zakenleven of in de olie of werden ‘planter’ op de zogenoemde ‘ondernemingen’ (uitgebreide plantages voor koffie, thee of rubber).

Zo ook Isaac Cassuto en Albert van Zuiden, die exemplarisch zijn voor deze ontwikkeling. Isaac Cassuto gaf in de moeilijke economische jaren van de Eerste Wereldoorlog zijn net begonnen praktijk als advocaat in Den Haag op en emigreerde samen met zijn zwangere echtgenote Caroline Winkel (Lien) als jong jurist in januari 1915 met de SS Prinses Juliana naar Nederlands-Indië. De familiechronieken tonen op een oud fotootje een jonge vent met een snor en een bril, wat onhandig in een krap wit tropenpak, zittend op het paradijselijke erf van een tropenhuis, samen met zijn vrouw die, gekleed in de gebruikelijke vrijetijdskleding voor Europese vrouwen – blouse (‘kabaja’) en sarong – op haar arm een baby heeft: Max. Isaac begon bij de rechterlijke macht in Pekalongan, een stadje op Midden-Java. Later werd hij leraar aan en na verloop van tijd directeur van scholen die zogenaamde ‘inlanders’ opleidden voor administratieve en bestuursfuncties.

Albert van Zuiden kwam in 1901 van de Rijks Hogere Burgerschool te Assen en ging naar de Koninklijke Militaire Academie in Breda, studierichting Infanterie Oost-Indië. Na zijn opleiding ging hij in 1905 of 1906 als officier in het Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger, het KNIL, naar de Oost. Oude vergeelde foto's tonen hem als piepjonge luitenant in de rimboe van het gewest Djambi op Sumatra (of het eiland Soemba) te midden van zijn peloton ruwgebolsterde KNIL-soldaten. Hij was jaren vrijgezel en is pas in 1919, op verlof in Nederland, getrouwd met Betsy van Praag.

Niet onwaarschijnlijk is dat beide mannen mede gemotiveerd werden door de grotere vrijheid in de koloniën. In die motivatie speelde waarschijnlijk ook hun Joodse afkomst mee. Zowel Isaac en zijn nog heel vroom opgevoede vrouw als de nog ongehuwde Albert hadden de Joodse levenswijze opzij gezet en streefden naar algehele assimilatie aan de Nederlandse samenleving. Er waren in Insulinde geen knellende banden van het Joodse milieu en er was minder sprake van grote discriminerende vooroordelen en er leek meer perspectief op carrière.

Zoals het merendeel van de Joodse immigranten deden zij, eenmaal in Indië, niets meer aan hun religie. Ze leefden als alle andere Nederlandse 'kolonialen'. Ze waren lid van de 'Sociëteit', de gezelligheidsvereniging van de Nederlandse gemeenschap, bijgenaamd 'de Soos', vierden Koninginnedag, Sinterklaas en Kerstmis en speelden in toneelclubs. Overgeleverde krantenknipsels recenseren succesvolle toneeluitvoeringen waarin Lien Cassuto figureert als gangmaakster.

Zowel Max als Puck werd geboren op Java, Max in 1915 in Pekalongan en Puck in 1921 in het militair hospitaal in Tjimahi vlakbij Bandung, de standplaats van kapitein Albert van Zuiden, die daar een administratieve functie had gekregen op het 'Departement van Oorlog'.

Aan het eind van hun Indische carrière, in de jaren twintig, woonden de twee echtparen Cassuto en Van Zuiden met hun kinderen in Bandung op West-Java. Zowel Ies Cassuto als Albert van Zuiden kwam daar terecht na vele standplaatsen. Albert was gelegerd geweest in het gewest Djambi, waar hij wellicht nog had meegewerkt aan de 'pacificatie' van die regio, en op Timor en Sumba. Isaac was gestationeerd geweest in Pekalongan, Probolinggo, Serang en Magelang.

Beide mannen waren lid van vrijmetselaarsloges. Vele koloniale Nederlanders, ook de Nederlanders van Joodse komaf, hadden behoefte de diepere zaken des levens te bespreken, te filosoferen en vieringen te doen. De vrijmetselaarsloge bood die gelegenheid aan allen die in een vrije spirituele omgeving geestverwanten wilden ontmoeten. Op de vrijmetselaarsloge werd Kerstmis gevierd en sommige loges gaven onderdak aan hen die het joodse lichtfeest Chanoeke wilden vieren. Misschien hebben de Cassuto's en de Van Zuidens elkaar daar in die Bandungse loge leren kennen.

Boven Isaac op zijn eerste standplaats in Pekalongan (midden Java) en zijn vrouw Lien met pasgeboren Max
Onder Albert als piepjonge luitenant in de rimboe van Djambi of het eiland Soemba te midden van zijn peloton ruwgebolsterde KNIL-soldaten.

Families van Zuiden en Cassuto verenigd op de foto, plm 1930, rechts staand Max, aan zijn voeten Raymi (later Puck), de toekomstige bruid. Links staand overste Albert van Zuiden en naast hem Betsy, daarnaast Lien Cassuto en Isaac Cassuto. In het matrozenpakje Ernest, jongere broer van Max, de twee andere meisjes zijn onbekend.

Hun kinderen hebben in Nederlands-Indië een onbezorgde en gelukkige jeugd gehad. Het waren de jaren van het tropisch paradijs voor de Nederlanders. Ze woonden in witte villa's met grote tuinen eromheen, beschaduwde door waringins, kenaribomen of tamarindes. Een stoet van bediendes, baboes, djongossen en kebons zorgde voor het eten, de kinderen en het onderhoud van huis en tuin. De kruidige geuren van trassi en kruidnagel, de overweldigende natuur met zijn bergen, bossen, sawahs en kleurige bloemen, de tropische stortregens, de brandende of lome hitte, het zijn de indrukken die de daar opgroeiende kinderen voor het leven meenamen. Daar in Bandung, in die jaren twintig, kwamen de families regelmatig bij elkaar op bezoek. Toen heeft Max het kleine meisje Raymi, zoals ze toen genoemd werd (later Puck) met haar lange pijpenkrullen al ontmoet. In 1931 had haar vader zijn tropenjaren als militair uitgediend en verhuisde hij met vrouw en dochttertje naar Den Haag om van zijn pensioen te gaan genieten. Raymi was toen negen jaar oud.

De familie Cassuto was intussen uitgebreid met twee zonen. Ernest, geboren in 1919 in Probolinggo, en laatkomer George, geboren in 1929 tijdens een verlof in Nederland. Ies vertrok met zijn gezin een paar jaar later, in 1934, voorgoed naar Nederland, waar hij professor kon worden aan de universiteit van Utrecht. Max was toen al negentien en had net eindexamen gedaan aan het Christelijk Lyceum aan de lommerrijke Dagoweg in Bandung.

Indologie

Ies werd bijzonder hoogleraar in het Adatrecht (ongeveer: gewoonterecht) van Nederlands-Indië aan de Indologische faculteit van de Universiteit te Utrecht. Indologie was de naam voor de academische studie voor bestuursambtenaar in Nederlands-Indië, een studierichting die in de twintiger jaren was ingesteld aan de universiteiten van Leiden en Utrecht, waarbij de universiteit van Leiden de meer verlichte koloniale visie vertegenwoordigde en die van Utrecht de meer conservatieve, met als boegbeeld de uitermate conservatieve prof. Carel Gerretson.¹

Het is niet te verwonderen dat Max de studie Indologie koos. Hij wilde snel terug naar de groene gordel van smaragd. Misschien speelde de dreigende politieke situatie een rol, want donkere wolken pakten zich samen boven Europa. Maar waarschijnlijk werd hij veel meer gedreven door een hevig verlangen naar het land van zijn gelukkige jeugd en door het idee daar een roeping te hebben.

Max was als student beïnvloed door de stroming van de zogenoemde ‘ethische richting’ in het koloniaal bestuur. Sinds het begin van de 20e eeuw wilden de aanhangers van de ethische politiek Nederlands-Indië niet meer in de eerste plaats exploiteren voor het materieel gewin, zoals dat eeuwenlang was gebeurd, maar de bevolking van de Archipel ‘zedelijk vormen en verheffen’ (zoals Koningin Wilhelmina het in de troonrede van 1901 al had omschreven). Het welzijn van de inheemsen moest veel meer aandacht krijgen, cultuur gestimuleerd en onderwijs verbeterd worden. De ethische politiek pleitte ook voor een geleidelijke ontwikkeling naar onafhankelijkheid op westerse leest aan de vaderlijke hand van Nederland. Veel jonge indologen in spe werden door deze ideeën geïnspireerd en hadden de Max Havelaar – de roman van Multatuli tegen uitbuiting van de inlandse bevolking – op hun nachtkastje liggen.

Mede dankzij de ethische politiek werd er in die eerste decennia van de vorige eeuw door de Nederlanders veel goeds verricht, ondanks tegenstand uit de hoek van conservatieve stromingen: verbeteringen werden aangebracht in de inheemse landbouw, het kredietwezen; de gezondheidszorg ging vooruit en de bevolking nam navenant toe; er werd beter onderwijs voor de inheemse bevolking geregeld; een systeem van scholen

werd opgezet, waaronder de opleidingsscholen voor inlandse ambtenaren; de infrastructuur werd gemoderniseerd, wegen en spoorwegen werden aangelegd. Met al deze zaken werd het welzijn van land en volk gediend. Een boek uit 1941, dat verhaalt over deze ontwikkelingen heette: ‘Daar wèrd iets groots verricht’.²

De twintiger en dertiger jaren waren het hoogtij van het koloniale Indië. Economisch ging het de Europese bovenlaag van de samenleving voor de wind. De steden breidden zich uit met nieuwe wijken vol mooie villa’s in lommerrijk groen voor hun koloniale bewoners, zoals in Bandung, waar Max was opgegroeid. Er verrezen prachtige witte gebouwen, juwelen van koloniale architectuur, voor bestuur en handel. De oliewinning en de ondernemingen voor koffie, thee, rubber etc. bloeiden en bezorgden het moederland een mooi inkomen. Wel leefden de meeste Nederlanders – een paar honderdduizend temidden van destijds zestig miljoen inheemsen – in hun eigen wereld, waar het contact met de gewone man en vrouw uit het volk vooral plaats vond via de bedienden, die uit de desa kwamen om de karweitjes in het huishouden te doen. Het zicht op wat er in brede lagen van de inheemse bevolking speelde was daardoor beperkt.

Achter de mooie koloniale façade broeide onrust. Natuurlijk zal de jonge student in Utrecht kennis hebben genomen van het opkomende nationalisme in het land van zijn roeping. In de late jaren twintig en dertig smeulden in vele lagen van de inheemse bevolking, vooral op Java, de frustraties over de neerbuigende behandeling door de Nederlanders en de economische en sociale achterstelling. Tegelijk met de verbetering van het onderwijs voor de beter gesitueerden onder de inheemse bevolking – waaraan vader Ies Cassuto nog zijn aandeel had gehad – waren jonge, beter opgeleide Indonesiërs zich bewust geworden van de koloniale overheersing. De aanhang van de nationalistische bewegingen groeide. De leiders begonnen steeds meer aan te sturen op onafhankelijkheid van Nederland op afzienbare termijn. Aanvankelijk werden deze ambities met een zekere welwillendheid door het Nederlands bestuur ontvangen, maar toen de eisen eind jaren twintig steeds verder gingen en met meer kracht naar voren werden gebracht, werden conservatieve krachten sterker dan de nobele ethische idealen en trad het gouvernement streng op tegen daden van protest en verzet. Rellen, gewelddadige acties kwamen steeds vaker voor; slachtoffers vielen en strenge straffen werden uitgedeeld.

Er tekenden zich in die bewegingen al de hoofdstromingen af die de geschiedenis van Indonesië zouden gaan bepalen: de aanhangers van de islam, de communisten en de seculiere nationalistten. Aanvankelijk gingen ze min of meer zij aan zij, later werden de tegenstellingen veel scherper. Een charismatisch man als ir. Sukarno, de snel opgekomen prominente leider van de seculieren, stond boven de partijen en hield ze nog enigszins verzoend met elkaar.

Max zal zeker in de krant hebben gelezen over de opstandige acties, de rechtszaken tegen de nationalist en de verbanningen van hun voor-
mannen, waaronder Mohammed Hatta en Sukarno, naar respectievelijk
Nieuw-Guinea en het eiland Flores, waardoor de dreiging van de nationa-
listen geweken leek en de rust in de late jaren dertig enigszins leek terug-
gekeerd.

Max heeft een heerlijke studententijd gehad in Utrecht met veel vrienden
en vriendinnen, feesten en onbezorgd plezier. Maar de jonge indoloog in spe
zal toch ook hebben gedebatteerd met zijn medestudenten over de situatie
in en de toekomst van het land, waar zij hun bestuurlijke rol zouden moeten
gaan spelen? Hoe heeft hij toen daarover gedacht? Waarschijnlijk zal hij
erop hebben gerekend, dat het allemaal zo'n vaart niet zou lopen: het Neder-
lands koloniaal bestuur had immers al zoveel goeds aan de inheemse be-
volking gebracht en voerde verder met zoveel goede bedoelingen een ver-
licht beleid, dat dat vast wel zou opwegen tegen de provocaties van een
radicale, onverstandige minderheid, die eventueel met de sterke arm wel
in het gareel zou kunnen worden gehouden. Was dat niet de gangbare ge-
dachtegang in die periode van de jaren dertig (en overigens ook later nog
steeds) van de meerderheid inclusief de regering in Den Haag?

Herfst 1939 is Max afgestudeerd. Hij had zich bekwaamd in de kennis van
koloniale economie, vergelijkende volkenkunde van de archipel, geschie-
denis van de koloniale expansie en van het inheemse Indonesië, het Maleis,
instellingen van de islam, het lezen van Arabisch, Indisch staats- en admini-
stratief recht en zo meer.

Een zeldzaam teken van de Joodsheid van de familie in die jaren betreft de
vermelding van zijn afstuderen in het Nieuw Israëlitisch weekblad: '27 Oct.
1939 – 14 Cheshwan 5700 Te Utrecht geslaagd voor het examen Indologie M. L. H.
Cassuto, Den Haag.'

De weg naar de terugkeer naar het land van zijn jeugd en van zijn toe-
komstdroom lag open. De jonge student was vastbesloten zijn beste
krachten aan zijn geliefde Indië te wijden.

Het liefst wilde Max de terugreis naar de Oost maken met een echtgenote
aan zijn zijde. Hoewel de aantrekkelijke goed geklede jongeman veel
vriendinnen had, gingen zijn gedachten toch uit naar de zes jaar jongere
dochter van de Van Zuidens, die hij had zien opgroeien van een tener
meisje met pijpenkrullen tot een knappe jonge vrouw. Tijdens een dinertje
met dansen na in het Kurhaus te Scheveningen vroeg hij haar, nog net
sweet seventeen, ten huwelijk. In de nazomer van 1939 kwam er een verlo-
ving. Een paar maanden later, op 23 december 1939, volgde het huwelijk.

Pas getrouwd voor het huis van Albert van Zuiden aan de Valkenboskade te Den Haag, geflankeerd door bruidsmeisjes tevens vriendinnen van Puck.

2

Terug naar Indië

De reis

Een week na het huwelijk gingen ze sloop op de MS Johan van Oldenbarnevelt. Dat kon niet vanaf Amsterdam, want de Tweede Wereldoorlog was intussen uitgebroken met de Duitse inval in Polen en de oorlogsverklaringen van Engeland en Frankrijk aan Duitsland begin september 1939. De Noordzee en de Atlantische oceaan waren te gevaarlijk geworden. Per trein gingen ze naar Genua. Het schip vertrok op 30 december 1939 daarvandaan en kwam aan op 20 januari 1940 te Batavia (nu Jakarta). De reis verliep in onbezorgde en vrolijke sfeer. De bemanning organiseerde vele activiteiten om de passagiers een goede tijd te bezorgen en we zien op een foto het pas gehuwde stel tijdens een kleurig verkleedfeest.

Verkleedfeest op de MS Johan van Oldenbarnevelt

Niet lang na Max en Puck reisden Pucks ouders hen achterna. Haar vader was toen al geruime tijd gepensioneerd. Op 28 januari 1940 gingen ook zij in Genua scheep naar Indië. Van hun boot, de MS Marnix van St. Aldegonde, zou het de laatste vaart naar Insulinde zijn. Daarna zou het schip overigens een roemrijke carrière krijgen als troepentransportschip.

Betsy Van Zuiden had haar dochter node afgestaan aan die wat al te vlotte Max; misschien had ze haar dochter aan een degelijker ogende jongeman toegedacht. In terugblikken op die periode grapte Max vaak dat Albert en vooral zijn schoonmoeder hun dochter achterna gereisd waren om een oogje op hun nieuwe schoonzoon te houden; zou deze hun oogappel wel goed behandelen?

Maar evenzeer en waarschijnlijk meer had de nuchtere Albert Van Zuiden de politieke situatie in Europa en Nederland juist ingeschat als bijzonder bedreigend voor de Joden en had hij een wijs besluit genomen om het ‘veilige’ Indië weer op te zoeken, iets dat trouwens meer Nederlandse, Belgische en Duitse Joden in die jaren van opkomend nazisme en fascisme hadden gedaan.

De Van Zuidens gingen weer wonen in Bandung. Max begon met zijn werk als ambtenaar binnenlands bestuur op het residentiekantoor in Batavia. *‘Door den Gouverneur van West-Java is toegevoegd aan den Resident van Batavia, de benoemde en in de provincie West-Java geplaatste adspirant-controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, M. L. H. Cassutto’*,³ stond er in de ‘Indische courant’ van 19 januari 1940.

De Duitse inval in Holland

Het jonge stel woonde op de Javastraat 70. De onbezorgde eerste maanden werden doorkruist met dreigende berichten over de politieke situatie in Europa. Max was een van de eerste functionarissen die op zijn kantoor het nieuws over de Duitse inval in Nederland hoorde.

Voor het beschrijven van de komende jaren maak ik veel gebruik van brieven en verslagen die Max en Puck hebben geschreven. Als getuigen van het gebeurde zijn ze zelf aan het woord.

In een brief van oktober 1945 – een van de eerste na jaren van stilte – aan zijn ouders in Den Haag geeft Max een verslag uit eerste hand van dit rampzalig bericht (voor de authenticiteit bewaar ik de oude spelling):

‘Toen ik woensdag 8 Mei vroeg of ik met het weekend naar Bandung mocht, zei de Assistent Resident dat gezien de toestand in Europa hij het denkkelijk niet kon toestaan. Vrijdag 10 Mei om zoowat 11 uur kregen we het bericht van den inval in Holland. Onmiddellijk werden alle elementen, die gearresteerd moesten worden er achtergezet, en daarna pas ongeveer 2 uur werd het bericht aan het publiek vrijgegeven.

Wij zaten, bij toerbeurten, dag en nacht op kantoor. Op ons kantoor stroomden de menschen binnen om hun medewerking aan te bieden, hun gaven te storten. Een paar Arabieren kwamen ons b.v. f 5000 brengen als bijdrage in de oorlogvoering. Kleine oude Indische mannetjes vroegen ons naar Holland gezonden te worden om mee te vechten. Velen die geen geld konden missen brachten gouden en zilveren voorwerpen. Groot was de woede tegen alles wat N.S.B-er was: De Deutsche Klub in Bandung en 't N.S.B. clubhuis op Naripan werden door de Bandungsche schooljeugd vernield.

Het Spitfire comité, en koningin Wilhemina fonds werden opgericht, die heel wat gelden inzamelden. Allerwegen werden liefdadigheids voorstellingen voor die doeleinden gegeven. De C.O.V.I.M. (Corps vrouwen in mobilisatietijd) werd opgericht. De V.A.C. (vrouwen automobiel corps) ontstond, die in de oorlogsdagen uitstekend werk heeft gedaan. De nationalisten staakten gedurende die jaren hun actie. Kortom alle lagen van de bevolking sloten zich in een hecht front aaneen.

Alles wat weerbaar was werd opgeroepen. Alle afgekeurden werden herkeurd, alleen werkelijk mismaakten afgekeurd. De leeftijdsgrens voor dienstplicht verschoven naar 45 jaar. De menschen in de noodformatie in groote steden werden in de stadswachten opgenomen, die speciaal den Zaterdag vrij kregen voor oefening. Op de ondernemingen werden de landwachters gevormd uit het ondernemingspersoneel, zowel hoog als laag, blank en bruin. Ik heb meerdere van die landwachters in ons ressort zien installeren, ze oefenden eerst met houten geweren, omdat er geen wapens waren in 't begin, later kregen ze Italiaansche geweren (uit Afrika) en Engelsche geweren. Wat ik ervan gezien heb presteerden ze, na korte oefening heel wat. En hebben ze in de onrustigen tijd na de capitulatie op 8 Maart (in 1942, RC) heel goed werk gedaan in het handhaven van orde en rust op de ondernemingen.'

Max verzond nog een telegram met de Rijkstelegraaf uit Batavia via Holland Radio met het bericht aan zijn ouders:

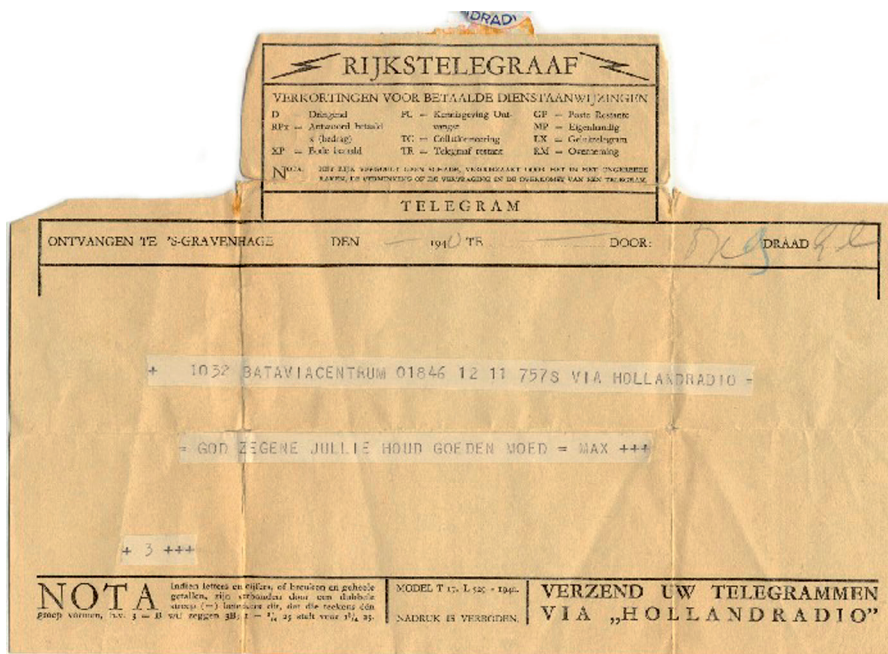
'GOD ZEGENE JULLIE HOUD GOEDEN MOED = MAX'

Dat zou voor jaren het laatste contact zijn.

Militaire dienst; Robbie

In Nederlands-Indië ging het leven daarna weer gewoon door. De oorlog ver weg aan de andere kant van de wereld zou aan Indië wel voorbij gaan. En de Japanners, die al flinke delen van Zuid-Oost-Azië hadden veroverd, zouden de archipel wel ongemoeid laten. Maar voor de zekerheid werden de koloniale mannen toch opgeroepen voor militaire training.

Op 22 Juni 1940 meldt het Bataviasch Nieuwsblad: *'Toegevoegd aan den Resident van Priangan de aan den Resident van Batavia toegevoegde Adspirant-Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur in de Provincie West-Java, M. L. H. CASUTTO'*. Priangan was het bergachtige regentschap, waarvan Bandung de hoofdstad was. Het kwam erop neer, dat Max voor militaire dienst was opgeroepen. Bijna een jaar lang, van juli 1940 tot juni 1941 was hij onder de wapenen,

Telegram van Max aan zijn ouders mei 1940: 'Houd goeden moed'.

en het jonge gezin verhuisde naar Bandung, waar ook Pucks ouders Albert en Betsy waren komen wonen. In het naoorlogs verslag aan zijn ouders schrijft Max hierover :

'2 Juli 40 ben ik voor mijn militaire opleiding naar Bandung gegaan. (...) Over mijn dienstplichttijd wil ik kort zijn. Het was niet zoo'n prettigen tijd voor mij, die al zoo oud was (26, RC). Hard werken, veel studeeren op echt schoolsche manier. Het grootste deel van mijn opleiding bestond uit jonge jongens van 18 en 19, die hun uiterste best deden om op de KMA (de officiersopleiding, RC) te komen, zoodat ik om als oudere niet een al te gek figuur te slaan hard moest blokken.'

Hij werd na veel zwoegen tweede luitenant. Later moesten de kinderen vele malen horen hoe trots hij daarop was. Een late getuigenis daarvan kwam boven water toen de goede man oud en letterlijk der dagen zat en tegen het kindse aan zich toch nog een lied uit die zware tijden bleek te herinneren, het lied getiteld 'De Hongaarse Krul'. De Hongaarse krul was een onderscheidingsteken dat de man op de mouw kreeg als hij tijdens zijn opleiding van sergeant bevorderd werd tot sergeant-majoor. De krul

inspireerde de trainees dit lied te zingen (of werd het speciaal toen gecomponeerd?), wanneer ze deze fase in hun opleiding bereikten. Zo zong Max met schorre en zwakke stem na zestig jaren weer:

Hongaarse krul, ik kan je niet vergeten
Om jou te krijgen moet je zoveel weten
Hongaarse krul, we kregen je niet gauw
Daarom zijn we ook zo trots op jou

Je denkt zo na je eindexamen
dat je voldoende hebt geleerd
en dat je voor je verdere leven
volkomen uit bent gestudeerd

Maar als je dan soldaat moet worden
dan voel je je een grote nul
Want dan weet je dat je nog lang niet
genoeg weet voor de Hongaarse krul

Nederlands-Indië, 1941, de eed na de opleiding tot reserve-officier, Max links.

In het najaar van 1940 betrokken Max en Puck, die tot dan bij de (schoon) ouders hadden verbleven, een eigen huis aan de Willemstraat in Bandung, *'niet zoo'n chicque buurt, maar als militiesoldaat heb je geen stand op te houden en was het heel dichtbij de Van Zuidens'.*

Puck was intussen zwanger geraakt en tegen half februari 1941 was het zover. Na heel wat gedoe om een dokter erbij te krijgen – de aanstaande vader was *'op van de zenuwen'* – reden de op het punt van baren staande Puck en haar doodnerveuze echtgenoot in de auto van haar ouders naar het St. Borromeus ziekenhuis aan de Dagoweg en om 22.10, zo rapporteerde Max:

'hoorde ik, die buiten zat te wachten het stemmetje van onzen zoon. Puck heeft zich kranig gehouden en geen kik gegeven'.

Zo deed Robbie zijn intrede in deze geschiedenis.

Tjiandjoer

Eind Juni 1941 zwaaide Max als vaandrig af en een maand later werd hij benoemd tot tweede luitenant. Eindelijk brak nu het moment aan waarnaar hij zo lang had verlangd, het moment, dat hij zich met zijn vrouw kon settelen en hij kon beginnen met het besturen van een stukje Indië. Hij werd als aspirant-controleur Binnenlands Bestuur geplaatst in Tjiandjoer (nu gespeld Cianjur). Daar beleefde hij samen met Puck en de kleine Robbie gelukkige maanden. Max:

'Tjiandjoer is een klein plaatsje, 69 km van Bandung en 29 km van Soekaboemi. Het is een regentschap van de residentie Buitenzorg. Het strekt zich uit van de berg Poentjak tot voorbij Tjirandjang en in 't Zuiden tot de zee.

Het is een rijk regentschap met 66 ondernemingen. Tjiandjoer is de standplaats van de assistent resident en (de Javaanse) regent. Ik trof het buitengewoon met mijn twee chefs (dus de assistent-resident en de Javaanse regent, RC), die ik er dat half jaar gehad heb. We gingen er heel veel mee om.

Het werk was heerlijk, all round bestuurswerk en ik kreeg er een uitstekende opleiding. We kochten een pracht auto, Ford V8 85 PK; omdat ik in dat bergachtige ressort een zware car nodig had en een autotoelage van f65 per maand had, ben ik tot die aankoop, op aanraden van den baas, overgegaan. We hadden een aardig controleurshuis, aardige kennissen, enfin we waren er zoo gelukkig, dat we er angstig onder werden en dachten, dat kan niet lang duren en inderdaad het heeft niet lang geduurd.'

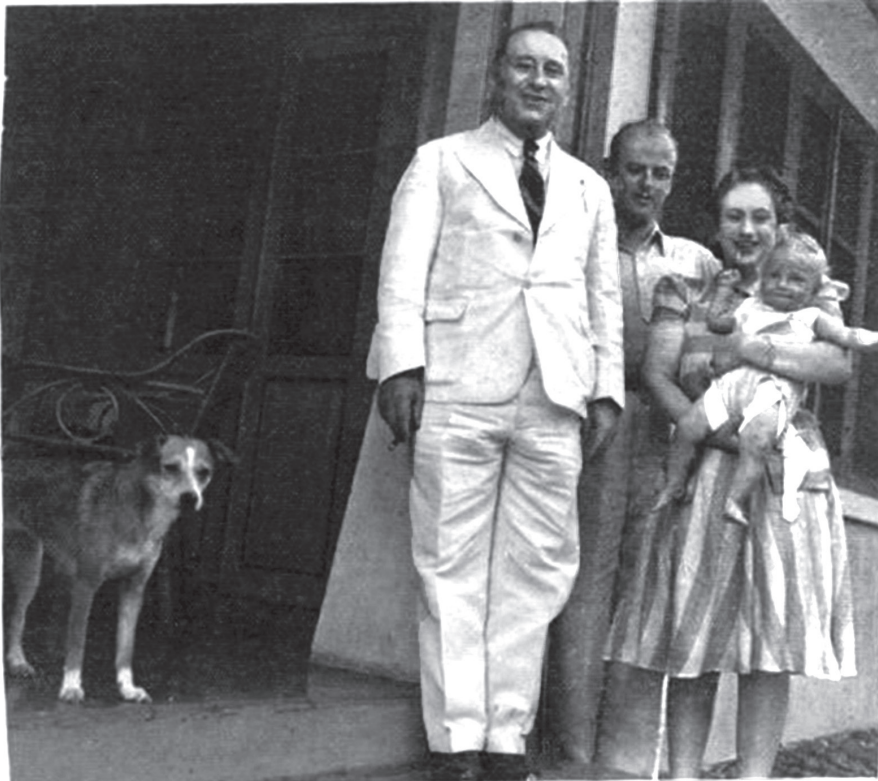

Foto genomen in Tjiandjoer: Albert, Max, Puck met de kleine Robbie; links de hond Beertje. Beertje had een speciaal plekje in Max zijn hart. In zijn laatste jaren praatte hij vaak over de twee honden die het gezin had gehad, Beertje en Tjoepi (de laatste uit de jaren 1949-1951); zij waren het symbool van de gelukkige tijden in zijn leven.

3

Het begin van de oorlog

De Japanners landen

Dat geluk duurde inderdaad amper vijf maanden. De koloniale goeemeente hing aanvankelijk maar al te graag de gedachte aan dat de nieuwe wereldoorlog aan de Gordel van Smaragd voorbij zou gaan. Maar eind 1941 werd dit ongebreideld optimisme definitief de bodem ingeslagen. Op 7 december vond het onverhoedse bombardement van de Japanse luchtmacht op de Amerikaanse vloot in Pearl Harbour plaats. Tegelijk vielen de Japanse legers Singapore aan. Op 8 december verklaarde de Nederlandse regering de oorlog aan Japan.

In zijn eerste brief aan Nederland van oktober 1945 herinnert Max zich die dagen nog levendig:

‘Nadat we het St. Nicolaasfeest ’41 op de Europeesche school in Tjiandjoer hadden bijgewoond gingen we met het weekend naar Bandung. Het spande wel een beetje, want de 2de December was de luchtmacht volledig gemobiliseerd, maar dat we zoo dicht bij de ellende waren wisten we niet.

Ik herinner me nog, dat we 7 December ’s avonds laat bij de radio zaten, bij de van Zuidens, toen het programma plotseling werd onderbroken voor een oproep: Hallo, scherpschutter (code), weest op uw hoede, of <words to that effect>. Of vader van Zuiden meer van den toestand wist op dat moment weet ik niet. Hij was toen ook gemobiliseerd en Algemeen Militair Hoofdcensor. Toen we den volgenden morgen om 6 uur naar Tjiandjoer vertrokken wisten we nog niets, maar toen ik om half acht in Tjiandjoer op kantoor kwam zag ik het personeel buiten staan praten. Toen ik vroeg wat er loos was vroegen ze, <weet U ’t niet, Meneer, de oorlog is uitgebroken>.

Ik ben toen even naar huis geweest om ’t Puck te vertellen. Wat waren we ongelukkig, want dat betekende het eind van alles. Om 3 uur kwam het bericht, dat ik onmiddellijk mijn mobilisatiebestemming moest volgen zijnde kwartiermeester van de 1ste Afdeling Houwitsers Batavia. Na de meest ellendigen nacht van mijn leven te hebben doorgebracht, ben ik met Puck den volgenden ochtend om 5 uur naar Soekaboemi gereden om de trein naar Batavia te pakken. Toen brak een enerverende tijd van heel hard werken aan.’

De eerste afdeling houwitser, waarvan Max kwartiermeester was, december 1941.

Max verbleef als gemobiliseerde militair in Batavia. Vanaf 1 februari 1942 tot 15 februari had hij Puck en Robbie die na 8 december in Bandung in het huis van Pucks ouders op de hoek van de Riouwstraat en de Grote Postweg hadden verbleven, bij zich in Batavia, omdat hij

'een voorgevoel had, dat er wel eens een tijd kon komen, dat ik ze nooit meer zou zien'.

Op 15 februari viel Singapore. De zaken begonnen er steeds donkerder uit te zien. Max achtte Bandung toen veiliger dan Batavia en zond Puck en Robbie weer naar Bandung. Eind februari werd zijn auto gerekwireerd en kreeg hij 800 gulden als vergoeding,

'zo dat Puck voor den eersten tijd wat geld had'.

Bandung raakte overvol met vrouwen en kinderen uit alle delen van Java.

In diezelfde tijd landden de Japanse legers op Sumatra. Max:

'Tot onze grooten schrik viel Palembang (op Sumatra) veel eerder dan we gedacht hadden en voelden we toen wel dat Java gauw aan de beurt zou zijn. Tot het laatst waren er mensen die dachten dat de Jappen Java niet zouden aanvallen, maar in den nacht van 28/2 op 1/3 gebeurde het. In die nacht was de heroïsche slag in de Java

zee geleverd, waarbij de 'de Ruyter' (vlaggenschip van admiraal Karel Doorman, RC) onderging. De Jappen landden met geweldige hoeveelheden troepen in Bantam, Indramajoe en bij Toeban. (...) Ik zelf ben met mijn afdeling voortdurend teruggetrokken van Batavia op Buitenzorg, Tjirandjang. Wij hebben, zoals de grootste rest van het leger, de eerste Jappen in krijgsgevangenschap pas gezien. (...) Puck heb ik den 24ste Februari het laatst gezien. Robbie was een schat van een kereltje, erg lief, huilde nooit, wat ik een groot voordeel vond, en begon net te loopen en naar Puck beweerde, te praten.'

Capitulatie

Het Koninklijk Nederlands Indisch Leger capituleert op 8 maart 1942. Nederlands-Indië komt vanaf dat moment onder Japans militair bestuur. Voor de honderdduizend Europeanen en voor de tweehonderdduizend Indische Nederlanders breken andere tijden aan.

Hoe heeft Puck deze dagen beleefd? Ze heeft op verzoek van zoon Rob in de tachtiger jaren van de vorige eeuw haar herinneringen aan de oorlog in een schoolschriftje genoteerd.

'Het binnentrekken van de Japanse troepen in Bandung staat me duidelijk voor de geest. Toen ik door het raam ze zag aankomen kwam er een gevoel van hopeloosheid over me. Ik voelde, dat er nog veel ellende ons te wachten stond.

Niet te beschrijven was onze schrik, toen enige tientallen soldaten het huis binnen kwamen en om drinken vroegen. Het bleken later héél eenvoudige lieden te zijn, die zich dol amuseerden met de knopjes van het elektrisch licht. Iets, wat ze nog nooit gezien hadden. Dit bezoek viel dus goddank nog mee.

Van pappa niets meer gehoord. Via een kennis wisten we uiteindelijk dat hij in Soeka-boemi was geïnterneerd. Via een schoonzuster van (vriendin) An Spieksma hebben we nog één brief ontvangen. Pappa ontving van ons ook post. Hij heeft toen ook de foto van jou en mij gekregen, die hij al die jaren meenam. Daarna heb ik nooit meer iets van Pappa vernomen.'

In de loop van 1942 rasterden de Japanners wijken af met prikkeldraad (kawat) en gevlochten bamboemuren (bilik, gedek) en maakten ze daarmee tot interneringskampen, waarin ze de Europese vrouwen en kinderen samendreven. En al voordat men gesommeerd werd zich in het kamp te begeven ging men er al vrijwillig in, ook Puck, die, omdat ze in Nederlands-Indië was geboren, er aanvankelijk niet in hoefde, maar die toch maar liever naar het kamp – in dit geval de Bandungse wijk Tjihapit – verhuisde waar haar moeder, Betsy van Zuiden, die in de familiekring 'Omi' werd genoemd, en vrienden en kennissen al waren en waar het veiliger was dan buiten het kamp.

4 Kampen

Kamp Tjihapit

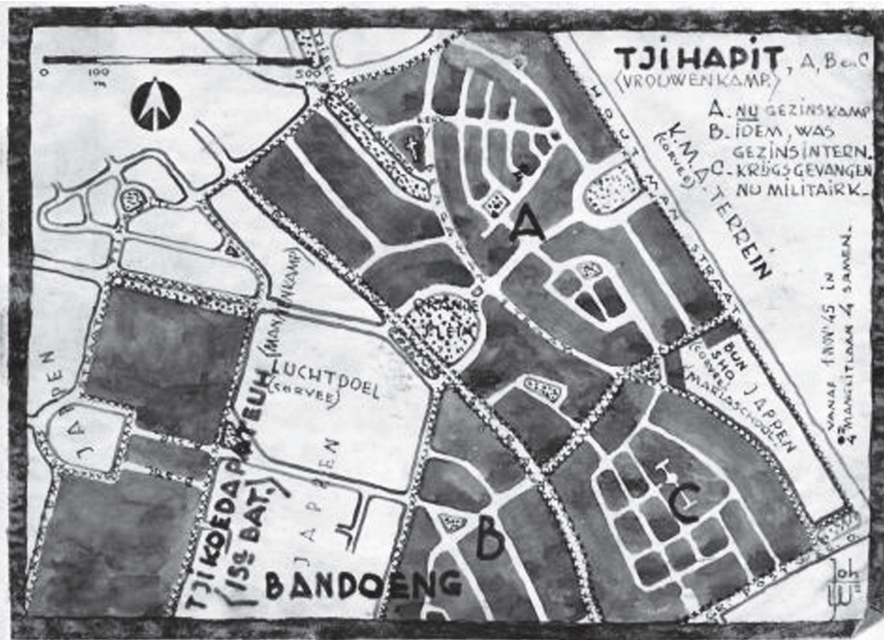
Puck: *'We kregen 2 kamers toegewezen. En de 2 honden (de hond van Pucks moeder en haar eigen 'Beertje', RC) gingen mee (Wat eigenlijk niet mocht). In die eerste 2 maanden was 't kamp nog <open>. Zodoende kwam (de bediende) Amat elke dag onze boodschappen brengen. Maar dit veranderde toen 't kamp <dicht> ging.*

Na enige tijd werd het kamp voller en kregen we met ons drieën maar één kamer. Hierin stond niets meer dan 3 bedden, een stoel en klein tafeltje. Gelukkig hadden we een voorkamer, met een open platje, waar we nog konden zitten. Koken deden we op de achtergalerij, waar iedereen zijn eigen kookgerei had (met arang, dat is houtskool). We zaten met nog 6 andere dames (met kinderen) in huis. (...)

Het regime werd gaandeweg strenger. We moesten elke keer iets inleveren, (radio's) en ook de honden. Omi was altijd bang, dus werd haar hond weggegeven. Ik heb Beertje gehouden. En bij huiszoeking over een muurtje laten zakken. Later heb ik hem weer opgehaald. De radio heb ik ook niet ingeleverd, maar stuk geslagen en in de slokan gegooid. Wij woonden in het laatste huis aan de gedek. De dames in het huis hadden met een inlander een overeenkomst gesloten, dat hij eens in de week over de gedek zou komen met allerlei etenswaar (eieren, deng-deng, spek, meel enz.). Van de jappen kregen we namelijk heel weinig rijst, eieren, vlees enz.

Dit gebeurde dus illegaal, en was een groot risico. We moesten natuurlijk de man véél betalen, maar gelukkig hadden we nog geld. Dit is een hele tijd goed gegaan, tot de Jap ons op zekere avond ontdekte. De volgende dag moesten alle vrouwen (Omi niet, die was te oud) op 't plein voor 't jappenkantoor komen. Daar werden we op een rij gezet en afgeranseld met een dikke vierkante balk. Verder moesten we blijven staan, tot de zon onder ging. Om ongeveer 6 uur 's avonds mochten we naar huis. Vooral Omi was in tranen, ze was van angst 1 kilo afgevallen. Dit was eigenlijk de eerste nare ervaring met Jappen.

Af en toe kwam er wel eens een Japanse officier op bezoek in ons huis. Hij was intellectueel, sprak Engels. Zeker heeft hij ook met Robbie gesproken, want hij was <dol> op kinderen. Had ze zelf ook. De man werd natuurlijk door ons allen goed behandeld, hoewel hij de straf uiteindelijk niet heeft kunnen tegenhouden.

Boven Bron: www.geheugenvannederland.nl

Onder Voedsel smokkelen aan de bamboe omheining (de gedek), bron: www.geheugenvannederland.nl

Op zekere dag werd Robbie ziek, verkouden en erg hoesten. Medicijnen waren er niet veel, maar alle middeltjes die hij kreeg, hielpen niet. 's Nachts werd het zo erg, dat hij vrijwel stikte. Ik ben toen naar de kamp-kinderarts gerend. Ze had haar enkel verstuikt en wilde niet komen. Ik was radeloos. Nu wist ik dat Anneke Rappard ook arts was (ik had haar via een buurvrouw leren kennen). Midden in de nacht ben ik toen naar haar gelopen. Als arts had zij nog een fiets en ze is metéén meegegaan. Robbie bleek een aanval van pseudo-krup te hebben. Met stomen is de aanval gelukkig afgenomen.

Wel, na de afstraffing werd ons huis ontruimd en werden we verspreid over andere huizen. Wij kwamen in een garage op de Houtmanstraat terecht. Daar zaten wel aardiger dames. Maar niet veel kinderen van Robbies leeftijd. Toch heeft hij daar leuk gespeeld. Vooral met verjaardagen werden er allerlei spelletjes gedaan op 't veldje voor 't huis. Een dame had een soort poppenkast gemaakt die ze dan vertoonde.

In die tijd gingen we veel om met mevrouw Zus Ferguson en zontje Theo (1/2 jaar jonger dan Robbie). Zus en ik hadden een papier getekend, waarin we elkaar voogd maakten over ons kind, mocht één van beiden wat overkomen. 't Is gelukkig niet nodig gebleken. Ook in 't kamp An Spieksma (met zoon Rob, 2 maanden ouder dan Robbie). Ook onze hond Beertje is mee verhuisd. Afen toe kroop hij weg onder de gedek, duidelijk om eten te zoeken. Maar kwam steeds weer terug. Tot hij op 't laatst is verdwenen en niet meer terug is gekomen.

In de tuin verbouwden we groente (kankoeng) en tomaten. We begoten ze met urine (als mest). Eten moesten we uit de gaarkeuken halen. Maar de rijst moesten we zelf koken. En iedereen had wel stiekem wat extra's. Wij hadden nog katjang kedelé (bonen). En er werd nog <gedekt>. Vooral door slokans kropen nog vrouwen uit en inlanders in 't kamp.

't Voornaamste dat voor véél geld te koop was, was spek en klapper olie. Nu was dat koken op arang niet makkelijk en we hadden niet veel. Nu had één van de dames kans gezien om 't zegel van de gasmeter te verbreken en er een lange gasstang aan te maken. Hierin werden gaatjes geprikt en zo hadden we nu gas om op te koken. Dit hadden meer mensen in 't kamp gedaan. Als de Jap dan huiszoeking deed, werd alles gauw verstopt. Ook had iemand nog een radio, maar die was verstopt.

Ik (en iedereen) droeg eigenlijk altijd een short. Hierin (in de band) naaide ik het papiergeld, dat ik nog over had.

Ondertussen ging Robbie naar de kleuterschool (peuterschool). De beste was bij de nonnetjes in 't klooster. Daar is hij een hele tijd geweest. En leerde mooie versjes. Als ik alles zo overdenk, zal dit voor Rob wel de gelukkigste tijd zijn geweest. Voor zover je dan van <geluk> kan spreken!!

Daar in dat huis zijn we toch door de Jap gesnapt met het koken op gas. Alle vrouwen werden opgepakt en weggebracht. In een leegstaand huis zijn we toen met z'n allen (ongeveer 30 man) in een keuken gestopt. De ruimte was zéér klein (plm. 3 bij 5 meter) en moest een gedeelte staan. Om de beurt zitten dus. Hierin hebben we 24 uur gezeten. Voor mij was het een geluk, dat Omi bij ons was, omdat zij te oud was, werd ze door de

Jap steeds ontzien, als er narigheid was. Zodoende kon ze steeds op Robbie passen. Daardoor heeft ze ook steeds voor Robbie een ander (en heviger) gevoel gehad, dan voor de andere kleinkinderen. Robbie kon in haar ogen geen kwaad doen.'

De betrekkelijk milde houding van de Japanse bezetters van Nederlands-Indië tegenover de Joden onderging in de loop van 1943 een verandering. Als gebaar naar de Duitse medestrijders tegen de Amerikanen riep het Japans gezag de Joden op zich te melden. Dit gebeurde na een bezoek van de Duitse adviseur dr. Wohlthat (what's in a name) aan Java. De man had als missie de Japanse geallieerden klip en klaar te maken welk gevaar de Joden vormden en dat men hen niet langer ongemoeid kon laten. De Joden die zich meldden kwamen in een apart deel van een kamp terecht (Tangerang). Van controle op deze maatregel kwam weinig terecht. Het ontbrak de Japanners aan Duitse Gründlichkeit in dezen. In het algemeen lijkt de behandeling van de Joden in de kampen weinig te hebben afgeweken van die van de anderen. Puck heeft aan de oproep zich als Jodin te melden geen gevolg gegeven. Ze heeft eens gezegd, dat ze voelde dat de Japanners er eigenlijk weinig waarde aan hechtten en ze heeft dan ook verder niets gemerkt van gevolgen van haar ongehoorzaamheid.⁴

De mannen

Er deden vele geruchten de ronde over het lot van de mannen. Puck in haar verslag: *'Ondertussen was wel bekend geworden, dat de militairen waren weggevoerd van Java. Velen (ook ik) kregen een nietszeggende kaart van hun man uit Burma of Siam, die dan ook nog maanden oud was. Eerst geloofde men het niet, dat ze waren afgevoerd. Maar enige vrouwen kregen een overlijdensbericht toegestuurd, met bezittingen (meestal een ring) van hun man.'*

Hoe het Max verder in die eerste maanden van de Japanse bezetting is vergaan, vertelt hij laconiek in zijn brief van oktober 1945.

'De eerste 8 maanden zijn we op Java gevangen geweest, eerst 3 maanden in Soekaboemi, in de Cultuurschool, waar we het, materieel, niet slecht hadden maar voortdurend onder een Jappen terreur leefden o.a. heb ik daar 2 jongens, die weggelopen waren zien terechtstellen. Een onthoofd, met een zwaard, de andere doodgestoken met de bajonet.

Eind Juni werden we overgebracht naar een kampement in Tjimahi, waar we met ruim 1000 officieren zaten. Midden in den nacht van 9/10 October 1942 werden we gewekt en aangezegd, dat we om 6 uur zouden vertrekken. Waarheen, dat zeggen de Jappen nooit. Het bleek te zijn naar Batavia waar we na enkele dagen verschrikkelijke terreur aan boord van een Jappen vrachtschip (de Tacoma Maru, RC) werden geladen in de ruimen, waar we 3 weken als haringen in een ton gezeten hebben. Er brak dysen-

SERVICE DES PRISONNIERS DE GUERRE.

FROM NAME CASSUTTO, M.L.H.

NATIONALITY DUTCH

RANK 2nd LIEUTENANT

CAMP War Prisoners Camp,
Moulmein, BURMA.

俘虜郵便

6602 To MRS. R.V. CASSUTTO-
VAN ZUIDEN

RIOUWSTRAAT 126
BANDOENG
JAVA

Bengawan 3

SERVICE DES PRISONNIERS DE GUERRE.

FROM P. O. W. No. 6602 II 11645

NAME CASSUTTO, M.L.H.

NATIONALITY DUTCH 11645

RANK 2nd LIEUTENANT

Camp : No. 3 Branch Thai War Prisoners
Camp. NIKE, THAILAND. III

俘虜郵便

To MRS. R.V. CASSUTTO
VAN ZUIDEN

Bengawanlaan 55
Bandoeng
Java

Bandung 29

昭泰第
和分俘
年所勝
七檢收
月所容
日濟所

IMPERIAL JAPANESE ARMY.

I am still in a P. O. W. Camp near Moulmein, Burma, There are 20,000 Prisoners, being Australian, Dutch, English, and American. There are several camps of 2/3000 prisoners who work at settled labour daily.

We are quartered in very plain huts, The climate is good. Our life is now easier with regard to food, medicine and clothes. The Japanese Commander sincerely endeavours to treat prisoners kindly.

Officers' salary is based on salary of Japanese Officers of the same rank and every prisoner who performs labour or duty is given daily wages from 25 cents (minimum) to 45 cents, according to rank and work.

Canteens are established where we can buy some extra foods and smokes. By courtesy of the Japanese Commander we conduct concerts in the camps, and a limited number go to a picture show about once per month.

I AM ALWAYS THINKING OF YOU, DEAREST, BE BRAVE. I AM VERY WELL. MUCH LOVE & MANY KISSES

AKKard

Voorgeprepareerde kaarten uit Burma en Thailand, die Puck ontving.

terie aan boord uit. 12 stierven er aan boord en gedurende de 6 weken in de Rangoon jail ruim 200 onder de verschrikkelijkste omstandigheden. Van de oorspronkelijke ruim 1600 man van mijn transport zijn, schat ik, ruim 400 overleden.'

Over deze reis meld ik een aantal verdere details, afkomstig van internet.⁵ De Tacoma Maru 1 (3000 ton) vertrok op 16 oktober 1942 met ongeveer 1700 Nederlandse krijgsgevangenen (waaronder 500 reserve-officieren van het KNIL) uit Tandjong Priok, de haven van Jakarta, naar Birma; deze groep krijgsgevangenen kwam uit het 10e Bataljon in Batavia. De krijgsgevangenen zaten in overvolle ruimten. De volgende dag brak er bacillaire dysenterie uit. Omdat isolatie van de zieken niet mogelijk was, verspreidde de ziekte zich snel, er waren spoedig honderden zieken. Op 19 oktober bereikte het schip de rede van Singapore; hier mochten 63 ernstig zieke patiënten aan wal gebracht worden. De overige krijgsgevangenen bleven aan boord.

Op 24 oktober vertrok het schip en voer het langs de kust van Malakka in een konvooi van 6 schepen. Even voorbij Pinang werd het konvooi aangevallen door twee geallieerde onderzeeërs, één escorte-schip werd getorpedeerd. Het konvooi vluchtte op 25 oktober de haven van Pinang binnen; hier bleef het schip ongeveer een week liggen. De hitte in het ruim was een verschrikking. De ernstig zieke patiënten mochten aan dek gelegd worden. Er werden geen medicijnen beschikbaar gesteld, de dysenterie breidde zich verder uit. Op de dag van vertrek overleed het eerste slachtoffer, hij werd in Pinang ter aarde besteld.

Op 7 november begon de overtocht naar Rangoon; onderweg overleden iedere dag één of meer krijgsgevangenen; zij kregen een zeemansgraf. Bij aankomst in Rangoon (tegenwoordig Yangon) waren 12 man overleden; 14 zeer zware patiënten werden direct opgenomen in het Japanse Hospitaal aldaar. De overigen werden overgebracht naar de gevangenis; er waren op dat moment ongeveer 600 dysenteriepatiënten. Ruim tweehonderd overleden in de gevangenis. Max:

'Van Rangoon zijn we naar Moulmein overgebracht, waar we de railroad naar Bangkok moesten bouwen. Omdat ik een haast doodelijke aanval van beriberi kreeg heb ik niet hoeven te werken.'

Max had geen idee wat hem in die rimboe van Birma te wachten stond.

Kamp Moentilan en kamp Banjoe Biroe

VAN TJIHAPIT NAAR WAAR?

Maanden en jaren verliepen, tot er in het kamp Tjihapit, waar Puck, haar moeder (Omi) en Robbie geïnterneerd zaten, geruchten rondgingen dat het kamp zou worden opgeheven en dat de vrouwen en kinderen zouden worden weggevoerd.

Het was november 1944. Iedereen moest verzamelen op het Oranjeplein in Bandung, het plein dat deel uitmaakte van de wijk Tjihapit, de wijk die vrouwen en kinderen meer dan anderhalf jaar gevangen had gehouden.

Bijna alle vrouwen hadden rugzakken genaaid voor de schaarse artikelen die ze mee mochten nemen op het aanstaande transport – niet meer dan 10 kilo, wat kleren en voor één maaltijd eten. Ook Puck en Omi hebben toen elk een rugzak genaaid, van broekenstof. Voor Robbie was een klein rugzakje gemaakt. En in een tasje zat wat speelgoed. Iedereen had een nummer dat je op je koffer of zak borduurde.

Een paar honderd vrouwen en kleine kinderen stonden in lange rijen opgesteld op het Oranjeplein. Na alle geruchten over vertrek was het zo ver. Robbie moet er ook bij gestaan hebben, een kleuter van ruim drie. Gespannen afwachting. Waar ging het heen?

Consternatie op het Oranjeplein. De Japanners controleerden steekproefsgewijs de rugzakken op verboden zaken. Een vrouw pakte niet snel genoeg uit. Een Jap leegde met een zwaai de rugzak en de kostbare bezittingen: zorgvuldig uitgekozen, jurken, hemdjies, onderbroeken, een kam, zeep, en het allerergste, het eten voor de reis, de nasi goreng die ze had gemaakt en die was opgeborgen in de po (die juist verboden was om mee te nemen), al die zaken lagen over straat. Ze propte met hulp van anderen alles snel terug.

Toen liep de lange stoet half Bandung door naar het station in de wijk Kareës, een archetypische optocht van berooiden en voortvluchtigen die door alle tijden heentrekt. Ongetwijfeld werden de vrouwen en kinderen aangehaapt door de Indonesiërs, die de eens zo machtige Belanda's nu als een armoedige troep voorbij zagen sjokken. Ingeladen werd de menigte in derdeklas geblindeerde wagons met houten banken, aldus het schriftje van Puck en een epistel van een lotgenote, mevrouw N. Driehonderden-vijftig vrouwen en kinderen, zeggen de annalen.⁶

Van de verdere reis weet Puck niets meer en de peuter Robbie natuurlijk helemaal niet. *'Het is gek, maar ik herinner me niets van deze reis'*, schrijft Puck, maar echt gek is dat niet. Je kan het je voorstellen. Treinen, zoveel treinen reden zo de oorlog door: primitieve mensonwaardige treinen met meer dan overvolle wagons die eindeloos stilstonden in hete zon of vrieskou en dan weer een eindje voortsukkelden tot de volgende stop, dagen lang. Honger en dorst. Jammerende kinderen, gedoe met plas en poep. En zo meer. Vierentwintig uur meent Puck dat de reis duurde. Zoiets kan je beter verdringen.

Het was nog aardedonker, vijf uur 's morgens, toen de trein eindelijk aankwam. Iedereen was in slaap gesukkeld, toen opeens onder luid geschreeuw Jappen de trein inkloppen, gewapend met stokken. Puck heeft het daar niet over maar een lotgenote weet het nog wel en schrijft in haar

epistel: *‘We moesten de trein uit en vlug. Niet iedereen kon z’n bezittingen opsporen, – dan moest het maar zonder! ’t Was een geroep om de kinderen aan te sporen en om te roepen om wat men kwijt was. We konden niets meepakken, alleen je huilende of dodelijk verschrikte kind.*

Toen de trein leeggeschreeuwd en geslagen was moesten de vrouwen zich in rijen van vijf opstellen, wat een onbeschrijflijke verwarring gaf, als een gezin uit meer dan vijf personen bestond; het overschot raakte dan verward in andere rijen. Iedereen was doodsbenauwd z’n kind of meerdere kinderen kwijt te raken. Daar waren gevallen van bekend van eerdere transporten’.

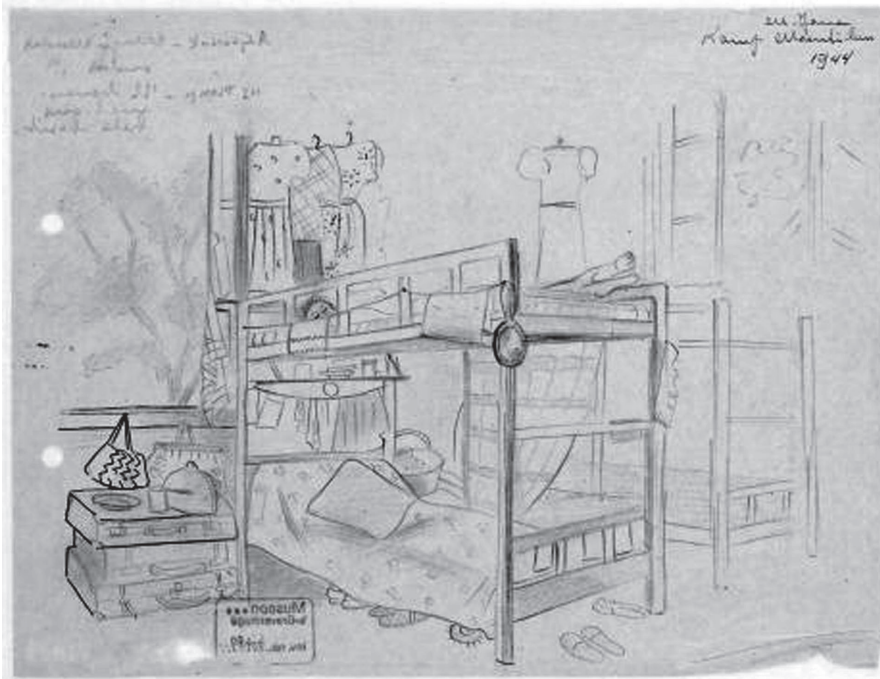
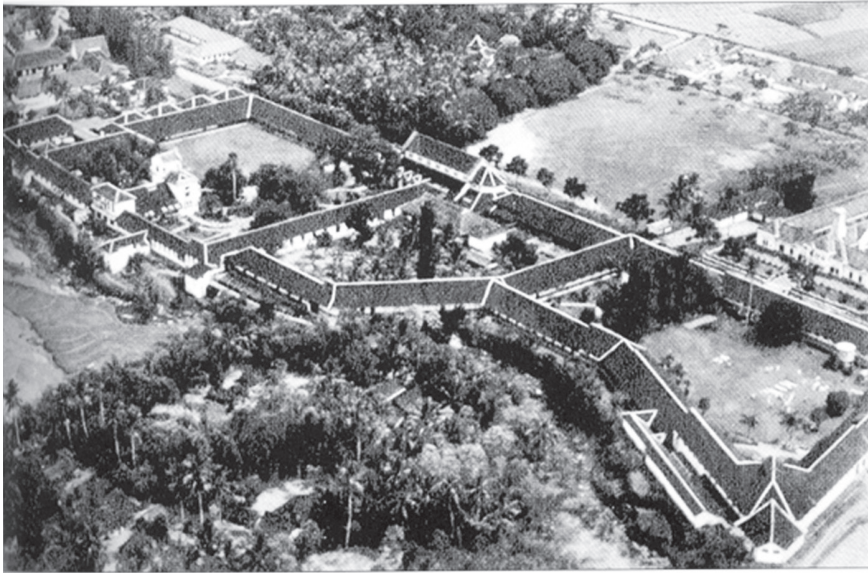
MOENTILAN

De reis bleek naar Midden-Java te gaan, naar een plaatsje op de weg van Magelang naar Jogjakarta, Moentilan geheten. Oostelijk van het stadje liggen de toppen van imposante vulkanen: de Merbaboe en de Merapi, westelijk de kammen van het Menureh gebergte waar de Boroboedoer op is gebouwd. Een van de mooiste landschappen van het toch al zo natuurschone Java. Het stadje was bekend door het klooster annex katholieke kweekschool voor ‘inlandse’ onderwijzers St. Xaverius. Dat complex was de bestemming.

Wie de oude luchtfoto bekijkt ziet een pittoresk gebouwencomplex aan een riviertje, tussen velden en bosschages. Een met dubbele poortdeuren afgesloten en overdekte hoofdingang gaf toegang tot het complex. De leslokalen van de kweekschool en de internaatsgebouwen omslingerden in een lange sliert wat ooit een gezellige cour met vis- en bloemvijvers was. Naast de hoofdingang stond een sierlijk kerkje, dat de Japanners als kampkantoor in gebruik hadden genomen. Na de tweede poortafsluiting ging een weg rechtuit naar de pastorie. In dit gebouwtje van drie verdiepingen, al spoedig ‘Het Hoge Huis’ genoemd, vestigde zich ondermeer het Nederlandse kampbestuur. Een oude foto van voor de oorlog laat in kek tropenwit geklede internaatsbewoners zien, trots voor het Hoge Huis opgesteld om de bisschop heen. Rechts lag het Magelang-gedeelte, zo genoemd naar de daar reeds eerder aangekomen geïnterneerden uit het naburige stadje Magelang. Links het zogenaamde Surabaya gedeelte, waar aanvankelijk vooral geïnterneerden uit Oost-Java zaten.

EEN HUISJE IN HET LESLOKAAL

Puck, haar moeder ‘Omi’ en Robbie kwamen te liggen in een van de leslokalen van de kweekschool. Matrassen hadden de vrouwen mogen meenemen. Ongerold, met touw vastgemaakt en van een nummer voorzien waren de matrassen waarachtig allemaal in Moentilan aangekomen.

Boven Luchtfoto internaat St Xaverius (bron: Geïllustreerde Atlas van de Japanse Kampen in Nederlands-Indië).

Onder Tekening uit Moentilan, de stapelbedden (bron: Het Geheugen van Nederland).

In dat lokaal waren ze niet alleen. Puck schatte dat er over de vijftig vrouwen en kinderen lagen. Er waren in Moentilan al een flink aantal vrouwen en kinderen geïnterneerd, bijvoorbeeld vrouwen van marinepersoneel uit Surabaya. Puck: *'Het waren merendeels onderofficiersvrouwen uit Rotterdam en Amsterdam, goedig, maar niet van de beste soort.'* Echte volkswomen, zeiden toentertijd dames van stand, waartoe Puck zich rekende.

De oude bewoners zagen de nieuwe influx met lede ogen komen, want eerst waren ze nog ruim behuisd met koffers vol 'barang' (spullen) en nu moesten ze inschikken.

Als je bedenkt dat Puck als enig kind is opgevoed in een familie die erg op 'chique' was gesteld en dat ze pas drieëntwintig jaar oud was, dan kan je je voorstellen dat het voor haar met een jonge peuter en een altijd bange moeder een hele toer was zich te handhaven in de absurde, overbevolkte microkosmos in dat leslokaal.

Het plant- en dierkunde lokaal liep van etages op. Of dat ook de machts-hiërarchie in die minimaatschappelijke vrouwelijke apenrots weerspiegelde weet ik niet. Maar wel de klassenmaatschappij. Puck had een plekje veroverd aan de benedenkant van het lokaal. Daar settelde zich de 'benedenafdeling' van 'dames van betere stand'.

Ze rapporteert in haar verslag in het beduimelde schoolschriftje: *'Eerst lagen we op de grond. Later kregen we stapelbedden van hout. Die probeerde je dan met deken-tjes en gordijntjes van handdoek tot een kamertje te maken.'*

Rob heeft hier helemaal geen herinnering aan. Hij zegt: *'Wel heb ik een beeld van een plant- en dierkundelokaal, maar dat is natuurlijk het lokaal van mijn middelbare school in Den Haag, zo'n in etages oplopende zaal met voorin een grote counter met veel kranen en spoelbakken. Nou ja, mijn geest wil toch heel graag een beeld van die Moentilan-tijd maken; dat Haagse plant- en dierkundelokaal bevolk ik dan in mijn fantasie met veel kabaal, met heel veel babbelende, kijvende, ruziënde vrouwen en een menigte lawaaitige kinderen en matrassen en stapelbedden en gedoe tot je er daas van wordt en buiten een brandende zon en zoiets moet het zijn geweest.'*

Het schrift van Puck gaat verder en vermeldt: *'Helaas kreeg ik daar meteen dysenterie, maar gelukkig was ik na 3 weken weer op zaal. Ik heb in de besmettelijke barak gelegen.'*

Rob zegt: *'Heel terloops vermeldt ze dat ze 3 weken bij mij is weggeweest. Soms lijkt er nog steeds ergens in mijn lijf een plek te zijn, letterlijk een kubusvormige plek van een kleine decimeter in de buurt van de zonnevlucht, een holte gevuld met verlatenheid.'*

Maar de kleuter was niet helemaal alleen, want bij hem was ook zijn grootmoeder Omi. Omi was zijn toeverlaat als moeder er niet was. Zij was ook een zorgenkind van haar dochter, want Omi was altijd ongerust en bang dat ieder moment het ergste zou gebeuren. Rob: *'Zo vormden wij een curieus trio, mijn moeder als flinke, nuchtere, kordate spil, met mij als zorgenkind nummer*

één en Omi als zorgenkind nummer twee, die wél weer moeder voor mij was als mijn moeder er niet was wegens ziekte of in de lange uren dat zij buiten het kamp slavenwerk moest doen op het land. Omi was mijn trouwe beschermengel en ik haar oogappel, ook na de oorlog verwende zij mij met roomboterkoekjes en chocola, lekker eten en knuffels als ze mij instopte in het opklapbed, wanneer ik als kind bij haar logeerde.'

RANTSOENEN EN DWANGARBEID

Wie het over jappenkampen heeft, heeft het over eten, of eerder het gebrek daaraan. Dit schrijft Puck daarover: *'Het eten was slecht, want je had niets zelf, het eten kwam uit de gaarkeuken. Af en toe kregen we wat suiker (1 kop per persoon voor 1 maand) en wat zout. Het eten was rijstepap (waarvan ieder een pollepel kreeg) met wat waterige groentesoep. Later was de rijst op en kregen we stijfelpap, zonder iets gekookte stijfjel (die je, met wat je had, maar moest zien door te slikken), of wat suiker, of zout. Dit kregen we op 't laatst zelfs tweemaal per dag, want ook 't brood (één sneetje) van klefferig materiaal werd door de Jap niet meer gegeven.'* Die stijfelpap werd ook wel 'snot' genoemd.

Het sjouwen van balen rijst, suiker of zout werd door de vrouwen zelf gedaan. Ook die vrij tengere kleine Puck heeft dat getild, balen van soms wel 50 kilo, schrijft ze, en het getal van dat gewicht zet ze terloops tussen haakjes, maar wel met een uitroepteken. Even verderop beschrijft ze hoe er gaandeweg steeds minder eten kwam. En ook de verstrekking van suiker en zout was miniem. Was er af en toe suiker, dan was er géén zout, en omgekeerd.

Iedere kamer had een kamermoeder die ook het eten uitdeelde, geholpen door twee vrouwen. Er waren voortdurend ruzies over het eten, als iemand meende te weinig te hebben gekregen. Ieder probeerde voor zich en zijn kinderen zo veel mogelijk te krijgen. Men gunde een ander niets! Om elke rijstkorrel werd gevochten.

In het plant- en dierkundelokaal was de stemming tussen de onderofficiers- en soldatenvrouwen, die er al langer zaten – merendeels uit Oost-Java afkomstig – en de 'Bandungers' (de latere import dus) toch al niet al te best. Zoals gezegd, de Bandungers werden als indringers beschouwd en als 'kouekak- madams'. Puck noemt een voorbeeld van de jaloezie die dit met zich meebracht: voor de zieken waren er af en toe extra verstrekkings; zo kreeg ze na een hevige aanval van geelzucht om de dag een ei, *'dat was een hele luxe,'* schrijft ze, *'die ik natuurlijk met jou (Robbie) deelde. Maar de jalousie maakte aan deze luxe een eind. Een van de dames, die na geelzucht géén ei had gekregen, gaf aan de leiding door, dat ik jou 't ei gaf. Dus werd verondersteld dat ik het dus niet nodig had.'*

Van de jap moest iedereen werken. De ouderen deden zittend werk, zoals Omi, ze moest onder andere groente schoonmaken voor het eten; zij was

al zestig en hoefde geen zware arbeid meer te verrichten. Verder waren er nachtploegen voor het aanmaken van het keukenvuur en kokkinnen in de keuken. Elke morgen bij het opstaan moesten de vrouwen gymnastiek doen, begeleid door Japanse kreten. Vele verslagen over jappenkampen melden de eindeloze appels waarbij in het Japans geteld moest worden. Sommige oudere kampbewoners kunnen nog steeds in het Japans tellen. Een lezer van een van Robs stukken mailde: *‘Zo herinner ik mij de appels vlak bij de vijver voor het hoofdgebouw en de klappen die werden uitgedeeld omdat je je de telwoorden in het Japans even niet meer herinnerde.’* Puck bleek die Japanse getallen te zijn vergeten: Ichi–Ni–San–Yon–Go–etc. Ook de Japanse bevelen. Uit een boek (van Lydia Chagoll⁷) neem ik over: Kjotskei! (geeft acht), Keirei! (buigen), Yasoemé! (recht staan), Yame! (op de plaats rust). Bij ontmoeting met een Japanner moest iedere vrouw en ieder kind een diepe buiging maken, de romp moest als een knipmes vanuit de lendenen een buiging van 45 graden maken. Als je niet boog of niet correct boog kreeg je een klap.

Om de beurt moesten de vrouwen ook de gangen dweilen, en – verzucht Puck jaren later nog – *‘dat waren me afstanden! Kilometers lang!’* En dan waren er de werksters in de tuin. Veelzeggend bericht Puck daarover: *‘Het opgesloten zijn vond ik vreselijk. Heb toen me aangemeld voor de <patjolphoeg> (patjol = schop, hak), die op een veld buiten ’t kamp werkte. Dan ging je in de rij de poort uit en liep een kwartier. Daar was een groot veld, waarop groenten werden verbouwd (spinazie, prei, tomaten, boontjes). Op dat veld moesten we dan onkruid wieden, prei planten enz. En begieten, met emmers moest je water halen uit een sloot verderop en uitgieten. Een reuze rotwerk, doodvermoeiend.*

Maar ’t ergste was corvee <poep sjouwen>. Dan moest je met een houten ton op een stok tussen 2 vrouwen in naar de verblijven van de Jappen. Daar uit de beerput scheppen in de ton en weer terug naar ’t veld, om ’t spul als mest over de aarde te gooien. Maar ik had ’t er voor over, alleen al om die poort uit te komen. Een heerlijk bevrijdend gevoel als je de wijde wereld weer zag met dat mooie uitzicht op de bergen.

En een tweede pluspunt was, dat je af en toe wat kon <bietsen> (gappen). Héél kleine stukjes prei en kleine tomaatjes, die we dan als grote traktatie samen opaten bij ’t karig maal, dat er wat smaak van kreeg. Maar o wee, als je gesnapt werd. Want natuurlijk gebeurde alles onder toezicht van Jappen.’

In het schoolschriftje waarin ze dit omstreeks de tachtiger jaren in kordaat schuinschrift heeft opgeschreven, heeft ze op de belendende bladzij het poepsjouwen met potlood getekend: twee vrouwen met tussen hen in een draagstok (een zogenoemde pikolan) met daaraan die poepton. De vrouwen hebben een kort broekje aan en de voorste draagster heeft een hoofddoekje met een knoop op het voorhoofd. Op de achtergrond heeft ze met een paar sobere potloodlijnen een berg en een klapperboom getekend.

WREEDHEDEN EN VAGE HERINNERINGEN

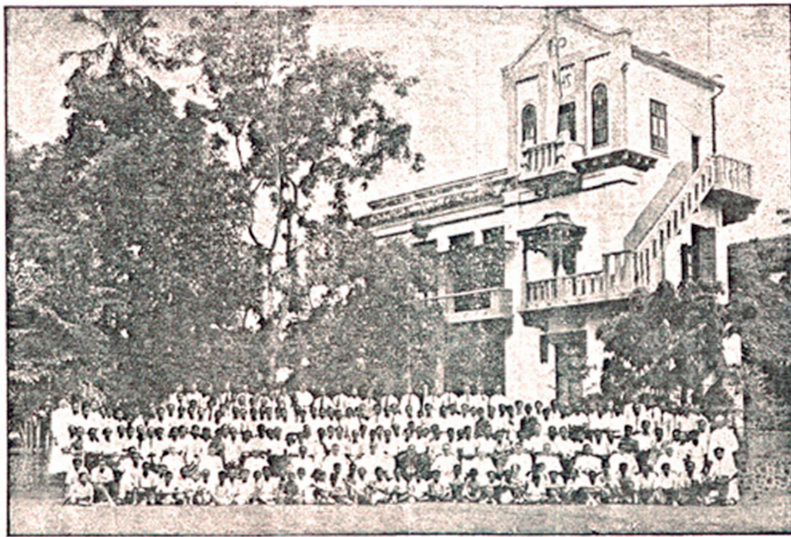
Het kamp werd geleid door vrouwen die een kantoor hadden in het al genoemde Hoge Huis, maar natuurlijk moesten ze alles vragen aan de jappen. En ook de orders van de jap moesten worden uitgevoerd. Het was een miserabel baantje, want niet zelden werden er klappen uitgedeeld.

Behalve jappen, waren er ook Indonesische bewakers, de zgn. ‘Hei-ho’s’. Die waren meestal voor geld in dienst van de Japanners gegaan. Meestal bewaakten ze de poort. De vrouwen moesten om de beurt ’s nachts wacht lopen op de gangen. Puck vertelt aan Rob: *‘Met z’n tweeën liep je dan over de gangen (ik geloof om de 4 uur). Een Jap kwam dan controleren, of we wel echt liepen en niet ergens zaten. We hadden een <maanzieke> Jap, en o wee, als je dan hem tegenkwam ’s nachts. Natuurlijk gebeurden er vele dingen en waren de Jappen vaak wreed, maar die gebeurtenissen zal ik niet allen noteren. Dat heeft ook voor jou, Rob, weinig betekenis, dacht ik, daar je er geen getuige van was...’* Maar Rob denkt: *‘Ik hou mijn hart vast, wat is er allemaal is gebeurd dat ze niet verteld heeft, in die nachtelijke gangen, en ook verder.’*

Ze vertelt niets over de rekrutering door de Japanners van troostmeisjes voor de militaire bordelen. Hierover is een passage te lezen in een stuk van Berthy Korvinus naar aanleiding van de slepende procedures die zich met Japan afspelen rond de zogenaamde troostmeisjes. Ze schrijft (in dagblad Trouw van 6 maart 2007): *‘In kamp Moentilan op Midden-Java, waar ik als jong kind zat, werden op 25 en 28 januari 1944 jonge vrouwen op gewelddadige wijze door de Kempeitai (de Japanse militaire politie) geronseld voor het legerbodeel in Magelang: dertien vrouwen, onder wie twee meisjes van 14 en 15 jaar. Zij zijn na een paar dagen teruggekeerd, omdat ex-prostituees uit Semarang aangeboden hadden hun plaats in te nemen. Die ex-prostituees, die de moed hadden de meisjes te redden, werden later als ‘vrijwilligers’ betiteld.’*

In het standaardwerk over de kampen van mevrouw D. van der Velden⁸ wordt dit bevestigd: *‘Eind 1943, begin 1944, kregen de legerautoriteiten van Magelang en Semarang toestemming van het hoofdkwartier te Batavia om vrouwen uit de interneringskampen te halen voor een aantal nieuw op te richten bordelen, mits ze schriftelijk verklaarden, dat ze vrijwillig meegingen. Japanse officieren bezochten toen de vrouwenkampen, lieten alle vrouwen van 18 tot 30 jaar aantreden, kozen er overal een twaalfstal uit en verklaarden aan de kampleiding, dat de vrouwen een korte tijd elders werk moesten verrichten. De vrouwen die werden meegenomen, moesten allen een stuk tekenen in de Japanse taal gesteld, waarvan ze de inhoud niet kenden, werden in de bordelen gebracht en daar zeer slecht behandeld. Na korte tijd kwamen enige andere Japanse officieren op de hoogte van hun toestand en verwittigden de autoriteiten in Tokyo daarvan, daar ze het met de gang van zaken niet eens waren. Het hoofdkwartier te Batavia kreeg een waarschuwing uit Tokyo, liet onmiddellijk de bordelen sluiten en interneerde de vrouwen elders. De moeders en overige gezinsleden werden naar hetzelfde kamp teruggestuurd.’*

De huisgenoten rondom bisschop.

Boven Schets schriftje Puck Cassuto: vrouwen sjouwen poepton.
Onder Het Hoge Huis zoals het genoemd werd. Daar zetelden de vrouwen die het (betrekkelijk) voor het zeggen hadden. Op deze oude foto uit de twintiger jaren zijn de internaatbewoners oftewel pupillen trots opgesteld rond de bisschop.

Overigens lijkt dit gebeuren te hebben plaatsgevonden vóór de intree in het kamp van de vrouwen en kinderen uit Tjihapit. Dit zou dan de reden zijn, dat Puck er niets over vertelt, daargelaten dat zij sowieso veel wreedheden van de jappen heeft weggelaten in haar verhaal. Zonder twijfel vermijdt mijn moeder in haar schriftje verslag te doen van veel nare ervaringen met Japanners. Ook veertig jaar later heeft ze steeds nog geprobeerd mij – in de tijd van het schriftje al lang en breed een volwassen man – te sparen voor al te veel ellende. Jammer genoeg heb ik toen niet méér aangedrongen iets prijs te geven van deze donkere episoden. Ze veronderstelde dat ik als kind de mishandelingen en wrede sancties niet bijgewoond had of dat, voor zover wel, ik het was vergeten of dat de sancties die ik niet had bijgewoond ook geen invloed op mij hadden gehad. Maar natuurlijk heb ik in al die jaren wel degelijk veel gezien en ervaren.

Ik registreerde als kind de wanhoop en de uitputting van de mensen om mij heen, ook die van mijn moeder, ook al was ik bij sommige voorvallen niet zelf aanwezig. Inderdaad herinner ik mij bijna geen concrete gebeurtenissen meer van al deze jaren, maar later, tijdens meditaties of therapeutische situaties, heb ik meer dan eens vage maar toch aangrijpende beelden voor mij gekregen. Vooral drong zich op een beeld van het gezicht van mijn moeder met een volstrekt lege blik die aan mij voorbij staart in een eindeloze verte of in een radeloze afgrond.

Een lotgenote, mevrouw N., wier getuigenis ook voor dit verhaal is gebruikt, geeft een sfeertekening van het kamp:

'Je had nergens een eigen plekje. Alles was grauw en grijs, lange grijze galerijen, nergens versieringen, nergens bloemen en altijd een hongerige maag, nooit iets leuks. En dat roepen langs de galerijen voor allerlei zaken:

'Eten halen, beginnen bij de O',

'Alle zaalmoeders moeten direct naar de kerk komen',

'Warm water halen' enz. enz.

Lawaai was er altijd wel.

Ruzies tussen moeders om de kinderen of een of ander mens dat een ander zo nodig de waarheid wilde zeggen.

Huilen, gillen, twee dagen lang, van een gemartelde vrouw vanuit de kerk van het internaat (die voor allerlei zaken gebruikt werd behalve kerkelijke). Het slachtoffer heeft maandenlang niet gesproken.

En die twee vrouwen die elkaar bestolen hadden en elkaar moesten aflossen tot ze niet meer konden en op het laatst rolden ze om; daar stonden kinderen bij'.

DE KANARIEPIET

Er was een Japanse kampcommandant die de bijnaam 'Kanariepiet' had. Een ex-kampbewoner bericht later, dat deze bijnaam waarschijnlijk samenhangt met zijn uniform: de Japanse kampcommandant Shiraiishi droeg

een uniform, dat door een of andere oorzaak geel geworden was. Daarom kreeg hij de bijnaam ‘Kanariepiet’.

Het was iemand waar je niet bij in de buurt moest komen, omdat hij altijd een zweepje bij zich had en daar graag mee sloeg.

Mevrouw N. zegt over hem: *‘De Kanariepiet liet vaak geen hout binnen; gevolg: de keukens konden niet werken en het avondeten dat anders om een uur of 6 à 7 werd uitgedeeld kon dan niet voor diep in de nacht gegeten worden.’*

Elke dag zei de Kanariepiet dat ze de Rode-Kruispakketten, die bij honderden in de kerk lagen opgestapeld, nu zouden worden verdeeld. Grote opwinding, vooral onder de kleuters. Als de speelman uit Hamelen begaf de Kanariepiet zich grijnzend, af en toe een te brutaal kleintje afsnauwend, met de sleutel van de kerkdeur in z'n hoog geheven hand naar de kerk. Veel moeders konden het niet aanzien, want iedereen wist dat hij de blonde kindertjes vlak voor de deur met harde snauwgeluiden zou afbekken. Elke keer liepen ze weer achter hem aan en steeds liep het uit op een grote teleurstelling.’

Rob kan zich dit alles niet meer herinneren. Ook niet dat hij een ‘beste vriendje’ had, Woutertje. Woutertje en zijn moeder huisden in de buurt, onderaan in het plant- en dierkundelokaal, waar het Puck, Omi en Robbie bivakkeerden. De moeder van Woutertje had het daar wat moeilijk, omdat het clubje van de ‘benedenafdeling’ in het lokaal uit ‘dames van betere stand’ bestond. Want ze was, zoals Puck zei, *‘een <vrouw uit het volk>, ze sprak wat plat, maar ze was bijzonder lief.’*

Verder was er een kleuterklasje. Rob heeft vage herinneringen: *‘Daar schijn ik niet veel geleerd te hebben, maar wel versjes en spelletjes. Bij die versjes moet ook het liedje <Op een klein stationnetje, ’s morgens in de vroege> hebben gezeten, want als ik dat luid of in gedachten zing golft er een oeroud gevoel door mij heen met versteende beeldflitsen van eindeloze emplacementen, slierten treinwagons en de verre echo van het eindeloze gedoek-gedoek van wielen over spoorrails en het vage gehijg van een stoomfluit.’*

Gewassen werd ik, vertelde mijn moeder, onder een <pantjoeran>, een straal water die uit een buis van bamboe en hout ergens vandaan kwam, misschien uit het riviertje dat om het complex heen liep. Inderdaad een van mijn oudste herinneringen: vaag beeld van zo’n bamboe halfopen buis, waaruit het water gutste en een betonnen of stenen bak vol met water op een open erf, dit alles met een vage gevoelsherinnering van verzet. Later bevestigde mijn moeder dat ik af en toe buien van drift had, die ze wanhopig probeerde te smoren.’

BANJOE BIROE, CAPITULATIE

Midden 1945 waren er allerlei geruchten over een naderend einde van de oorlog. Maar al zo vaak was dat beweerd, dus probeerden de vrouwen bij de Hei-ho’s meer inlichtingen te krijgen. Die kregen ze niet, maar wel werden de bewakers vriendelijker.

‘Op 7 Augustus’, zo beschrijft de lotgenote in haar brief, *‘kwam een <zaalmoeder> de kerkdeur uittuimelen en schreeuwde: <Mensen, alle Jappen zitten te huilen in de kerk> (...)*’ De atoombom op Hiroshima was gevallen.

Puck, Omi, en Robbie zouden de capitulatie op 15 augustus echter niet meer in Moentilan meemaken. Grote groepen moesten op het laatste moment nog uit Moentilan weg. Begin augustus werden massa’s vrouwen en kinderen per trein op transport gezet naar Ambarawa en Banjoe Biroe. Het drietal ging naar Banjoe Biroe, kamp 10.

Dat was een oude gevangenis (‘de Boei’) met allemaal cellen waarin je met z’n tweeën sloop, maar die gevangenis was al overvol met andere vrouwen. Daarom werden zij in een oude loods buiten de gevangenispoort ondergebracht. Puck: *‘Daar sloepen we in stapelbedden vlak naast elkaar. Wel met z’n vijftigen of zestigen. Er was verder niets, geen water (moesten we in de gevangenis halen, als ook het eten). En geen w.c. Er werd een smalle diepe geul in de grond buiten de loods gegraven. Er overheen kwamen bamboe en bilik tussenschotjes. En dat was het! Je begrijpt hoe veel vliegen dit aantrok. En hoeveel mensen er ziek werden!’*

Puck, Omi en Robbie waren er slecht aan toe. De capitulatie van Japan op 15 augustus had voor hen niet veel later moeten komen. Het kamp ging open en er kwam een levendige handel op gang met Indonesiërs buiten het kamp. Het ging om etenswaren. Puck had zowaar nog geld. *‘Ik had nog papiergeld, dat ik in mijn schortband had genaaid, het kwam er ongeschonden uit! Onbegrijpelijk dat het door al dat wassen niet was verpulverd. En wat we hadden aan kleren, of handdoeken en vooral zakdoeken werd geruild voor eieren, groente en saté. Want de Indonesiërs hadden ook al die jaren armoe geleden, en vooral textiel hadden ze niet.’*⁹

Na een paar dagen kwamen er vliegtuigen over, die pakketten uitwierpen aan parachutes. Dat is een van Robs eerste herinneringen: de immense verbazing over de ronkend overvliegende vliegtuigen, de verbijstering over het wonder van de parachutes, een massa ontelbare witte wezens, die afgetekend tegen een strakblauwe lucht statig schommelend neerdaalden. *‘Ik rende en rende in opperste geestdrift naar ze toe. Maar ze kwamen veel en veel verder neer dan ik in mijn kleuterblik had ingeschat. En plotseling bevroor ik in het besef: ik ben verdwaald. In totale paniek keek ik om mij heen. De vrouwen renden als een op hol geslagen kudde bisons langs. Ik riep, ik schreeuwde. Geen effect, in tomeloze razernij renden ze door met maar één doel: de pakketten die aan de parachutes hingen. En de zijde van de parachutes zelf, daar vochten ze om, je kon er mooie blouses van maken. En je kon er héél veel eten voor ruilen. Maar ik ben toen als het ware van angst gestorven. Mijn moeder was nergens te bekennen. Later zei ze dat ze toen in de ziekenboeg lag.’*

Puck had last van avitaminose (rode pijnlijke plekken op ’t been door gebrek aan vitaminen). Ze kon moeilijk lopen. En Omi had in Banjoe Biroe direct dysenterie (ernstige vorm van diarree) gekregen. En medicijnen waren er niet! Een hopeloze toestand. Puck wist zich geen raad. Waar moest ze naar toe?

Ze stuurde uit kamp Banjoe Biroe een brief, gedateerd 10 september, naar haar vader, Albert van Zuiden. Overste Albert van Zuiden was hoewel al lang gepensioneerd in 1941 weer in dienst van het KNIL opgeroepen. Als krijgsgevangene was hij geïnterneerd geweest in Tjimahi (Kamp IV) bij Bandung. Die eerste brief van Puck is niet bewaard gebleven, maar wel haar vaders antwoord, dat op 14 september was verzonden uit het kamp in Tjimahi, geschreven met potlood in gedrongen, maar regelmatig handschrift op een tot de laatste centimeter benut uitgescheurd schriftblaadje, want papier was zeldzaam en pen en inkt kennelijk nog niet beschikbaar.

‘Gisteravond half elf terwijl ik al in mijn kooitje lag, werd ik eindelijk verlost uit mijn ongerustheid omtrent jullie door de aankomst van je briefje gedateerd 10/8 (RC: vermoedelijk een vergissing, moet zijn 10/9). Goddank weet ik nu dat jullie allen nu ook de dans ontsprongen zijn en hoop ik, dat we elkaar zoo spoedig mogelijk weer zullen ontmoeten en bij elkaar kunnen blijven.

Van Max weliswaar den laatsten tijd geen berichten, maar dat zegt niets hoor Puckemans, moed houden. Ik heb wel hoop dat ook hij gespaard is gebleven.

Zoals ik las is jullie gezondheid en weerstand nu niet zo bijzonder goed. Na alles wat jullie al doorgemaakt hebben zal het nu met betere verzorging en voeding wel steeds beter gaan. Toch zou ik het ogenblik van bij elkander komen zooveel mogelijk willen bespoedigen en zoo mogelijk niet wachten tot de algeheele bezetting heeft plaats gehad, want dat zal nog wel eenigen tijd op zich laten wachten.

De moeilijkheid is dat ik en vermoedelijk ook jullie totaal geen geld of inkomsten hebben om ervan te leven buiten een kamp. En het leven buiten is razend duur en zal nog wel duurder worden. Daarom lijkt mij de eenige oplossing dat jullie probeeren het te sturen in de richting van gezinsïnterneering liefst te Bandung of anders te Magelang. Daar wordt vanzelf in ons levensonderhoud voorzien.

Ik vermoed echter sterk dat jullie alle drie thans te zwak zijn om de vermoeienis van een dergelijke lange reis naar hier te doorstaan. (...) Schrijf mij zoo spoedig mogelijk jullie meening hierover en de kansen van verwezenlijking. Ik zal van mijn kant ook probeeren in die richting te werken en zal trachten het Rooden Kruis ervoor te spannen. (...) Houd mij zoo veel mogelijk op de hoogte per briefje zoo noodig telegram. (Adres Kamp IV, Tjimahi, 2031899). Ik hoop dat jullie bij ontvangst van dezen al weer heel wat opgeknapt bent. Verzwijg s.v.p. niets voor mij wat gezondheid etc. betreft. Hoe staat het met de financiën? Hebben jullie nog iets om te kunnen verkoopen om de noodige bijvoeding te krijgen, vooral ook voor Robbedoes. Zeg hem dat hij gauw moet aansterken en ik erg naar hem verlang. Natuurlijk niet minder naar jullie maar gelukkig zal het wel niet zoo lang meer duren voordat we weer bij elkaar kunnen zijn. Ik omhels jullie allen innig in gedachten vele zoenen voor mams, Puck en Robby van Vadertje.

Ik vergat bijna te schrijven, dat ik goed ben: voor zoover bewijs nodig, ik heb van morgen geloopt vanaf Passar Baroe te Bandung naar de familie van O. hier in de Nicolaas Maasstraat 11. Zoonoodig kan ik de reis naar Magelang wel maken. Paps.’

Pucks antwoord, in kriebelschrift gekrabbeld op een kladblaadje, was een reactie van grote opluchting en blijdschap op het eerste levensteken van haar vader en tegelijk een noodkreet om hulp.

'Lieve Paps, Wat waren we blij met je eerste levensteken. Hoe is 't met jou? En met je pootje? (voor de oorlog had Albert last van wat toen <rheumatiek> heette) Met ons alles goed. Wij schreven al 2x een uitvoerige brief via Rode Kruis. Maar ik wist geen juist adres van je. Je schreef niet in welk kamp in Tjimahi. Paps om naar Bandung te komen is niet zo eenvoudig. Geld is er niet veel en een onderdak? Is dat er? En geld voor levensonderhoud? Kreeg jij al ondersteuning? Wij niets! Wat een handicap ook dat we zo ver van huis zijn. Hoorde je al wat van Lakkie (RC: afkorting van Lakatua, een Ambonese familie, die zeer toegewijd was aan de familie van Zuiden, de man diende in het KNIL onder Albert van Zuiden). Heeft hij nog wat gered? (van huisraad en kleding) Wij hebben elk alleen maar 1 koffertje van 20 kg. En ontmoette je Amat (toegewijde bediende voor de oorlog) al? We missen hem echt. Paps, wat moeten we nu doen? Kunnen we 't risico nemen om 't kamp te verlaten? Ik denk 't wel niet. Ik zit echt te springen om nader bericht van je. Ik denk, dat we maar eerst moeten wachten. Wat jammer dat we dit alles niet mondeling kunnen bespreken. Schrijf gauw uitvoerig via Rode Kruis. Van Max nog geen bericht. Men zegt, dat de krijgsgevangenen uit Thailand half October verwacht worden. Misschien zijn we dan met Mams verjaardag (op 25 oktober) weer allemaal bij elkaar. Dag Paps, houd je taai. Een flinke pakkerd van je Puckje.'

Naschrift van Alberts vrouw, alias Omi:

'Lieve Papsje, Wat dolgelukkig waren we met je levensteken, hopelijk kunnen wij elkaar nu erg gauw ontmoeten! Puckje schreef alles al erg uitvoerig dus hoop ik alleen maar dat je goed gezond bent. Wij allen O.K. Veel, dikke kussen van je nog steeds liefste Babs (koosnaam van Albert voor zijn vrouw).'

In deze spannende en onzekere situatie dook opeens een reddende engel voor het benarde drietal in Banjoe Biroe op. Het briefje van zijn wanhopige dochter had Albert bereikt en hij was op stap gegaan. Half Java had hij doorgereisd. Puck, haar moeder en Robbie zagen opeens een kleine man met een wandelstok en een tropenhelm op komen aanwandelen: Albert, alias Paps, alias Opi. Hij nam zijn vrouw, dochter en kleinzoon mee op de gevaarlijke reis terug naar Bandung. De toestand was chaotisch en de stemming van de inheemse bevolking naar de Nederlanders was tot verbijstering van de Nederlandse ex-geïnterneerden omgeslagen naar een onberekenbare gereserveerdheid zo niet vijandigheid. De vraag was of agressieve Indonesiërs de reizigers met rust zouden laten. Evenzeer was het de vraag of de doodzieke Omi deze hachelijke tocht zou overleven. Gelukkig waren er toen net Sulpha-tabletten beschikbaar gekomen tegen de diarree. Daarmee werd ze volgestopt.

Zo vertrokken ze uit Banjoe Biroe. Puck vertelt: 'Op een middag in september om vijf uur vertrokken we per vrachtauto naar Ambarawa, vanwaar de trein zou vertrekken. Om negen of tien uur 's avonds kwamen we in het stationnetje aan. De trein zou pas de volgende morgen om zes uur vertrekken. De hele nacht hebben we dus in de wachtkamer op houten banken gezeten. In de trein waren we als blanken – zo'n twintig man – ver in de minderheid. Last hebben we niet gehad van de Indonesiërs, hoewel sommigen wel brutaal waren. En dat gaf soms een angstig gevoel. Om plusminus vijf of zes uur 's middags kwamen we in Djogja aan. Daar stonden op 't perron dames van 't Rode Kruis, die ons naar een hotel brachten. Wat een sensatie, een echt bed met schone lakens! Omi hebben we steeds tabletten laten slikken. En 't hielp!'

Zo kwamen ze eind september of begin oktober terug in Bandung. Daar zouden de zorgen nog niet voorbij zijn, een onrustige tijd lag in het verschiet, maanden die later de Bersiap-periode genoemd zouden worden.

5

De Birma spoorweg

Intussen had Max de verstreken jaren van eind 1942 tot de capitulatie in 1945 doorgebracht als krijgsgevangene in Birma en Thailand (Siam). Begin november 1942 was de Tacoma Maru, waarmee Max en 1700 andere krijgsgevangenen onder verschrikkelijke omstandigheden werden getransporteerd naar Birma, aangeland in Rangoon (nu Yangon), zoals eerder verteld. Van Rangoon werden de overlevenden naar Moulmein (nu Mawlamyine) overgebracht, van waaruit ze als dwangarbeiders werden gezet aan de aanleg van de spoorweg vanuit Thailand naar het westelijke front van het Japanse leger in Birma, de zogenoemde Birmaspoorweg, later ook genoemd de dodenspoorlijn.

Naast de plaatselijk geronselde koelies en de Indonesische koelies (de zogenaamde romusha's) bouwden 68.000 geallieerde krijgsgevangenen mee aan deze spoorlijn dwars door Thailand en Birma, een spoorlijn van 415 km lang tussen Nong Pladok in Thailand, niet ver van Bangkok, en Thanbyuzayat in Birma. Een belangrijk deel ervan liep door ontoegankelijk oerwoud en berggebied, en het grootste deel liep door Thailand. Het werk werd met behulp van primitieve gereedschappen en onder zeer erbarmelijke omstandigheden binnen 16 maanden voltooid (17 oktober 1943), waarna het werk minder zwaar werd. De dwangarbeiders werden toen ingezet voor het onderhoud van de spoorweg, voor wegebouw en voor herstelwerkzaamheden van de schade, toegebracht door de voortdurende bombardementen van de geallieerde vliegtuigen. Eén op de vijf krijgsgevangenen is bezweken; van de meer dan honderdduizend romusha's (inheemse dwangarbeiders van Java en andere streken) acht à negen op de tien. Elke twee meter van de Birmaspoorlijn heeft een leven gekost.

Tussen de krijgsgevangenen bevonden zich ook 18.000 KNIL militairen, waaronder Max. Hoe die jaren voor hem zijn geweest, daarover heeft hij niet veel verteld. Vele getuigenissen over het leven van wrede slavernij, volstreekte onmenselijkheid en onbeschrijflijke ontbering van de krijgsge-

vangenen onder de Japanners in Birma en Thailand zijn te vinden in boeken en op websites op internet. Hier beperk ik mij tot wat Max daarover heeft losgelaten. Zo schrijft hij:

‘Omdat ik een haast dodelijke aanval van beriberi (een ziekte als gevolg van gebrek aan vitamine B1) kreeg heb ik niet hoeven te werken.’

Dat betekent dat hij heel veel tijd moet hebben gelegen in de abominabele kamphospitalen (er waren grote ‘hospitalen’ in Tha Maskham, Kanchanaburi, Tamuang en Nakhon Pathom) waar amper of geen behandeling werd gegeven. Beriberi leidt tot nerveuze verlamming van vooral de benen. Rob herinnert zich een kampgenoot van Max die na de oorlog in Nederland af en toe op bezoek kwam, mr. Richard Beer, een Indische man die later in Nederland officier van justitie is geworden. Puck zei toen tegen de jongen dat *‘meneer Beer papa in het kamp naar het toilet heeft gedragen, toen papa niet meer kon lopen’*. Dat heeft altijd indruk gemaakt op Rob, zo’n vrienden-dienst in zulke barre omstandigheden. Vele jaren nog na afloop van de oorlog bleef Max last houden van pijn in de benen.

In zijn eerder al aangehaalde brief van oktober 1945 over de eerste maanden van de oorlog heeft Max het over een *'haast doodelijke aanval'*, die hij heeft doorstaan. Later heeft hij daarover het volgende verteld. Op oudejaarsavond 1942 was hij, aangetast door beriberi en misschien ook bacillaire dysenterie, er zo ernstig aan toe, dat hij als opgegeven werd beschouwd. Zulke gevallen werden in het hospitaal alvast gezet in de ruimte *'voor doden en stervenden'*. Die nacht verscheen aan hem de gestalte van Jezus, die hem toesprak in de trant van *'Max, als je in mij gelooft en mij zal volgen, zal je genezen'*. En inderdaad, tot ieders stomme verbazing krabbelde hij er weer bovenop, een waar wonder. Op z'n oude dag heeft Max dit gebeuren na wat navragen met wat meer details omkleed; hij meende zich te herinneren dat, toen hij daar op de rand lag, een Ambonese hospitaalsoldaat naar hem omzag en aan zijn bed kwam en vertelde over Jezus. Welhaast zeker heeft deze man – diep gelovig christen als Ambonezen vaak waren – met hem gebeden. In dat kader is de verschijning van een Heiland als Jezus in een visioenachtige droom aan de nog zo naar het leven snakkende jonge vent goed te begrijpen. Dat hij deze jaren heeft doorstaan schrijft Max mede toe aan zijn officierschap waar de Japanners in hun behandeling van krijgsgevangenen rekening mee hielden. Max:

'Achteraf denk ik nog wel eens hoe groot geluk het geweest is dat ik als luitenant dezen tijd heb doorgemaakt. Ik geloof niet, dat ik er anders door gekomen zou zijn. Officieren hebben in krijgsgevangenschap het, vooral den laatsten tijd, beter gehad dan de minderen. Bovendien hadden we altijd de beschikking over een, zij 't klein, salaris, maar daar kon je tenminste wat bijvoeding voor koopen.'

De geallieerden voerden regelmatig bombardementen uit op de spoorweg. Diepe indruk, vertelde hij, maakte een bombardement, waarbij voor zijn ogen een medekrijgsgevangene werd uiteengereten.

Niet alle dagen waren rampzalig. Vooral het laatste jaar gingen vele dagen – natuurlijk met de nodige ups en downs – met meer 'vrije tijd' voorbij.

'O, hadden we maar boeken gehad in krijgsgevangenschap dan hadden we heel wat kunnen studeeren. Ik heb me die jaren gespecialiseerd in Maleisch, ik had een woordenboek en een paar Maleische boeken. Verder is Engelsch mijn tweede moedertaal geworden. Ik spreek en lees 't bijna zoo goed als Hollandsch dank zij de Engelsche boeken en de omgang met Engelse Officieren. Van een overleden vriend had ik een Ten Bruggencate (woordenboek) geërfd, een kostbaar bezit voor een P.O.W.' (Prisoner of War),

verzucht Max na de capitulatie in een van zijn brieven. Een tijdje heeft Max in zijn hut of barak in de buurt gelegen van Wim Kan, die met collega's vele avonden heeft gezorgd voor vermaak met cabaret en toneelstukken van zijn hand. Zoals het dagboek van Wim Kan vermeldt gingen vele uren zonder ingrijpende voorvallen voorbij, uren waarin hij rustig het ene boek na het andere kon lezen, kon kletsen met makkers, kon schrijven of repeteren met zijn cabaretgroep. Maar dan was er weer een luchtaanval, of

een gevreesde selectie van meer gezonde kampbewoners voor speciale klussen, waaronder sommige in Japan zelf. Ik citeer hier een paar willekeurige stukjes uit het dagboek van Wim Kan, dat een beeld geeft van het wel en wee eind 1944.¹⁰

'29 okt. 1944 (...) Vannacht grote luchtaanval in de buurt. Bijna volle maan. Met Jimmink samen in de rats gezeten. No good! Bommen! Afweer! lichtkogels -enfin volop feest en geen denken aan slaap! Vandaag vrij van dienst. Lusteloos, ingezonken. Waar is Ol (zijn vrouw Corrie Vonk)? Heeft ze nog vertrouwen? Ik doe er 1½ jaar bij. Dan zijn <we> 35! Gisteren schrift cadeau gekregen v. kap. van de Noort. Lezing gehouden Bouwmeester- revue bij hem (...)

3 dec. 1944 Er zijn weer opwindende zaken! Alleen wat weinig afwisseling: het oude lied, er moeten weer 2000 lieden weg. Opwinding, agitatie. Beer en Corbeau vanmorgen voor de keuring + werkende doktoren en meer van die lolletjes. Wij in de loop van de week. Enfin, kortom het aloude refrein van al deze jaren. Vannacht en woensdagnacht vliegtuigen en ver verwijderde bombardementen. (Bangkok?) Ook overdag laatst 30 toestellen. No good. Loop 's nachts rond met omgeslagen deken. Kon m'n ring verkopen voor 41 tikals (Thais geld). Deed het niet. Nog niet nodig! Ben benieuwd waar we nu weer al zwerfend terecht gaan komen. Had zo gehoopt dat dit m'n laatste kamp zou zijn, maar het ziet er niet erg naar uit. Toch niet pessimistisch. Eind volgend jaar...?!?!? Vatte kou en zei mijn lezingen af. Zwerf met dr. van de Meulen het hele kamp door en verwonder me over de stand van zaken in dit gekkenbuis. Orders bekend moeten maken in 't genre van: artiesten voor Kerstmis gevraagd! Morgen 4, 5, 6 en 7 moeten we ons s. Nicolaas programma geven. Heb weinig vertrouwen in de rustige afwikkeling van een en ander. Het beslissende jaar staat voor de deur. Tanden op elkaar en nog even flink doorbijten. En dan maar us kijken of het nieuwe leven in die z.g. nieuwe wereld nog de moeite waard zal zijn

6 dec. 1944: Al 2 voorstellingen achter de rug. Succes! De Jap stoorde de eerste net toen de 2 Sint Niklazen op 't toneel zaten (Meyer en Rombouts). Er werd zo hard gelachen dat de Jap. luit. er in zijn kamp last van had! Vanaf dat ogenblik alles veel zachter... Gisteravond enveloppe met 40 tikals gekregen. Geweldig blij. Net 's middags geweigerd mijn trouwring te verkopen voor... 52 tikals. Had zo'n gek gevoel van het toch maar niet te doen. Poep blij! (...)

Op 6 Augustus viel de eerste atoombom op Hiroshima en 9 augustus de tweede op Nagasaki. Op 15 augustus capituleerde Japan. Max was toen met vele medegevangenen per trein op weg naar Bangkok. Hij herinnerde zich later het watergebrek tijdens die reis en de tergende dorst. Op 16 augustus aangekomen in Bangkok hoorde hij het verlossende nieuws. Hij schrijft:

'we waren op weg naar een nieuw kamp toen we op 't station in Bangkok (dat plat lag) om 12 uur 's nachts hoorden, dat de oorlog afgelopen was. De Japanse soldaten wilden 't niet geloven, die wisten net zoo veel of weinig als wij, maar gelukkig was 't zoo. Hoewel we vrij goed op de hoogte waren, we hadden n.l. een radio toestelletje in het kamp (waar de doodstraf op stond), wisten we niets van de atom bomb en dachten we dat we nog minstens een half jaar geduld moesten hebben.'

Hij schreef er niet bij – maar hij heeft het later wel vaak gezegd – , dat hij dat extra halve jaar niet zou hebben overleefd. Hij was door het oog van een naald gekropen, was helemaal verlamd geweest en zijn hart was door de beriberi ook aangetast. Zoals zo vele geïnterneerden (maar ook de buiten de kampen verblijvenden) later tegen elkaar zeiden: de atoombommen hebben ons leven gered. Dat van Puck, Betsy van Zuiden en van Robbie ook, zij waren er slecht aan toe.

De atoombommen zijn altijd onderwerp van morele discussie geweest en hun toepassing op die twee Japanse steden omstreden. Was het ethisch te verdedigen om 200.000 Japanse slachtoffers te maken? Wat te denken van wat in een boek over de atoombommen op Japan is te lezen (en Rob parafraseert de passage): ‘De <Joint War Plans Committee> berichtte op 18 juni 1945 aan president Truman, dat de commissie schatte dat een verovering van het belangrijkste Japanse eiland Kyushu aan 40.000 Amerikaanse soldaten het leven zou kosten. Van 1 maart 1944 tot 1 mei 1945 werden de Japanse soldaten gedood in een verhouding van 22 Japanse soldaten op 1 Amerikaanse soldaat, zo had de commissie berekend. De verovering van Kyushu zou dan naar schatting 880.000 Japanse soldaten het leven kosten, alles bij elkaar 920.000 levens. Het aantal doden als gevolg van de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, daarover lopen de schattingen ver uiteen, maar zelfs de hoogste schatting is niet half zo hoog. In die zin hebben de atoombommen in verhouding tot een eventueel noodzakelijk geachte aanval op Kyushu zelfs levens gered.’¹¹

Rob voegt daaraan toe: *‘en dan zijn dus al die krijgsgevangenen en burgergeïnterneerden (inclusief mijn vader, moeder, grootmoederen mijn persoon), die op sterven na dood waren, dus niet eens meegerekend als waarschijnlijke slachtoffers van een langer durende oorlog.’*

Het piekeren over of de atoombommen gerechtvaardigd waren is een wrang denkproces, dat geen definitieve uitkomst kent, een ethisch labyrint waarin een objectieve kijk eigenlijk niet mogelijk lijkt.

6

Na de oorlog; op weg naar Nederland

De komende maanden zullen vooral beschreven worden aan de hand van brieven, vaak in de vorm van letterlijke citaten, van Max en Puck en hun ouders; deze zullen de belangrijkste getuigenissen vormen over een spannende en chaotische tijd. De capitulatie van Japan beëindigde formeel de oorlog, maar bracht nog lang geen vrede.

Max gaat naar Brits-Indië, eerste contacten met familie

Een van de eerste brieven na de capitulatie vermeldt dat Max van Bangkok met een Engelse bommenwerper is overgevlogen naar Rangoon, vanwaar hij met een hospitaalschip op 18 september is vervoerd naar Calcutta. Hoe kwam hij nu terecht in het toenmalig Brits-Indië? Max vertelde vele jaren later: toen de ex-krijgsgevangenen uit zijn trein verzameld stonden op het station van Bangkok, selecteerde een Engelse officier mensen voor transport naar herstellingsoorden in India; Max werd aangewezen om redenen die hem toen en ook later nog steeds niet duidelijk waren, want de selectie betrof natuurlijk Engelse ex-krijgsgevangenen. Een paar andere Hollanders werden door de Engelsen ook uitgekozen, onder wie Ad Albarda, die een van zijn beste vrienden zou worden, en de overste P., met wie hij ook heel goed kon opschieten. De meeste voormalig krijgsgevangen Hollanders bleven voorlopig in Bangkok of werden naar Singapore gebracht. Vanuit Calcutta is Max meteen overgebracht naar Ranchi, een 'hill station' ten noord-westen van Calcutta,

'om weer heelemaal op mijn verhaal te komen'.

De 'Hill Stations' in toenmalig Brits-Indië, waren oorden waar de Engelse koloniale en de inheemse welgestelden hun toevlucht zochten in perioden

van martelende hitte. In Ranchi heeft de sterk vermagerde (50 kilo) Max verbleven tot 17 oktober. Toen werd hij overgebracht naar Calcutta. Hij was nu onder de hoede van de RAPWI, afkorting van ‘Recovery Allied Prisoners of War and Internees’, de enorme hulpverleningsorganisatie die was ingesteld door de Engelsen en die zich moest bezig houden met de opvang van ex-krijgsgevangenen en -burgergeïnterneerden in heel Zuid Oost Azië¹². Zoals gezegd, de meeste Nederlandse ex-krijgsgevangenen bleven in Bangkok of werden naar Singapore gebracht. Max in een van zijn eerste brieven:

‘We zitten hier in Calcutta heelemaal verkeerd. Het is eigenlijk een vergissing geweest om ons hierheen te sturen. We zitten hier met een paar Hollanders en zijn wat de Engelsen noemen een beetje <out of the play>. De rest van de Hollandsche ex-POW’s (POW is prisoners of war) zit in Bangkok (ongeveer 11000).’

Natuurlijk zochten de verschillende familieleden in die eerste maanden contact met elkaar. Men wist van elkaar niet of men het er in de oorlog levend vanaf had gebracht, en zo ja in welke toestand. Het laatste dat Max van zijn vrouw had vernomen was een kaart uit september 1944 die hem pas in april 1945 had bereikt. Hij brandde van verlangen om te horen hoe zijn vrouw en zoon het maakten. De vele brieven aan zijn ouders in Den Haag die uit die maanden bewaard zijn gebleven getuigen daarvan. Max kon lange tijd geen contact krijgen met Java.

Puck wist niets af van het lot van Max. Ze had haar vader Albert weer teruggevonden, zoals eerder verhaald, maar nu wachtte ze in spanning op een levensteken van Max, dat maar niet kwam. Iedere dag bekeek ze de lijsten van het Rode Kruis in Bandung.

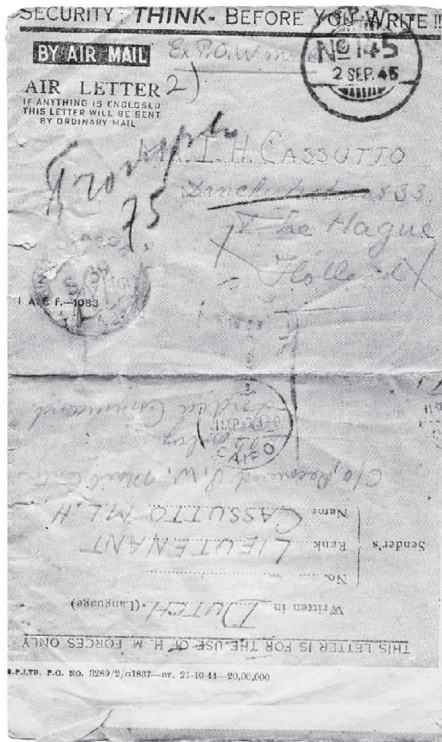
Ook over het lot van de familie in Nederland wist Max helemaal niets. Wat was er allemaal gebeurd in de oorlogsjaren in Nederland? Hij had geen flauw idee van wat daar in Europa allemaal was gepasseerd. Leefden ze überhaupt nog, vader Ies, moeder Lien en de broers Ernest en George en de andere familie en kennissen?

Twee weken na de capitulatie schreef Max de eerste brief naar de familie in Den Haag. Hij schreef hem in Rangoon, waar hij korte tijd verbleef alvorens naar Calcutta te worden getransporteerd. Het is een matblauwe luchtpostbrief, BY AIR MAIL, met gedrukt opschrift: ‘SECURITY: THINK BEFORE YOU WRITE’. Hij is gedateerd 30 augustus 1945 en gericht aan prof. Dr. Is H. Cassutto, Danckertstraat 33, het adres waar het gezin van vader Ies en moeder Lien Cassuto voor de oorlog had gewoond tot ze het in 1942 noodgedwongen hadden verlaten.

In kriebelig potloodschrift geschreven om iedere vierkante centimeter te benutten legt hij een eerste contact:

‘Eindelijk dan toch, na al die verschrikkelijke jaren kan ik jullie weer schrijven. Allereerst wil ik jullie verzoeken mij zo spoedig mogelijk te schrijven hoe ’t met jullie allen

Omslag eerste brief van Max aan zijn ouders, nog gericht aan hun vooroorlogs adres, Danckertstraat 33 in Den Haag.

gesteld is. Je kunt wel begrijpen hoe ik voortdurend in groote ongerustheid wat jullie betreft heb geleefd. Hoe maakt Robbie (sic! bedoeld is broer George!, RC) het, hij is zeker al een hele meneer. Is hij net zoo pienter als vroeger. Ernest is zeker getrouwd. (...)

Ernest is de broer in leeftijd na hem, vier jaar jonger, en George is de nakomster, het vijftien jaar jongere broertje. Uiteraard wist Max nog niets van de Jodenvervolging en de benarde tocht langs onderduikadressen die zijn ouders en broers hadden gemaakt. In zijn brieven vraagt hij herhaaldelijk naar het welzijn van familieleden (RC: die later door de Duitsers zullen blijken te zijn vermoord). In de briefwisseling komt tot uiting, heel begrijpelijk, dat men elkaar niet ongerust wilde maken en de verhalen over alle doorstane ellende bekortte, mitigeerde of helemaal weglief. Max:

'Momenteel ben ik vrij gezond. We hebben allemaal een geduchte opstopper gehad; maar hier doen ze alles om je zoo gauw mogelijk weer er boven op te helpen. Je kunt niet begrijpen hoe beduusd we waren na 3½ jaar weer in de civilisatie terug te keeren. Je geniet van elke kleinigheid. Het laatste bericht, dat ik van Puck kreeg was van Augustus 1944. Ze schreef toen dat ze perfect gezond was en dat Robbie heel lief en knap was. We

hebben gisteren naar onze vrouwen mogen telegraferen. Zoodra ik wat van haar hoor schrijf ik het jullie. Robbie, die toen ik hem 't laatst zag net 1 jaar oud was, was een schat van een jochie. Heel lief blond haar en pientere oogjes. Puck schreef dat hij net zoo <bij was> als George vroeger. Zooals je weet zijn alle Europeesche vrouwen geconcentreerd in kampen, zoowel op Java als Sumatra. De toestanden mochten er redelijk zijn.(...) Schrijf zoo gauw mogelijk terug aan 't volgend adres Lt. M.L.H. Cassutto, c/o Recovered P.W. mailcentre, Bombay India Command. Nu, lieve menschen, ik hoop gauw goed nieuws van jullie te hooren. Heel veel liefs en kussen voor Moeder, jullie Max.'

De brief heeft de familie bereikt, hij is doorgestuurd naar de Trompstraat 75, waar Ies en Lien na de onderduikperiode tijdelijk onderdak hadden gekregen bij goede vrienden, mr. Eugenius en Grethe van Emden. Op 9 oktober had Max nog steeds niets gehoord. Hij zat toen in Ranchi, het herstellingsoord in de bergen, en schreef:

'Ik maak me erg ongerust dat ik tot nu toe niets van jullie gehoord heb. Schrijf of telegrafeer zoo spoedig mogelijk terug aan: Lt. M. Cassutto, c/o Dutch Consul Calcutta. Ik hoop van ganscher harte dat jullie het goed maken. Al die jaren heb ik voortdurend aan jullie gedacht en me erg bezorgd gemaakt. Jullie zullen wel niet in het oude huis zitten, daarom adresseer ik dezen brief maar aan (het ministerie van) koloniën. Wat is er na ons vertrek uit Holland een voortdurende misère geweest, hè. Wie had dat allemaal kunnen voorzien. Wat leefden we allemaal toch gelukkig en goed voor die fatalen 10den Mei 1940. Een ding ben ik blij om dat jullie tenminste nog net op tijd wisten dat onze Robbie 13 Februari 1941 geboren is. Het laatst dat ik hem en Puck gezien heb was den 24ste Februari 1942, ruim 3½ jaar geleden. Het laatste bericht van Puck was gedateerd Augustus 1944 en kreeg ik April dit jaar (...).'

Diezelfde dag, net na de verzending, kwam het zo verlangde levensteken, een lange brief van de familie in Holland. De antwoordbrieven aan Max uit Den Haag zijn jammer genoeg niet bewaard gebleven. Wat wel bewaard is gebleven is een brief van Lien en Ies Cassuto van 2 november die bestemd was voor Puck. Die brief heeft hun schoondochter niet kunnen bereiken, maar is wel via spectaculaire tussenstations beland bij Max in Brits-Indië. De envelop is een waar kunstwerk om te zien, gemaakt door de bureaucratie in een chaotische wereld. Ik citeer uit deze brief, die waarschijnlijk veel dezelfde informatie bevatte als die welke Max heeft gelezen in die eerste niet bewaarde brief aan hem:

's-Hage 2 november. '45, Lieve Puckje, Wij vieren maken 't goed, hebben veel meege maakt, maar zijn gered. Wij wonen momenteel bij de familie van Emden die heel lief voor ons is, maar we hebben een leuke benedenvilla op de Badhuisweg en daar is ook plaats voor jullie als je mocht komen. Onze meubelen zijn grootendeels gespaard dus dat is prachtig. Al die jaren hebben we maar steeds aan jullie gedacht en naar jullie verlangd en toen deze brief kwam dat hij gered was waren we zoo gelukkig! Schrijf dus terug lieve Puckje. En vertel ons alles. Ook van onzen lieven Robbie; zend ook kiekjes als 't kan. (...)

Ernest gaat voor 3 maanden naar Engeland; hij wordt uitgezonden met een groep studenten, heerlijk hè. En George is nu zoo groot als Max, hij zit in de 3e klas van het gymnasium Laan van Meerdervoort en kan heel goed leren. Wij zonden Max onze foto's en we hopen, dat jullie die gauw samen zullen kunnen bekijken.

Laatst was Herman, je neef bij ons, hij en Roza maken het goed. Roza is getrouwd met Piet. Wies en Lies komen niet meer bij ons. Ze waren in de oorlogstijd zoo laf! Hun vader is overreden en gedood. (...) George heeft 2 mooie beren voor Robbie! Wat heerlijk dat Max weer geheel hersteld is. Als de toestand op Java nu maar gauw weer normaal wordt. (...) Ik heb 19 September voor de radio gesproken over 't onderwerp: wij vrouwen en Indië, en ik kreeg veel waardeering, is dat niet leuk?

5 October 1942 verlieten we ons huis in de Danckertsstaat, omdat we ons voor de moffen niet meer veilig voelden. We waren al die jaren ondergedoken en hadden het vaak heel moeilijk, maar ontmoetten ook geloovige, lieve menschen, die goed voor ons zorgden.

In Januari 1945 begon de hongerperiode, die heel erg werd, maar nu hebben we weer voedsel genoeg gelukkig. We zijn allen uiterlijk veel ouder geworden, ik grijs en oud, maar iedereen hier in Holland. Je schrikt als je de menschen terugziet.

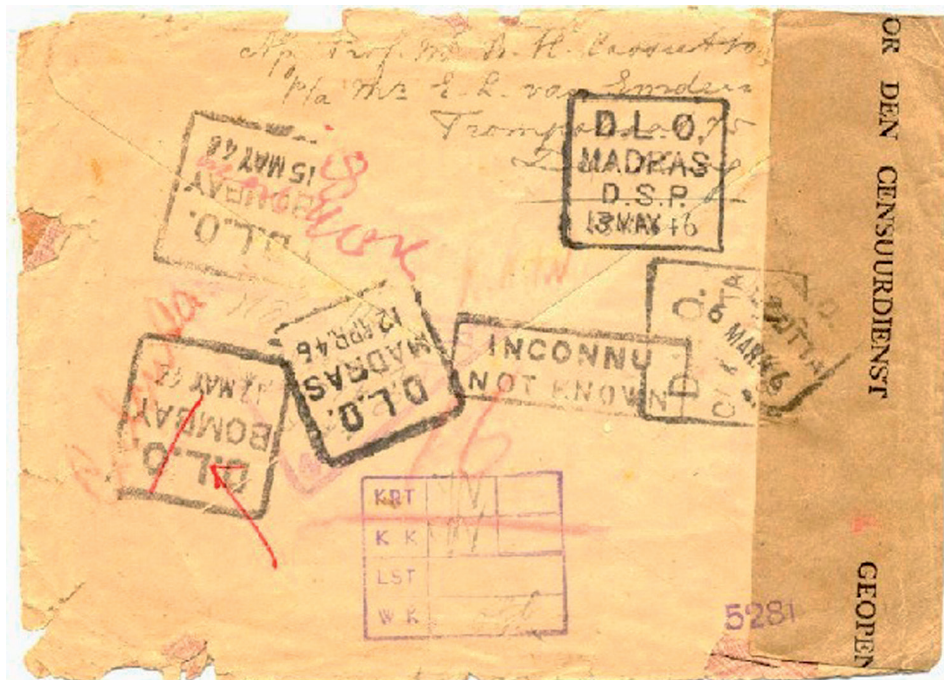
Den Haag ziet er vreeselijk uit. Het geheele Bezuidenhout van de 1e van de Boschstraat tot en met de Laan van Nieuw Oost Indië is vrijwel geheel een puinhoop en tienduizenden zijn daardoor dakloos. De Valeriusstraat met zijstraat en Stadhouderslaan vanaf de Lubeckstraat zijn afgebroken tot de Aert van der Goesstraat. Daar is nu een dorre grasvlakte. De tram rijdt tot half 7's avonds maar de straten zijn verlicht en alles gaat met de dag vooruit.

De van Emdens zijn erg lief voor ons. Wim (hun zoon) woont in Londen, heeft een goede baan bij de Nederlandse Regeering, is met 'n Engelsche vrouw getrouwd en heeft 'n schattig dochtertje. Lucie (hun dochter) is verloofd met 'n Oostenrijksche jongen. Wim zorgt reusachtig voor zijn ouders. Er is nog veel te vertellen, dat doe ik een volgend keer.

Ons huis op de Badhuisweg moet worden gerestaureerd, dat duurt ± 1 maand. 't Is ongeveer bij het Belgische Park. Nu dag lieve Puckje, God zegene jou en Robbie en geve, dat jullie spoedig in goede omstandigheden zullen mogen zijn, vereenigd met Max en je lieve ouders. Innig gekust en omhelsd door je je liefhebbende Vader, Moeder (die schreef), Ernest en George.'

Max schreef diezelfde dag nog terug.

'Lieve beste Vader, Moeder, Ernest, George,
Jullie kunt begrijpen hoe onuitsprekelijk blij ik met jullie brief was. (...). Goddank, dat jullie in orde zijn, ik was er zoo heel erg bang voor. Een heele opluchting was 't ook te lezen, dat Puck en Robbie in Juli nog gezond en wel waren. Ik heb al die jaren maar één keer een kaart gehad. Heel veel plezier deed het me te hooren, dat Ernest voor dominee studeert, ja, God heeft ons al die jaren niet verlaten. Wat hebben jullie veel geleden, maar jullie hebt je kranig gehouden. Moge we weer een gelukkigen tijd tegemoet gaan.

Brief van Ies en Lien Cassuto aan Puck op Java, die na vele omzwervingen terecht kwam bij Max in Brits-Indië.

Hoe vinden jullie die geschiedenis op Java, ik maak me er erg zenuwachtig over. (Hij bedoelt natuurlijk de chaotische situatie ten gevolge van de rebellie van de Indonesiërs tegen de Nederlanders, RC) Waaraan hebben we dat verdiend. Het zal nu wel een heelen tijd duren eer we naar Java terugkunnen. Je kunt niet begrijpen wat het voor me is, nu na 3½ jaar ellende nog zoo'n tijd te moeten wachten. Ik heb nog steeds niets van Puckje gehoord. Als dat 't geval is ben ik heelemaal gelukkig. Van de v. Zuidens weet ik niets, behalve wat ik je schreef. Ik ben weer in orde maar zal denkkelijk de eerste maanden een kantoorloopbaan moeten hebben. Ik ben door 't oog van een naald gekropen, was heelemaal verlamd en mijn hart was door de beri beri ook aange-tast. Ik heb alleen nog een wat snelle pols en nu en dan pijn in beenen en handen. Maar ze hebben me deze 2 maanden volgestopt met vitamine tabletten en heb de noodige vitamine injecties gehad en zal dan ook volgende week ontslagen worden en naar Calcutta teruggaan, daar moet de Hollandse Consul uitmaken wat er met ons gebeurt.

Schrijf me minstens 1x per week dat zou ik erg fijn vinden, laat Ernest en George ook schrijven en stuur foto's s.v.p. Ik zie er weer uitstekend uit, best wel zoo dik als vroeger (had al een figuur van een resident), maar dat was ook te erg (kwam hoofdzakelijk door het lekkere eten, dat Puckje klaarmaakte). Heb 50 kg. gewogen, weeg nu weer 70. (...)

Moedertje, ik kan me je niet voorstellen met grijs haar, maar 't zal je wel goed staan. O wat verlang ik er naar jullie allemaal weer te zien. Vadertje, wat fijn, dat je boeken herdrukt zijn. Ik wou dat ik ze hier had. (...) In welke klas zit George nu en weet hij al wat hij wil worden. Stuur als 't mogelijk is wat kranten (per gewone mail) anders is 't te duur. Wat leuk, Moeder, dat je voor de radio gesproken hebt, echt iets voor jou en je echt toevertrouwd. Als ik in Calcutta ben zal ik wat schoenen voor jullie op de kop zien te tikken, als ik ze kan krijgen. Want alles is hier schaars. Alleen in de army stores is voldoende maar dan moet je een verklaring tekenen dat het voor persoonlijk gebruik is. (...) Vandaag voor 't eerst Hilversum door de radio gehad, heerlijk weer Holland te hooren. Ik kan me echt indenken hoe gezellig jullie huisje zal worden. (Dit is de Bad-huisweg 86, huis dat Ies had gehuurd maar dat nog moest worden opge-knapt)(...) Extra pakkert voor mijn lieve flinke moeder. Dag Vader, George en Ernest.'

Geweld op Java

Max heeft inmiddels het een en ander gehoord over wat zich in het voormalig Nederlands-Indië na de capitulatie aan het afspelen is. Kranten en radio moeten hem hebben gemeld dat twee dagen na de capitulatie van Japan, op 17 augustus ir. Achmed Sukarno, Mohammed Hatta en de zijnen de Republiek Indonesia hebben uitgeroepen. Na 15 augustus was er een enorm gezagsvacuüm gevallen, met name op Java. In de loop van september en oktober 1945 nam het geweld daar zienderogen toe.

Java en Sumatra vielen nu onder het South East Asia Command van Lord Louis Mountbatten. Het Nederlandse gezag was praktisch afwezig. Het enige was, dat Luitenant-gouverneur-generaal H.J. van Mook als hoofd van een soort voorlopig bestuur, de NICA (Netherlands Indies Civil Administration), begin oktober naar Java was gekomen. Hij was belast met het herstel van het koloniale gezag en de evacuatie en opvang van bevrijde geïnterneerden. Er waren echter nog geen Nederlandse troepen en hij was helemaal afhankelijk van de Engelsen.

Engelse troepen moesten nu de orde handhaven, de Japanners ontwapenen en de geïnterneerde burgers evacueren. Die troepen kwamen pas na weken tegen eind september aan op Java. Ze waren te weinig in aantal en konden niet veel uitrichten tegen de gewelddadige chaos die zich aan het ontwikkelen was. In het voortdurend gezagsvacuüm grepen groepjes jongere Indonesische onafhankelijkheidsstrijders – de pemuda's (=jeugd) en peloppors (= verkenner) – hun kans om de onafhankelijkheid van Indonesië met geweld door te voeren.

De pemuda's en peloppors kwamen voort uit de Indonesische jeugdbewegingen en militaire en paramilitaire groepen die in de oorlog onder Japans invloed waren ontstaan. De Japanners hadden tijdens de bezetting de Indonesische nationalist (met name Sukarno) spoedige onafhankelijkheid beloofd en hadden indoctrinatie van de jeugd met nationalisme aangehouden in de verwachting zo de medewerking van de nationalist te krijgen, o.a. bij het ronselen van (dwang)arbeiders (zogenoemde Romusha's) aan Japanse militaire projecten zoals de aanleg van spoorwegen.

Deze jeugdgroepen waren volgens Japanse militaire tradities geschoold en getraind. Meer dan anderhalf miljoen jongeren hunkerden naar actie. In de weken na de capitulatie radicaliseerden de pemuda's snel; ze vonden, dat de oudere verzetsstrijders en nationalistische voormannen veel te gematigd en te traag opereerden en kozen in de loop van september en oktober steeds meer voor het geweld om de Nederlanders te verdrijven.

De pemuda's gingen nu op wapenjacht en maakten veel Japanse slachtoffers. Zij die geen wapen hebben, rustten zich uit met bamboe speren (bamboe roentjing) en kapmessen. Ze richtten zich op Europeanen, maar ook op de Indische Nederlanders (Indo's), die ze beschouwden als collaborateurs. Ook Chinezen, altijd al een bedreigde minderheid, werden het doelwit van hun gewelddaden.

Hun vaak bloedige acties, die gepaard gingen met marteling, verkrachting en plundering waren soms nauwelijks te onderscheiden van die van gewone roversbenden (rampokkers), die het land ook onveilig maakten. De kersverse Indonesische regering had nog geen enkele controle over het land en de leiders hadden geen macht over hun jonge nationalistische achterban. 'Naarmate de uiterlijke kentekenen van de terugkeer van het 'wettige gezag'

duidelijker werden, nam de algemene volksverbijstering hysterische vormen aan. Warhoofdige agitatoren, ultra-reactionnaire islamieten en communistische stokers zweepten de eenvoudigen van geest op tot afschuwelijke gewelddaden tegen Nederlanders, tegen rijke of vermeend rijke Chinezen, inheemse gezagsdragers en tegen alles, wat redelijk en gematigd was', aldus De Tijd in een terugblikkend artikel¹³.

Berichten over dit gewelddadig optreden tegen Belanda's en Indo's zijn natuurlijk overgewaaid via krant, radio of van mond tot mond naar de bezorgde familieleden in het buitenland, zo ook naar Max, die verrast en verbijsterd moet zijn geweest over de losgebarsten haat van de ooit zo rustige 'inlanders'. Bloedige maanden waren aangebroken, die al spoedig de Bersiap periode werd genoemd (Bersiap was de strijdkreet van de pemuda's en betekent 'weest paraat'). Duizenden – schattingen lopen op tot twintigduizend¹⁴ – Europeanen en Indische Nederlanders zouden het leven laten, evenals een onbekend aantal Chinezen en gematigde Indonesiërs.

Max gaat naar Calcutta

Op 21 oktober was Max vanuit het herstellingsoord Ranchi naar Calcutta overgebracht. Uit de brief die hij die dag schreef citeren we:

'Zoo ik zit alweer in Calcutta. Ik zit hier in Belvedere, het paleis van den Viceroy (onderkoning van Brits-Indië), speciaal ingericht als hotel voor ex- krijgsgevangenen. Het is een geweldig gebouw en de behandeling is boven alle lof verheven. Alles doen ze om je het leven zoo prettig en aangenaam mogelijk te maken.'

'Belvedere' is het paleis van de onderkoning van Brits-Indië wanneer hij Calcutta bezocht, in de Tweede Wereldoorlog hoofdkwartier van de Royal Air Force en na de oorlog herstellingsoord voor ex-krijgsgevangen. Bewaard is gebleven de welkomstfolder voor de ex-POW'ers van de commandant van Belvedere.

Het is opvallend hoe al meteen in deze brief, evenals in heel veel volgende brieven die de ruggegraat voor dit verhaal vormen, wordt gesproken over boter, kaas, chocola, schoenen, overhemden en vele andere stoffelijke zaken. Dat is natuurlijk niet verwonderlijk in deze tijden van schaarste. Als het eropaan komt, is normalisering van de bevrediging van de persoonlijke dagelijkse behoeften onmisbaar voor het terugvinden van het psychisch welbevinden. Evenzeer is deze zorgzame aandacht om elkaar weer van de goede zaken des levens te voorzien een uiting van liefde voor wie elkaar weer hebben teruggevonden.

'Ik heb vandaag 2 pakjes verzonden. Eén inhoudende 2 blikjes boter, een blikje kaas, 1 blikje sigaretten en een stuk zeep. Het ander een paar schoenen, 1 blik koffie, een stuk zeep. De schoenen zijn niet nieuw en mooi, maar ijzersterk. Ik hoop dat George er wat aan heeft.'

THE CAMP COMMANDER AND HIS ASSISTANTS

<p>Major H. Waters, M.B.E. 14 Punjab Regt.</p> <p>Capt. D. C. Charlier, M.C. King's Own Scottish Borderers</p> <p>Major D. Webb 7 Gurkha Rifles</p> <p>Capt. J. Lyle, A.C.C.</p> <p>Capt. D. A. Read 8 Gurkha Rifles</p> <p>Miss Christensen</p> <p>ADV ASSISTANTS</p>	<p>Commander, R.A.P.W.I. Camp "Belvedere"</p> <p>Officer c British Wing</p> <p>Officer i/c Indian Wing.</p> <p>Catering Adviser</p> <p>Recreation & Entertainments Officer</p> <p>Lady Supervisor.</p> <p>From Bengal Womens Voluntary Service.</p>
--	---

Prepared by Public Relations Branch Eastern Command for H.Q. Transit Group,
103 L. of C. Area. Printed by "Echo Press," Calcutta.

« BELVEDERE »

ARMY COMMANDER'S MESSAGE

TO ALL SERVICEMEN AND CIVILIANS ARRIVING IN BENGAL FROM FAR EASTERN COUNTRIES HITHERTO OCCUPIED BY THE JAPANESE I SEND MY WARMEST WELCOME. I HOPE YOUR STAY IN CALCUTTA WILL BE COMFORTABLE AND THAT THE REUNION WITH YOUR FAMILIES AT HOME WILL NOT BE LONG DELAYED.

R. G. Jones

General Officer Commanding-in-Chief, Eastern Command

7th SEPTEMBER, 1945.

Welkomstfolder herstellingsoord Belvedere.

(...) Schrijf me maar wat jullie graag willen hebben. Ik kan nog 2 pakjes elk van 5 lbs en hoogstens 25 Rupees aan waarde sturen (Rs 25 = f 15). Moeder stuur in geval van kledingstukken of kousen, schoenen de Engelsche maat. Je kunt hier alles krijgen, alleen voor silk wares moet ik een uitvoervergunning hebben. Schrijf dus per omme-gaande. Schrijf je brief met bestellingen dubbel, een aan het volgende adres Lt Cassutto ex POW Belvedere Calcutta.'

In de volgende brief van 24 oktober vanuit Calcutta wordt de toon gezet door Max' toenemende ongerustheid over de dreigende situatie op Java en het welzijn van Puck en Robbie. Steeds hoort hij maar niets van ze. Hij voelt zich machteloos en kwaad op de geallieerden die maar niet ingrijpen.

'Wat mijn plannen zijn, vraag je. We weten het zelf niet. De consul hier wacht op instructies wat met ons te doen. Denkelyk zullen we naar Singapore of Batavia gestuurd worden. Het wachten is dan op transport. Met al die ellende op Java ziet het er niet erg florissant uit en is plannen maken uit den boeze. Als bestuursambtenaar zal ik wel zeker den eersten tijd Puck en Robbie niet mee mogen nemen. Je zult wel gelezen hebben hoe ze op Java te keer gaan tegen Hollanders die zich het binnenland in wagen. Ja, er

staat ons na al de misère die we meegemaakt hebben nog heel wat te wachten. Zoo zie je, van naar Holland komen zal wel de eerste jaren niets komen. Blijven jullie maar rustig in Holland. Ik wou dat wij met ons drietjes naar Holland konden komen maar mijn plicht roept me naar Java.

Je ziet, mijn brief is in mineur gestemd, maar is daar niet alle reden toe. Over Puck en Robbie maak ik me steeds bezorgder. Nog steeds niets gehoord (niemand van de Hollanders hier heeft bericht van Java) en de krantenberichten over de vrouwenkampen waren in de laatste dagen ongunstig.

Wat de vrouwen en kinderen te verduren krijgen is gewoon verschrikkelijk! Is er nu nog niet genoeg gebeurd, zou je zoo denken, om een krachtig optreden van de geallieerden te wettigen. Maar als je geen hand hebt kan je geen vuist maken. Hollandsche troepen, duizenden, hebben we nodig, dat is de eenige manier om Java te behouden. Elken dag uitstel maakt de zaak moeilijker. Wat denkt men in Holland ervan. Is men zich daar wel van de ernst van dezen toestand bewust? Ik schreef jullie al hoe fijn ik in Tjiandjoer gediend heb. Alle ambtenaren daar kenden vader en velen herinnerden zich mij. Het was een gelukkige tijd. Zal dat ooit weerom komen? Ik geloof dat er heel wat voergeoed verpest is. En eerlijk gezegd hebben wij Hollanders, met onze weinige interesse in onze <overzeesche gebiedsdeelen> en onze fatale kruideniersmentaliteit, wel alles gedaan wat in onze macht lag om deze catastrofe te voorkomen? En nu zitten we met de gebakken peren. Had je dat ooit gedacht van onze Javanen en Soendaneezen, dat zoo 'n haat zich van hen meester zou maken. De Japansche propaganda schijnt effectief te zijn geweest!

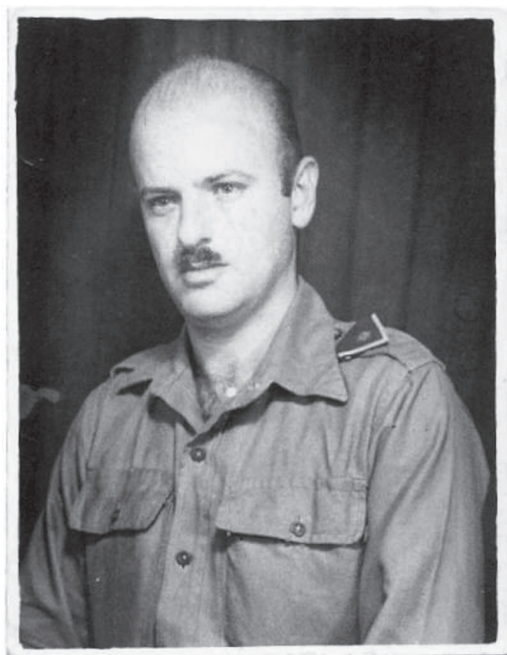
Ook weet hij vrijwel zeker dat de spullen uit Tjiandjoer die korte periode van geluk, waar hij nu met heimwee op terugkijkt voorgoed verloren zijn.

'Onze meubels etc. heb ik afgeschreven. Uit die ontstellende rotzooi op Java krijg je niets terug. Laat dat maar aan die vuile plundersaars en rampokkers over! Als ik Puck en Robbie maar gezond terug krijg kunnen ze mijn spullen hebben, dat heb ik altijd tegen mezelf gezegd. We zaten anders goed in onze spullen: een rimboe radio, Singer naaimachine, filmapparaat en dan mijn kostbare postzegelverzameling. Gelukkig werd 2 dagen voor den inval mijn auto voor f 800 gerequireerd door het Departement Van Oorlog. Daar heeft Puck tenminste een heelen tijd van kunnen leven.'

In de volgende brief van 28 oktober volgt een lang verslag over wat er allemaal met hem is gebeurd in de afgelopen jaren, vooral in de jaren 1940–1942. Stukken uit die brief zijn gebruikt om eerder dit verhaal over die jaren vorm te geven, deze stukken laten we hier weg. De brief begint met hele alledaagse zaken. Opvallend zijn in de brieven de toespelingen op de politieke situatie, zoals in deze brief, waarin de Nederlandse onderhandelaar dr. H. van Mook wordt vermeld.

'Wat een bof dat ik met kolonel Dr. Doorenbos (deze man was kennelijk intermediair tussen de ex-krijgsgevangenen en het Rode Kruis te Den Haag) dezen brief kon meegeven. Hij is 20 Oct. j.l. uit Batavia vertrokken. Gelukkig waren de berichten die hij van de vrouwenkampen meebracht geruststellend. Wij waren hier wat dat betreft

Max oktober 1945.

alleen op krantennieuws aangewezen en die schijnen, op sensatie belust, allerlei overdreven verhalen te publiceren. Overmorgen gaat de Consul hier naar Batavia en zal ik hem een brief voor Puck meegeven. Wij zelf wachten nog steeds op transport naar Java. (...) Ik heb jullie 2 pakjes gestuurd via den Welfare Commissioner Piccadilly 80 London. 1 Pakje inhoudende 2 blikken Boter, 1 blik Kaas, 1 blik Sigaretten en 1 stuk zeep en 't ander: 1 paar schoenen voor George, 1 blik Koffie en 1 stuk zeep. De schoenen zijn niet nieuw maar ijzersterk.

Ik heb den laatsten tijd, denklijk door het vele loopen weer pijn in mijn beenen, maar zooals me altijd gezegd is en deze dokter hier ook beweert, zal ik dat nog een heelen tijd hebben. Ik heb de beri beri 2½ jaar geleden opgelopen, maar aangezien hij nooit goed behandeld is geworden zal 't nog wel lang duren eer ik heelemaal beter ben. Overigens voel ik me goed. (...) Ik sprak hier enkele Nica menschen, die op doorreis zijn naar Java. Langzamerhand komt er weer orde op zaken en hoop ik zoo van harte dat jullie dezen winter goed zullen doorkomen. Hoe staat het met het huisje op den Badhuisweg? Ik verlang erg naar een brief van George en photo's van jullie. Ik zelf zend een foto van mij, weliswaar geen mooie, maar ze zijn hier ontzettend duur met fotografeeren.

Vanochtend las ik in de krant dat de Hollandse Regeering van Mook opdracht heeft gegeven met de nationalisten te onderhandelen. Ik hoop, dat de Holanders zich niet zwak zullen toonen. Jammer, he, zooals alles daar op Java gelooopen is. Als we er tijdig met behoorlijke troepen geland zouden zijn, zouden we er net zoo hartelijk ontvangen zijn als elders in de archipel.'

Dr. Huib van Mook is indoloog van de 'ethische richting' en had al een aanzienlijke carrière in vooroorlogs Indië gemaakt. Hij zal de centrale figuur zijn in het politieke spel tussen de Nederlandse regering en de leiders van de Republiek Indonesia. Van Mook zag in – vooral ook onder druk van de Engelsen, die aandrongen op onderhandelingen tussen Nederland en de Republiek – dat contact met Sukarno, Hatta en andere leiders zoals Sutan Sjahrir onvermijdelijk was. In feite had Van Mook uit eigen initiatief contact gezocht met de nationalist; de regering in Den Haag had hem om die reden bijna ontslagen. Hij onderschatte de kracht van de nationalist niet. Voortdurend ondervond hij tegenwerking van de Nederlandse regering, die deze mensen zag als een stelletje oproerkraaiers die je moest negeren, voorop de 'collaborateur' Sukarno, die met de Japanners had samengewerkt. Men dacht dat het gros van de Indonesiërs eigenlijk de Nederlanders best terug wilden, een ontkenning van de werkelijke situatie, die nog jaren zou voortduren.

Het liefst zouden de meeste Nederlandse politici, enkele linkse uitgezonderd, onmiddellijk de oude koloniale situatie met militaire middelen hebben hersteld om dan pas langdurige onderhandelingen met gematigden te beginnen. De internationale druk van vooral de Verenigde Staten die graag dekolonisatie bewegingen steunde stond dat in de weg. Overigens waren er in deze maanden nog op een handjevol KNIL soldaten na geen Nederlandse troepen op Java en de andere eilanden.

Het lijkt erop dat ook Max voorstander was van optreden met krachtige militaire middelen. Max was niet de enige die zich voorstander toonde om de orde gewapenderhand te herstellen, ook de politieke en publieke opinie in Nederland ging in die richting. Op zich is deze houding wel te begrijpen. De berichten over het meedogenloze geweld van de extremistische jeugd op Java en Sumatra tegen de Nederlanders en Indische Nederlanders hadden ook Nederland bereikt en vele mensen met afschuw vervuld. Men hield de republikeinen van Sukarno hiervoor verantwoordelijk. Zo werd de haat tegen de republikeinen aangewakkerd en de publieke opinie ten gunste van straf optreden tegen de nationalist beïnvloed. De 'krachtige militaire middelen' zouden later dan ook nog ter dege worden aangesproken...

Max en Puck horen van elkaar

Hoe was intussen de toestand in Bandung? Puck en Rob werden ondergebracht in de school in de Ambonstraat in een kaal leslokaal. Ze waren de eersten, en er was niets *'Dus wéér met een bultzak op de grond'*, verzucht Puck in haar schriftje met herinneringen waaruit ik dankbaar weer put, *'Maar we waren vrij, en 't leven in Bandung was toen nog normaal.'* Het is eind augustus, begin september.

Ook Albert van Zuiden (Opi) kwam in de school wonen. Geleidelijk kwamen er méér vluchtelingen. Veel steun kwam van de familie Lakatoea, een Ambonese familie die vanuit het KNIL loyaliteit aan Albert van Zuiden had behouden en inmiddels ook met hem bevriend was. Rob herinnert zich ook nog een andere Ambonese familie, de familie Hehanoessa. De Lakatoea's waren te weten gekomen dat Albert en familie in Bandung waren. Puck is toen naar ze toe gegaan per deleman (een Indisch rijtuigje). En het ontroerende was dat ze al die lange oorlogsjaren een blik havermout en een blikje melk hadden bewaard, met het speciale doel om dat voor Robbie te gebruiken, als die uit het kamp zou terugkomen. Havermout was in die dagen een grote luxe. Puck maakte er inderdaad vele dagen pap voor haar zoon van.

De toestand in Bandung verslechterde snel. Een Europese vrouw kon al gauw niet meer zonder gevaar op straat om boodschappen te doen. Rob Lakatoea kwam nu elke dag om die boodschappen te brengen. *'Niet nodig om te vertellen, wat een uitkomst dat was'.*

Omi was aanvankelijk opgenomen in het Juliana Ziekenhuis. Ze beterde en werd uiteindelijk naar een 'herstellingsoord' gebracht, dat ingericht was in het Christelijk Lyceum aan de Dagoweg. Ideaal was het allemaal nog niet, zoals Albert, Puck en Rob in de school bivakkeerden.

Elke dag ging Puck naar de stad naar 't hoofdkantoor van het Rode Kruis om te kijken op de lange lijsten die er hingen. Van Max was de naam nog niet te lezen geweest, dus wist ze niet, of hij nog leefde. Sinds de capitulatie verkeerde ze al anderhalve maand in kwellende onzekerheid. Tot 1 oktober zijn naam er eindelijk bij stond. Puck heeft toen direct geschreven, potlood op een dun geel velletje, waar de tijd in de jaren daarna flink heeft geknabbeld, vooral aan de onderrand.

'Bandung, 2 oktober 1945, Lief baasje, Wat een bof. Hopelijk komt dit krabbeltje terecht. Lieverd, gisteren hoorde ik voor 't eerst dat je nog leeft. Wat ben ik dol en dol gelukkig. Eindelijk dan kan ik eens schrijven met de wetenschap dat je er nog bent. Ben je o.k.? Alles in orde en goed gezond? Met ons is alles best. Robje is een echt leuke ondeugende jongen. Hij heeft erg gesukkeld, maar nu is hij er overheen en ziet er fijn uit. Ikzelf ben nog steeds 't zelfde en goed gezond en sterker dan ooit. Mams is geweldig mager geworden en ligt op 't ogenblik in Juliana ziekenhuis op te knappen na een zware bacillaire dysenterie.

Paps is geweldig en fitter dan ooit. Ik sta werkelijk versteld over hem. Ik zat geïnterneerd in Banjoe-Biroe maar ben naar Bandung terug gekeerd. Ik wil hier op je wachten. Op 't ogenblik zit ik in de school in de Ambonstraat 19, maar verhuis eerdaags naar de Tjihapitbuurt. Paps krijgt daar n.l. gezinsinternering. Maak je dus over ons geen zorgen, alles is hier best. Lieverd, ik heb nog een fijn stel kleren voor je gered, dus kom maar gauw. Ik hoop toch zo dat je dit ontvangt. Bedank de heren nog hartelijk voor de moeite, mocht je dit ontvangen. En probeer ook een berichtje te sturen. Ik verlang zo ontzettend naar je dat ik de tijd haast niet kan afwachten dat je hier bent. Nu moet ik eindigen. Dag engel van me, houd je taai en denk maar aan ons. Hopelijk tot gauw. Een (innige ?) omhelzing van je (onleesbaar) altijd (eigen ?) vrouwtje. Dag, Robje'

Puck weet in de dan volgende weken maar steeds niet of haar brief Max wel bereikt heeft. In de twee brieven die ze daarna van Max heeft gekregen, was tot haar teleurstelling niets gemeld van de ontvangst van haar brief. Wel weet ze dat haar schoonouders en zwagers Cassuto de oorlog hebben overleefd, wat blijkt uit een briefje dat ze stuurde aan haar moeder – Omi – die nog steeds in het ziekenhuis ligt.

'Even in haast een krabbeltje met veel nieuws. Vanmiddag 2 brieven van Max gekregen, geschreven 15 en 20 October. Toen had hij nog steeds geen bericht van mij. Treurig hè? Maar wel van Holland! Alle Cassutto's zijn in leven. Vader + Moeder + George wonen bij van Emden in de Trompstraat in Den Haag in afwachting van een etage aan de Badhuisweg. Ernest studeert in Leiden ... schrik niet ... voor dominee. Hoe vind je zo iets? Echt iets voor Ernest hè?'

Het briefje op het gele velletje heeft Max bereikt. Grote vreugde spreekt uit zijn brief van 1 november 1945 naar Nederland. Hij citeert uitgebreid uit een brief van Puck; dat moet een tweede brief zijn geweest van vermoedelijk 24 oktober, die hem kort na de eerste heeft bereikt, want hij is langer en gaat veel meer op details in dan de eerste. De citaten geven meer inzicht in de toestand in Bandung in de maand oktober 1945.

'Eindelijk, eindelijk heb ik een brief van Puckje gekregen. Alles is goed. O, je weet niet hoe blij en gelukkig ik ben. Ik heb al dezen tijd op mijn zenuwen geleefd en het is net of een zware druk is weggenomen. Ze heeft 2 kiekjes meegestuurd. Een ervan stuur ik jullie, het kost me heel veel om er van te scheiden, maar ik sta het graag aan jullie af. Vind je hem geen schat. Op het andere kiekje staan Puck, Robbie en vader van Zuiden. Vader van Zuiden. maakt het perfect, hij is door zijn hongerdieet zijn rheumatiek volkomen kwijt en voelt zich <fit as a fiddle>. Hoe vindt jullie dat. Met moeder van Zuiden. gaat het niet zoo best. Puck schrijft: <ze is ongelooflijk vermagerd, woog 85 kg en weegt nu 38 kg. Daarbij heeft ze nog na de bevrijding een flinke bacillaire dysenterie opgelopen. Die is nu over, maar ze is zóó vermagerd en uitgezwakt, dat ze de eerste paar maanden nog wel in het ziekenhuis zal moeten blijven. Ze is een wrak en lijkt ouder dan 80 jaar. Je zult haar niet terug kennen.> Puck zelf is er goed doorheen gekomen. Ze schrijft: <Ik ben altijd bij de «sterke» vrouwen geweest en heb in de patjloploeg gewerkt. Een baal suiker van 50 kg met zijn tweeën op de schouder is niets meer voor me.> Je

Boven Puck en Robbie, september/oktober 1945

Onder Puck, Robbie, Albert van Zuiden (Opi) september/oktober 1945.

hebt geen idee, hoe flink ze is. Ze heeft een ontzettenden tijd gehad en zich overal even kranig door heen geslagen. Nu over onze Robbie: <Die is puik in orde. Hij heeft heel veel gesukkeld, vooral de laatste 9 maanden. Hij heeft in 2½ maand afgewerkt: eerst een zeer hevige malaria, dan bacillaire dysenterie, waterpokken, bronchitis, en weer malaria. Alles in dien korten tijd en met hooge koorts. Zoo lang mogelijk heb ik alles gedaan om hem te geven wat noodig was maar 't laatste jaar ging dat niet meer. Maar direct na de vrede heb ik hem meer kunnen geven en nu ziet hij er weer geweldig goed uit. Goddank, dat je hem nu zoo flink kan terug vinden. Hij is niet groot en ook vrij tenger en heeft een sterk gestel. De dokter zegt dat hij erg taai is, anders had hij dit alles niet doorstaan. Wat hersens betreft geen nood! Ik heb nog nooit een kind gezien dat zoo precies zijn vader is. Dus... even pienter en slim maar ook even nerveus en driftig. Werkelijk op ende top een Cassutto. Hij is vaak ondeugend maar nooit «leelijk». Hij doet me dikwijls aan kleine George denken! Een groot mensch legt het zelfs af, wanneer die met hem praat, zoo logisch zijn zijn antwoorden. Hij gaat naar het kleuterschooltje, kent al alle kleuren en tot 10 tellen...>

Max' brief gaat verder met citaten uit Pucks brief, die heel kort beschrijft wat eerder uitgebreid in dit verslag is verhaald en dan vervolgt de door Max geciteerde Puck:

'Na de vrede is vader gekomen, omdat hij maar niets van ons hoorde. Hij vond het zoo erg, dat hij ons meteen meenam naar Bandung. We zitten nu bij de RAPWI onderdak. We liggen met z'n dertien in een klaslokaal van de school in de Ambonstraat. Hebben bedden en een tafel en banken, dus dat is al geweldig. Vader slaapt in de Menadstraat (het oude KMA gebouw) maar is verder den heelen dag hier. Eten krijgen we ook en met een beetje koopen gaat het best. We krijgen ook steun (25 gld. p.p. per 10 dagen). Verder verkopen we nog veel oude rommel en nieuwe dingen en dan is er weer geld. Ook heeft een Amboneesche familie (familie Lakatoea of Hehanoessa) nog kleeren en wat zilver voor ons weten te redden, dus als je thuiskomt wacht je grijze pakje op je. Verder is alles weg. Je postzegels heb ik in Bandung nog tot het laatst weten te redden, maar we mochten op transport maar één handkoffer van 20 kg p. persoon meenemen en daar de koffer zelf al 4 à 5 kg woog begrijp je wel dat we vrijwel niets hebben kunnen meenemen. Goddank heb ik voor Rob veel kleeren meegenomen en voor mezelf wat goede jurken. In Bandung is alles erg rustig (d.i. 24 October, Max). De Jappen waren de Indonesiërs goed baas en sinds 3 dagen hebben we de bezetting van de Ghurka's.'

De hier geciteerde brief dateert uit een 'rustige' periode in Bandung. In de periode daarvoor hadden pemuda's, toenemend bewapend, grote delen van Bandung bezet en plundering, moordpartijen en terreur waren aan de orde van de dag. Op 10 oktober eisten agressieve volksmassa's dat de Japanners hun wapens aan hen zouden inleveren, en ze belegerden het kantoor van de Kempeitai (Japanse politie). De Japanse commandant gaf niet toe, zoals in Surabaya wel was gebeurd. Met list en geweld kreeg hij de pemuda's eronder en wist ze te ontwapenen. Verder waren op 17 oktober twee batal-

jons Britse troepen in Bandung aangekomen, voornamelijk Ghurka's, Nepalese soldaten in Britse militaire dienst.¹⁵ Van half oktober tot begin november duurde deze betrekkelijke rust.

Verlangen in Calcutta, onrust in Bandung

Max' brief van 5 november 1945 is een brief vol wisselende stemmingen. Er gaat een boot naar Java, schrijft hij, maar men laat de militairen niet mee gaan uit angst dat de Indonesische bemanning zal gaan staken. Max heeft gedacht over een aanbod om naar Chung King te gaan als ambassadepersoneel, maar ziet daar vanaf. Langzaam dringt een enorme desillusie tot hem door.

'Het ziet er niet mooi uit en zullen we nog heel wat mee moeten maken. Ik voel er veel voor als ik mijn plicht in Indië gedaan heb een werkring in Holland te zoeken. Bij de politie het liefst. Het is zoo 'n ontzettende teleurstelling voor mij, die zoo vol goeden moed was om aan Indië mijn beste krachten te wijden. Maar om in een vijandige omgeving te werken, dat is niets voor mij. Begrijp goed, ik zal den eersten tijd mijn plicht doen, maar ik weet niet of het werk me nog zoo zal bevredigen als het me altijd gedaan heeft. O, was ik maar 30 jaar eerder geboren!'

In het volgende stuk klinkt een zonniger gemoedsgesteldheid, als Max zich de ellende herinnert die hij heeft overleefd en als hij denkt aan zijn gezin, zijn familie en vrienden, die hij hopelijk terug gaat zien.

'Hoe vindt jullie het kiekje van onzen Robbedoes. Ik heb nog een kiekje waarop Puck, Robbie en Vader van Zuiden. Ze zien er uitstekend uit en Vader van Zuiden is totaal niets veranderd. (...) Ik hoop toch zoo dat we binnen niet al te langen tijd bij elkaar zijn. Wat zullen we van elkaar genieten! Kunnen jullie je het je voorstellen, dat je een kleinzoon van bijna 5 hebt. Wat zal hij verwend worden door zijn grootouders. Ik voel me nog dikwijls erg moe en als ik veel geloopt heb, verga ik van den pijn in mijn beenen. Maar mijn geest is nog even actief, maar mijn gestel heeft zoo veel te lijden gehad.(...) O, ik hoop toch zoo, dat jullie geen strengen winter zullen hebben. De toestand in Holland op gebied van voedsel is al veel beter hé? (...) Ik ben in deze jaren erg veranderd, ten goede hoor. Ik geloof b.v. niet, dat ik me nog over iets boos kan maken of ooit nog ontevreden kan zijn. Ik hoef, maar even aan al die misère terug te denken of ik zie van de zaken de zonnige kant. Wat eten betreft, moedertje, zal je me niet meer kennen. Kip, eend, schapenvleesch, alles gaat er in. Ik heb dikwijls aan moeders vermaning gedacht: je zult er nog eens naar snakken. O, wat moeten we toch ons leven lang den goeden God danken, dat we allen gespaard zijn gebleven. Weet, eens was ik opgegeven, en tot ieders stomme verbazing krabbelde ik er boven op.'

De brieven die volgen getuigen van grote dankbaarheid voor het overleven van de familie en hevige verlangen naar hereniging, maar ook van de grote onzekerheid waarin Max zoals met hem ook vele lotgenoten in Calcutta verkeert over zijn bestemming; wat zijn de plannen van de Engelsen en

vooral van de Nederlandse regering met hem? Hij en zijn Nederlandse kompanen voelen zich door de Nederlandse autoriteiten in de steek gelaten. En daarbij houdt hij zijn hart vast over het welzijn en de veiligheid van Puck en Robbie op Java, waar de onrust en de dreiging met de dag toenemen. Max krijgt onrustbarende berichten over Java, getuige een brief van 6 november:

'De berichten over Java waren vanochtend weer niet gunstig. Het wordt daar hoe langer hoe erger. Ik heb geen rustig moment meer. Ik ben al die jaren niet zoo bang voor Puck en Robbie geweest als nu. En het allerellendigste is dat ik niet weet hoe lang het nog duurt eer ik ze weerzie. Maar hier laten komen (...) durf ik niet, want ik weet niet waar ik naar toegestuurd word. Het beroerde is dat de Consul hier ondanks vele telegrammen naar Colombo¹⁶ en Singapore nog steeds geen instructies heeft ontvangen wat met ons te doen. Neen, het is wanhopig en voel ik me echt ongelukkig. Ik geloof alleen dat optimisme over de gang van zaken op Java zeer ongemotiveerd is. De Indonesiërs worden met den dag sterker en zijn voor geen rede meer vatbaar. Van Mook doet wat hij kan, maar zijn optreden wordt niet gesteund door de regering (dat klopt, RC). Wat wil de Ned. Regeering toch? Je hoort daar niets van; om te kunnen optreden moet je wat achter je hebben. Ik begrijp van den heelen toestand geen bliksem. Ik vind het zoo verschrikkelijk dat die vrouwen en kinderen na alles wat ze meegemaakt hebben nog steeds niet veilig zijn en nu deze ellende moeten meemaken.

Ik geloof, dat jullie je daar in Holland geen voorstelling kunt maken hoe de toestand op Java is. Van een regeering is geen sprake. Alles zit in Batavia opgebottled en iedere Hollander die zich het binnenland in waagt wordt getjintjand. In Batavia zelf moet men minstens met zijn tweeën gewapend, zich op straat begeven. Reizen is levensgevaarlijk.

Hoe vaak heeft men bij Krawang niet Hollandsche mannen, vrouwen en kinderen van den trein gesleurd en in een concentratiekamp gestopt.

Nu weer dat bericht van die colonne van 40 trucks met vrouwen en kinderen, nog wel bewaakt door gewapende Indische troepen, die door de Indonesiërs is overvallen. Van de vrouwen en kinderen geen spoor¹⁷. Daar in Surabaya woedt een complete oorlog. Hoe het zal afloopen en hoe lang het nog duren zal mag Joost weten.

Neen heus, het is bar en hoe alles verlopen zal weet ik niet.'

Begrijpelijk is de verzuchting in een van de brieven in deze periode:

'Je ziet, ik ben erg somber, maar daar is alle reden toe. (...) O, Menschen lief, wat verlang ik naar jullie. En wat verlang ik naar een rustigen tijd met Puck en Robbie, het liefst bij jullie daar in ons goede trouwe Holland. Weet je, dat ik me geestelijk zoo dood en dood moe voel. Ik ben na mijn ziekte nerveuzer geworden dan ik ben. Toch gaat het den laatsten tijd wat beter en is mijn pols van 130 op 100 teruggegaan. Maar dat zal wel in orde komen, als ik bij Puck en Robbie terug ben.'

Die eerste twee weken van november, die deze brieven beschrijven, is, zoals Max schrijft:

'de verbinding met Java is kennelijk verbroken, want ik heb na den brief van Puck d.d. 24 October niets meer gehoord, hoewel ze me beloofd had twee dagen later weer te schrijven. Daar in Soerabaja woedt een complete oorlog. Hoe het zal afloopen en hoe lang het nog duren zal mag Joost weten.'

Max is blijkbaar goed op de hoogte van de escalatie van het geweld op Java. Zijn ongerustheid over de toestand op Java en de veiligheid en gezondheid van zijn gezin was bepaald gerechtvaardigd. Hij zal gelezen hebben hoe de ‘Bersiap’ op Java nu goed op gang was gekomen. In oktober en november hadden de gewelddaden de vorm van een ware oorlog aangenomen. Het hoogtepunt of liever dieptepunt was de slag om Surabaya: begin oktober hadden nationalistische de stad bezet en de Japanse soldaten van hun wapenvoorraad beroofd. In de loop van die maand pleegden nationalistische leger-eenheden, pemuda’s en opgezweepte massa’s uit de kampongs gruwelijke wredeheden tegen Europeanen en Indische Nederlanders. Brits-Indische troepen landden eind oktober om hier een eind aan te maken. Een slag om de stad begon en zou weken van verbitterde strijd vragen, tot eind november de stad was heroverd.¹⁷ Deze periode van chaos en geweld zou tot ver in 1946 duren.

Was de toestand in Bandung vanaf half oktober wat gekalmeerd, begin november begon het ook daar weer te rommelen.

Een beter leven

Gelukkig zijn er door Max af en toe ook goede dingen te melden. Het is 13 november als Max bericht over de weldaden van de Engelsen en over de foto’s van de familie, die hij heeft gekregen. Hij schrijft hoezeer hij geluk heeft gehad dat hij niet in Birma of Thailand was achtergelaten, maar door de Engelsen was uitgekozen om naar Calcutta te worden gebracht. Hij las ‘dat het grootste deel van de Nederlandsche P.O.W.’s nog in de kampen in Siam (Thailand, RC) zit, onder iets betere omstandigheden dan onder den Jap.’

Zijn overbrenging naar Brits-Indië is een gelukkige vergissing. Een groter contrast tussen zijn leven in Calcutta en dat van de nog in kampen geïnterneerden is bijna niet denkbaar. Een indruk van het leven temidden van de Engelsen:

‘Wat ben ik dan een ongelooflijke bofferd. Ik kan gerust zeggen, dat ik hier in groote luxe leef. De Engelschen hier zijn zoo ontzettend aardig voor ons, daar heb je geen idee van. Ik zal ze mijn leven lang dankbaar blijven.

Van het Hollandsche Roode Kruis of andere autoriteiten hebben we totaal niets gemerkt. Geen woord van welkom toen we uit de kampen kwamen, geen contact niets. Wij zijn volkomen op de Engelschen aangewezen. En is het hun ook opgevallen hoe wij volkomen door onze landgenooten in de steek gelaten worden.

Als een POW geniet je <top priority> boven alle andere militairen en burgers. ’t Eten is perfect, dagelijks verstrekking van cigarettten en dranken. Om 11 uur uitgebreide koffie om 4 uur <high tea>. Gratis vervoer naar de stad, gratis schouwburg en bioscoopvoor-

stellingen. Acht September j.l. een enorm bal, hier in Belvedere, in de groote balzaal. De Gouverneur van Bengalen en over de 600 gasten in zwaar avond toilet waren aanwezig. Koud en warm buffet van zoo'n luxe, dat je er, na al die jaren van ontberingen, gewoon beduusd van werd. Je ziet, hoe bevoorrecht ik en de 9 andere Hollanders hier ben. Toch is de gedachte dat de vrouwen en kinderen op Java en ook jullie in Holland het zoo beroerd hebben een domper op de vreugde. Telkens denk ik was Puckje hier maar, wat zou ze genieten!

Een welkom gebeuren was de ontvangst van foto's van Lien, Ies, George en Ernest. Het is dan 13 november als Max terugschrijft:

'Wat was ik weer blij met jullie brief d.d. 27/10 (stempel 's Hage 29/10). Het is altijd een verrassing voor me, als ik in het vakje onder de C een brief voor me vind. En dan de foto's, die ik gelijk met den brief ontving. Ik kan je niet zeggen hoe gelukkig ik daar mee ben. Moedertje, je bent inderdaad grijs, maar het misstaat je heelemaal niet en zie je er knap uit. Vadertje is niets veranderd, en zonder zijn snor ziet hij er zelfs jonger uit dan ik me hem in gedachten heb. En vadertje, ga je weer naar de Koninklijke Bibliotheek, of hebben ze die ook leeggegap. Heb jij al je boeken nog? Maar de allergrootste verrassing was George. Ik had hem nog steeds in gedachten, zooals ik hem het laatst gezien heb, een klein, bij-de-hand ventje van 10, en daar zie ik me waratje een hele kerel. En een rapport, om je petje voor af te nemen! Gelukgewenscht met den eersten prijs voor je voordracht. George, ik geloof, dat jij de «spitste» van ons drietjes bent. Zeg George, ik schaam me een beetje voor je, want mijn Fransch ben ik totaal vergeten. Er loopen hier een paar Franschen rond, maar ik durf geen boe of ba te zeggen. Schandelijk hé.'

De opgestuurde foto's: moeder Lien, vader Ies, broer George, najaar 1945.

De foto van broer Ernest is niet bewaard, de hier weergegeven foto dateert uit 1947.

De foto van Ernest kwam pas later uit de brief rollen. Een brief van Ernest had Max al eerder bereikt. Kennelijk had hij daar al iets over zijn ingrijpende oorlogservaringen verteld, zijn onderduik en wending tot het Christendom, inclusief zijn voornemen theologie te gaan studeren, zaken, waarop dit verhaal later nog uitgebreid zal terugkomen. Rond deze tijd was hij voor herstel een paar weken bij vrome christenen in Engeland gelogeed. Max schrijft:

'Ik heb de grootste bewondering voor Ernest's flink gedrag en ben ik echt trotsch op hem. Ik hoop dat hij een prettigen tijd in Engeland zal hebben. Bij de foto: Ernest is totaal niets veranderd. Hij ziet er al een beetje <weleerwaard> uit. Geniet maar flink in Engeland, jong.'

Bersiap in Bandung; Puck en Robbie in gevaar

Eind oktober is het nog relatief rustig in Bandung. Van Puck weten we veel uit haar schriftelijke verslagje en uit delen van haar brieven aan Max, die deze in zijn eigen brieven aan Nederland citeert. Op 14 november ont-

vangt hij na twee weken tot zijn grote opluchting opeens weer een brief van zijn vrouw, gedateerd 28 oktober, waaruit Max gelukkig rijkelijk citeert (de puntjes zijn weglatingen door hem).

Puck bericht:

'Ik geloof dat ik nu degene ben met de <downe> buien. Ik begin te vreezen, dat je (Max) dit jaar niet meer hier komt. Dit is zelfs vrij zeker, gezien den toestand hier ... Moeder (Omi) gaat nog niet erg vooruit en hoop ik, dat ze het haalt. Maar haar geest is goed gelukkig. (...) We hebben nu bewaking van Gurkha's. Kromo is vrij brutaal en ze rijden allemaal met rood witte vlaggen. Maar ze doen ons Europeanen, hier in Bandung althans, geen kwaad en is er geen actie. In het zuiden (Garoe etc) wel. Wat een rare toestand toch... juist dat afwachten maakt me zoo nerveus en ongedurig. Op deze manier is er met kerst nog geen <vrede op aarde>. En dan zijn we weer niet samen dit oudejaar... Je moet n.l. weten, dat sedert 3 dagen Paps (Albert van Zuiden) hier in het gebouw (de school in de Ambonstraat) werkt voor de RAPWI. Hij heeft nu een klein hokje, met een bank en een schrijftafel. Dit omdat het kamertje overdag kantoortje is. Hij is nu bezig de werkverdeling voor het groentenschoonmaken te regelen. Lach niet! De A.M.H.C. (Algemeen militair hoofdcensor, zijn functie in oorlogstijd. – Max.) aan het dames opdrijven...'

Rob heeft nog zo'n vage herinnering van een soort bestelauto, die het terrein oprijdt met in grote witte letters RAPWI erop geschilderd. Rapwi is zo'n woord dat in de oren van het jongetje een volkomen vanzelfsprekendheid ademde, omdat het iedere dag ter sprake kwam, hulp van de Rapwi.

'Vanmorgen weer even bij Moeder geweest. Heelemaal geloopt naar het Julianaziekenhuis. Op het oogenblik is er n.l. weer boycot van Europeanen en ik kan geen krètèk (? ze bedoelt vermoedelijk een huurrijtuigje, kerèta) krijgen...'

Heel terloops meldt Max over de brief van Puck:

'Verder schrijft ze dat het grootste gedeelte van de familie van Zuiden in Holland in Duitschland gestorven is.'

Het citaat vervolgt dan weer letterlijk:

'Ik (Puck dus) ben nu kamervertegenwoordigster van de 13 dames. En er is in mijn kamer nooit ruzie, hoor. Integendeel hebben we het erg gezellig. O, je kent me vast niet terug. Als er wat te klagen of te vragen valt, word ik er op uitgestuurd. En ik verzeker je, dat ik mijn woordje kan doen, geen verlegen gestamel meer...'

Max concludeert in zijn brief:

'Lieve mensen, jullie kunt je geen idee vormen hoe verschrikkelijk het voor de vrouwen daar op Java is, dat, na al die jaren van ellende, nu, na 3 maanden <vrede> de zaken er nog zoo beroerd voor staan. Allemaal hebben ze geleefd op het moment van de vrede en de hereeniging met man en kinderen. En nu openbaart zich bij vele dames een morele instorting, laat maar waaien mentaliteit, die de geest in de kampen niet ten goede komt. Dat zijn conclusies die ik persoonlijk trek hoor uit brieven van Puck en verhalen van dames van Java, die ik hier in Belvedere ontmoet. Maar Puckje houdt zich kraniig. Ik wil jullie niet allemaal schrijven wat ze me heeft verteld, omdat dat onder ons moet

blijven. Maar wees verzekerd ervan, dat ze een ontzettend ellendigen tijd heeft gehad en zich er kranig door heengeslagen heeft. Ik heb wel eens den indruk, dat ze het beroerder heeft gehad dan ik.'

In november ging het in Bandung van kwaad tot erger. Ook Bandung kreeg zijn deel aan de terreur. Uit de omliggende kampongs waren Pemuda's opgerukt en hadden de halve stad bezet. Sabotage, aanvallen op konvoien, plunderingen, gijzelingen namen toe. Het liep die maand uit op een vol-slagen oorlog in de stad. Het was levensgevaarlijk op straat te komen en de in de stad teruggekeerde ex-krijgsgevangenen en andere vluchtelingen kozen ervoor om zich opnieuw in de oude interneringskampen terug te trekken, waar ze beschermd konden worden door Japanse soldaten, Ghurka's en mannen van het KNIL. De laatsten hadden, aangevuld door Indo-Europese vrijwilligers, zich opnieuw bewapend en zich tot een bataljon gevormd, de zogenaamde 'Andjing Nica' (andjing=hond; honden van het voorlopig Nederlands bestuur), een scheldwoord van de pemuda's, nu als geuzennaam gebruikt. Het was een club verbeterde vechters, uit nood geboren om de vrouwen en kinderen in Bandung te beschermen.

Eind oktober woonde Puck nog in de school aan de Ambonstraat, maar ook zij wilde de stap naar het Tjihapitkamp maar al te graag nemen. De desillusie over de Indische droom was nu volledig tot haar doorgedrongen. Max schrijft d.d. 20 november:

'Ze is wanhopig en vindt dezen tijd eigenlijk nog erger te dragen dan de internerings-tijd. (...)

Verder schrijft ze – geciteerd door Max –:

'De Inlander is mij ontzettend tegengevallen. Niet dat ik ze verafschuw, in tegendeel er zijn veel goeden onder, maar een <blijver> zal ik nooit worden. Ook voor onze kinderen zal hier wel geen toekomst meer zijn. Indië zal nooit meer worden wat het geweest is. Ik vind het zoo jammer, want ik hou ondanks alles van Indië en probeer zelfs nu nog steeds de goede dingen op te zoeken maar dat is onder de huidige omstandigheden heel moeilijk. Wij Hollanders, worden behoorlijk vernederd: bijv. de deelemans rijden ons niet, de passar is voor ons gesloten enz. Het ergste is, dat de z.g. hulp van onze bondgenooten zeer bedroevend is. Wat voor politiek achter alles zit is ons hier niet duidelijk... Maar nu wat vroolijkers: Paps (Albert van Zuiden) heeft eindelijk een aanzegging gekregen voor het z.g. Tjihapitkamp; Gezinsinterneering. We krijgen nu een half huis n.l. Tjiliwoengstraat 6a, op de hoek van het Tjibeunjing plantsoen. Weet je het nog, schuin aan de overkant van het O.A.B. gebouw (vermoedelijk het gebouw van de Europese Onderofficiers-Vereniging Ons Aller Belang). De moeilijkheid is alleen het meubilair. Dit moeten we maar overal vandaan tooveren. Dit was namelijk vroeger vrouwenkamp Tjihapit. Toen wij eruit moesten, is al het meubilair opgestapeld in huizen (en ook tuinen) in de Riouwstraat. Maar het heeft daar lang gestaan en veel moois is het dus niet. Dan is ook nog al het mooiste er natuurlijk al weggesleept. Maar Paps heeft gelukkig nogal veel relaties en komt dat goed van pas. We krijgen 2 kamers

en de garage. Dus als je komt heb ik al een eigen kamertje voor ons. Een bezwaar is, dat er erg weinig water is en we het 3 huizen verder moeten halen. Maar men kan nu eenmaal niet alles willen. 't Huis is nieuwerwetsch en ziet er nog keurig uit. En de tuin is ook niet verwaarloosd. Dat is allemaal heel wat (ze heeft de plattegrond erbij geteekend – Max)... het platje is gezamenlijk, zoo ook de badkamer en w.c. De garage is keurig, raam en tegelvloer en neem ik die, in de hoop, dat je gauw komt.'

In een brief van 17 november ongeveer twee weken later rapporteert Puck aan Max dat de ellende nog is toegenomen.

'De toestand hier is nog steeds zeer gespannen. Ook hier in Bandung is 't nu ernst. Eenige (zelfs zeer vele) menschen zijn <getjintjangd>. Dit gebeurt bij avond. Overdag durven de helden niet. De boycott is op het oogenblik zeer hevig.

De inlanders bedreigen nu ook de Chineezzen, en het gevolg is, dat je vrijwel niets kunt koopen. Uit angst sluiten ze al hun zaken. Ook hier in het (Tjihapit) kamp is geen groente te krijgen en krijgen we veel katjang idjoe soep, bruine boonen en vleesch uit het blik, maar geen groenten en fruit.

Toch ben ik nu blij, dat we in het kamp zitten, want nu krijgen we tenminste iets, terwijl de menschen buiten, die alles zelf moeten koopen, vrijwel niets krijgen kunnen. Ik wisselde gisteren nog het laatste briefje Nederlands-Indisch geld in voor Japansch geld (f 100 voor f 300) dus kan ik weer even voort.

Ik ga nu morgen naar den Bragaweg (eenige straat in de stad, die nog te bezoeken is) en zal een paar schoentjes voor Rob koopen en trachten iets leuks te krijgen voor zijn St. Nicolaas. Alweer een sinterklaasfeest zonder jou: wat had alles toch anders kunnen zijn.

Je schreef dat je zoo veel goeds hebt ondervonden van de Engelschen. Gelukkig voor je! Helaas kunnen we dat hier niet van hen zeggen. Ze hebben een <nice smile> maar doen verder niets en zelfs eenige tientallen woorden zijn blijkbaar niet voldoende om hun machine op gang te brengen. Er loopen hier honderden ghurka's rond, zwaar bewapend, maar ze doen niets. De Inlander gaat rustig zijn gang ... Ik heb toch zoo schoon genoeg van al deze verschrikkelijke rotzooi. Excuseer het woord, maar ik ben het ook zoo beu. Vooral hier in het gezinskamp, waar al die gezinnen zoo gezellig bij elkaar zitten. Dat werkt niet mee om de tevredenheid op te wekken.

Hier zijn enkele prijzen. Kip (toen 't nog te koop was) f 15, Schoenen tusschen f 40 en f 60. Eieren f 1,50 per stuk. Tomaten f 0,40 p. stuk. 1 portie nassi goreng f 7,50. Een gebakje f 1, 1 k. vleesch f 25,-'

Oorlog in Bandung

De berichten over de toestand op Java zijn steeds alarmerender geworden. Half november woedt nog steeds de meedogenloze straatoorlog in Surabaya. Ook in Bandung is dan sprake van een oorlogssituatie. Eind november, begin december is de toestand kritiek. Bandung is in tweeën gedeeld, de

zuidelijke helft is in handen van de pemuda's. De oorlog tussen de beschermers – Engelsen, Japanse troepen en de Andjing Nica – en de pemuda's komt op zijn hoogtepunt. De kogels gaan over de gedek, zelfs het kamp in. Puck vertelde later dat er zelfs eentje vlak naast de kinderstoel van Robbie is ingeslagen. Rond Sint Nicolaas worden de pemuda's, die bijna het kamp waren binnengedrongen teruggeslagen.

Via zijn kampgenoot, de overste P., hoort Max dat de Indonesiërs diens echtgenote, die ook in Bandung zat,

'zoowat haar huis uitgeschoten is en hebben de Indonesiërs haar woning in brand gestoken en is ze nu zelfs het weinige wat ze bezat kwijt. Ze bezit totaal niets meer. Niet eens een paar schoenen. Ze zit nu ook in het Tjhapitkamp na 3 dagen en nachten rondgezworven te hebben.'

Ook bereikt hem het bericht dat zoals hij schrijft:

'de Indonesiërs in Bandung een huis, waarin 14 Hollandse vrouwen zaten om hun geld in brand gestoken hebben. Allen levend verbrand. De toestand wordt er steeds erger.'

De pemuda's gingen met onvoorstelbare wreedheid te werk tegen Europeanen, indo's en Chinezen. Ontvoeringen, gijzelingen, verkrachtingen en moordpartijen vinden nu ook midden in Bandung plaats. Hun afgrijselijke daden zijn met geen pen te beschrijven, maar het is toch – heel nuchter – geprobeerd in het boek 'Bersiap in Bandung'. Wie meer wil weten kan daar terecht. Puck bericht dagboeksgewijs aan Max:

'25/11 De toestand hier is nog steeds beroerd. Erger zelfs. Dagelijks worden onschuldige mensen gewoon afgemaakt door Inlanders. Ook verdwijnen er ettelijke Gurkha's... Eieren en fruit zijn zelfs clandestien niet te krijgen... Ondanks alles wordt er nog steeds niet ingegrepen en worden de <heeren Indonesiërs> hoe langer hoe brutaler. Voor ons hoef je niet bang te zijn. We zitten in een kamer bewaakt door Gurkha's en er is genoeg eten. Deze toestand is buitengewoon enerverend en sta ik op afknappen. Hoe lang moet dit nog duren?'

En meteen daarna, tekenend voor de absurde uitersten van de oorlog:

'Over Robje: Het leesplankje Jaap, Gijs, Dier enz. kent hij al precies en kan hij de lettertjes goed leggen. Met tellen is hij tot 20. Ook de St. Nicolaasliedjes kent hij nu bijna allemaal...'

28/11 Zoo ligt deze brief nog hier. Sinds eenige dagen is het kamp n.l. gesloten en gaat er ook geen post in of uit. In de stad was het reuze <ramé>. Homan (hotel) bijvoorbeeld is beschoten, ook 't Denes gebouw enz. enz. Hier was 't rustig tot gisteren. Toen hebben de onzen een ultimatum gesteld, wat niet is opgevolgd. V. en W. (hoofdcentrum van de Rood-Witten, gebouw Verkeer en Waterstaat) is toen onder vuur genomen en was het een reuze gevecht. De kogels vlogen zelfs tot hier toe over het gedek heen. De Indonesiërs waren zoo sterk, dat ze zelfs bijna in het kamp kwamen. Menschen van buiten (Keyserstraat, Ireneboulevard) kwamen 't kamp binnengevlucht. Toen hebben de Gurka's versterkingen moeten halen en hebben een paar Jappen tanks het weer moeten opknappen. En dat hebben ze ook grondig gedaan. Wat een rare toestand niet?'

De overwonnenen brengen den reddende hand. Rule Britannia... We hadden een dood-angstige avond en nacht (alles was donker) en had ik mijn evacuatieasch alweer klaar staan. Maar Goddank was het niet noodig.

Robje is weer ziek. Sinds eenige dagen was hij al hangerig en gisteren begon de hooge koorts. Hij hoest weer vreeselijk. Ook zijn buikje is weer heelemaal in de war. Nu zit hij vandaag weer onder de obat en is heelemaal apatisch en eet niets. 't Is wel wanhopig. Nu knapte hij juist zoo goed op en nu dit weer. Maar vandaag heeft hij geen koorts, 37 graden, 37.8 en hoop ik dat hij morgen een stuk beter is. Ik had natuurlijk gisteren een vreeselijke dag. De angst voor Rob, de gevechten zoo vlakbij en dan nog de mogelijkheid van een vlucht...

1/12 Even een krabbeltje om je gerust te stellen. Robje heeft n.l. mazelen. Gisteren zat hij ineens vol roode vlekjes en zegt de dokter, dat het buikje en hoest daar inderdaad de verschijnselen van zijn. Robje heeft vanmorgen voor 't eerst wat in zijn schoentje gehad van St. Nicolaas. Wat zuurtjes en een reep chocola uit 't voedingspakket. Hij vond 't natuurlijk geweldig. Vandaag was hij weer koortsvrij en verveelde zich. Dat is gelukkig een teken van beterschap. Alleen nu oppassen voor tocht.

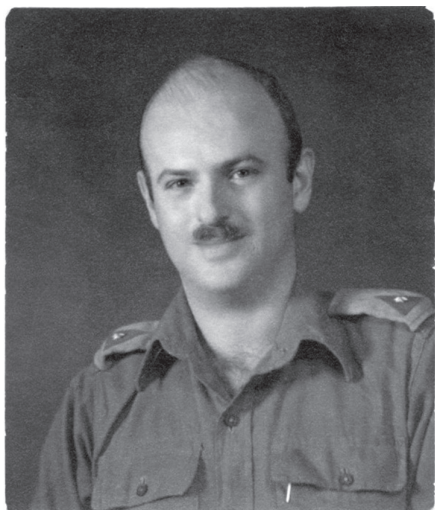
5/12 Het gebouw van Verkeer en Waterstaat is in onze handen en is dat een reuze stuk veiliger voor ons, daar onze straat direct in 't schietveld lag. Moeder is sinds eenige dagen thuis. Ze was zoo nerveus daar alleen (in het herstellingsoord annex Christelijk Lyceum aan de Dagoweg) dat ze eerder achteruit dan vooruit ging. Toen hebben ze haar maar thuisgehaald (dus naar Tjihapit). Robbie is alweer op.'

Een besluit valt: proberen Puck en Robbie naar Calcutta te krijgen

De ontstane noodsituatie op Java belemmert op allerlei manieren een hereniging van Max en zijn gezin, hetzij op Java, hetzij in Singapore, hetzij in Calcutta. Deze periode is wel het dieptepunt van die eerste drie maanden na de capitulatie. Puck is de wanhoop nabij en Max belandt gaandeweg in een stemming van desillusie en depressie. Maar er moet een besluit worden genomen; er moet wat gebeuren, willen ze elkaar ooit binnen afzienbare tijd in gezondheid weerzien. Op 26 november schrijft Max:

'Nu eerst het groote nieuws. Ik heb Puck gevraagd met Robbie hier te komen. Mijn gaan naar Java is in de naaste toekomst absoluut uitgesloten.

De berichten van Java zijn afschuwelijk. De Indonesiër gedraagt zich tegenover de vrouwen en kinderen nog bestialer dan de Jappen. Ik heb nu via het Roode Kruis naar Puck getelegrafeerd: <my coming to Java impossible. I expect you and Robbie here in Calcutta as soon as possible, shall wait here>. Ze vertelden me hier, dat Puck wel kans heeft geëvacueerd te worden, omdat ze geïnterneerd geweest is en omdat ik hier in Calcutta zit en niet naar haar toe kan komen. Zou het lukken dan ben ik van plan naar Holland met hen te komen.'

Max in november 1945, al heel wat welvarender van uiterlijk.

Ook Puck is tot de zelfde gedachte gekomen blijkens een brief die Max een paar dagen later verstuurde (29 november):

'Luister maar wat ze schrijft in den brief die ik heden ontving: <Ik heb er over zitten denken, als jij voorloopig niet hier heen kan komen om naar jou toe te komen. Gemakkelijk zal dat niet gaan. Allereerst zou ik met een vliegtuig naar Batavia moeten zien te komen en dat kost enorme moeite en krijg je het haast niet gedaan alleen met zeer geldige redenen. Dan van Batavia naar Singapore, dat is nog moeilijker. En daar wachten op vliegverbinding met Calcutta. Dus bedenk wel dat onze reis al 1 maand of langer kan duren. Dit schrijf ik alles om je te laten zien dat ik het alleen zou doen als je b.v. het eerste half jaar nog geen kans zou hebben hier te komen. Ook voor Robje zou de reis niet zoo goed zijn maar dat hebben we er voor over>... Tot zover Puck.

Je ziet dus, dat alles niet zoo eenvoudig is als het lijkt en hoop ik dat mijn telegram al haar twijfel heeft weggenomen en ze alle moeite doet om hier te komen.

Gisteravond hoorde ik door de radio (Melbourne) dat de voorzitter van het Roode Kruis in Batavia een beroep heeft gedaan om te helpen bij de evacuatie van 200.000 vrouwen en kinderen (Hollandse. Indo- Europeesche. Amboneesche, Menadoneesche

loyale Indonesiërs), die met afslachting bedreigd worden. De Nieuw Amsterdam vertrekt uit Batavia met 1500 vrouwen en kinderen naar Holland. Deze massale evacuatie kan volgens mij duiden op een abandonneren van Java, of een ontruimen van Java om daarna op de Indonesiërs los te trekken. Laten we hopen dat het laatste het geval zal zijn.

Ik leef nu maar in de hoop, dat Puck en Robbie gauw komen. Zouden we weer een kerstmis en een Oud en Nieuw niet bij elkaar zijn, dat zou dan de 5e keer zijn. Ik heb verleden week een kiekje laten maken. Stukken beter dan de vorige. Morgen zijn ze klaar en zal ik jullie er één sturen.'

De brief besluit met een noot van wanhoop en bitterheid:

'Wat een toestand, he, het lijkt veel op de liquidatie van ons Tropisch Nederland. Ik denk wel eens: 350 jaar zitten we in Indië en juist als ik mijn leven er wil beginnen is het mis. Nasib! (noodlot) Of Fatum, hoe je 't noemen wil. O, wat hoop ik toch, dat ik in Holland een baan kan krijgen en ik Puck en Robbie een rustig gelukkig leven kan bieden na al die ellende! Robbie heeft ook nog niet veel geluk gehad. Zijn heele leven in een vies, vuil kamp gezeten, veel ziek geweest, altijd op den grond geslapen, geen speelgoed. O, als ik dat allemaal bedenk, word ik gewoon wanhopig. Dan zeg ik tegen mezelf, dat ik de rest van zijn jeugd heel gelukkig zal maken, met Gods hulp. Weet je: jullie hebben me al een gelukkige jeugd gegeven, die hebben ze me nooit af kunnen nemen. Daar ben ik jullie heel dankbaar voor.'

Uit de brief van Max van 1 december blijkt dat de familie in Den Haag een brief uit Bandung heeft ontvangen met een krabbel van Robbie erbij,
Max:

'Ja, het is een lekker jochie en verlang ik er zoo naar hem eens in levende lijve te kunnen zien. Toen ik hem het laatst zag 24 Febr. '42 was hij nog echt een baby, die nog niet praten kon en alleen aan het handje geleid kon loopen.'

Gaat het lukken om Puck en Robbie van Java naar Brits-Indië te krijgen?

Max:

'Mijn hoop is echter gestegen, omdat gisteren de Rapwi hier een officieel telegram gezonden heeft naar Rapwi Batavia en Bandung van ongeveer de volgende strekking: Urgently requested priority in sending Mrs P. an Mrs Cassutto (volgen de adressen) by plane to Calcuta. Col. P. and Lt. Cassutto are intending to sail for the U.K. (England). Please contact wives and send message when they leave Java to this office.' (Col. P., overste P., was kameraad en kampgenoot van Max, die hem in de omgang <Broesje> noemde, vertederende afkorting van Obroes = Overste in het Maleis. Zijn vrouw zat ook in Bandung.)

Brief 4 december:

'Na Pucks brief d.d. 17/11 niets meer gehoord. Het lijkt ook onwaarschijnlijk, dat ik de eersten tijd wat zal hooren, daar door de oorlogstoestand die al een tijd in Bandung heerscht de luchtpostverbinding met hier wel heelemaal in de war zal zijn. Ik schreef jullie reeds, dat ik alle mogelijke moeite doe om haar en Robbie hier te krijgen. Er zijn al 2 telegrammen weg, één d.d. 25/11 aan haar persoonlijk en één d.d. 30/11 van Rapwi hier naar Rapwi Batavia in Bandung. Op het laatste telegram kwam gisteren

antwoord terug: <Will endeavour obtain authority Alfsea for movement wives referred to. Estimated time of departure Java will be notified earliest. (Alfsea = Allied Land Forces South East Asia d.i. het Commando in Singapore).> De tekst van het telegram dat hier verzonden werd schreef ik jullie reeds.

Je ziet we doen alles om ze hier te krijgen en meer dan we doen kunnen we niet doen. Laten we hopen, dat dit telegram eventuele moeilijkheden zal uit den weg ruimen. Het is een officieel stuk en kunnen ze dat niet deponeren, wat ze wel zouden kunnen doen met een persoonlijk verzoek tot evacuatie.'

Max bleef onzeker over wat men met hem als ex-krijgsgevangene en militair nu voor had. Moest hij nu naar Singapore om zich te voegen bij het merendeel van de ex-krijgsgevangenen wat Max ironisch 'het vergeten leger' noemde, moest hij zijn baan als bestuursambtenaar weer opnemen wat hij absoluut nog niet zou kunnen vanwege zijn zwakke gezondheid? Wat als Puck naar Calcutta mocht en kon reizen, en hij dan intussen naar elders verordonneerd was? Vandaar dat Max een request heeft opgesteld, dat hij weergeeft in een brief van 8 december.

'Ik heb vandaag een request opgesteld verzoekende om hier te mogen blijven tot Puck en Robbie hier zijn aangekomen om dan met hen naar Holland te gaan en om, als hun evacuatie hierheen onmogelijk blijkt, vergunning te krijgen zelf rechtstreeks van hier naar Holland te mogen vertrekken.

Ik heb gezegd dat ik me nog niet fit voel om in de Tropen te werken, dat ik 2½ jaar lang beri beri gehad heb en dat de dokter gezegd heeft, dat ik in hypernervueuzen toestand ben. Verder dat de Britsche autoriteiten geen bezwaar tegen mijn verblijf hier hebben en dat ze ten allen tijde bereid zijn mij passage naar Holland te verschaffen. Dat Puck en Robbie 3½ jaar geïnterneerd hebben gezeten en vooral Robbie het laatste half jaar veel met ziekten te kampen heeft gehad, kortom, ik heb alles eerlijk gezegd zoals het is. Dat request wordt door een Hollandse kapitein die van Colombo op weg naar Java is meegenomen om het aan de Hollandse autoriteiten in Singapore te overhandigen. Meer dan ik gedaan heb kan ik niet doen. Alleen afwachten. Ik hoop nu van dien kapitein het resultaat te hooren. Hij gaat a.s. Maandag weg en zal ik binnen 14 dagen weten waar ik aan toe ben.

- 1 of Puck en Robbie hier mogen komen,*
- 2 Zoo ja, of we gezamenlijk naar Holland mogen. Dat zal dan wel.*
- 3 zoo neen, of ik dan zelf van hier naar Holland mag vertrekken. Dan kunnen Puck en Robbie volgen.*
- 4 als ook sub 3. niet toegestaan wordt, of ik dan ook naar Singapore terug moet. Dat zal dan zeker gebeuren, want er is hier al een telegram ontvangen dat ons naar Singapore ontbiedt.'*

Op 13 december kwamen er goede berichten bij Max terecht:

'Tot onze groote blijdschap kwam vanochtend een telegram van het Alfsea commando in Singapore waarin toestemming werd verleend tot de evacuatie van Mevrouw P. en

Puck naar Calcutta. Eerlijk gezegd had ik niet gedacht, dat dat zou gebeuren: maar we zijn er nog niet. Nu moeten ze trachten te zien weg te komen, en daar zijn vliegtuigen voor nodig. En zijn die met die gespannen toestand in Java ter beschikking?

De blik wordt nu weer gericht naar de toekomst en de zaken die daarvoor nodig zijn. De hulp van de Engelsen steekt daarbij gunstig af tegen de afwezigheid van betrokkenheid van de kant van de Nederlanders, zoals Max meermalen signaleert. Max:

'Verder wordt Belvedere eind van deze maand gesloten en waar we dan heen moeten weet ik niet. De Engelschen, voor wier medeleven en medewerking ik niet genoeg woorden van lof kan vinden, hebben toegestaan dat we voorloopig hier blijven, want officieel hadden we naar Singapore moeten gaan.

Als Puck hier aangekomen is, en ik van onze autoriteiten toestemming heb gekregen om naar Holland te gaan (ik heb daartoe een request ingediend) vertrekken we zoo spoedig mogelijk naar Nederland. Of we per boot of vliegtuig komen weet ik nog niet. Dan is daar de moeilijkheid met het geld. Hoewel ik 4 jaar salaris tegoed heb kan ik geen geld bij de Consul opnemen. Nu hoop ik maar dat als ik toestemming krijg om naar Holland te gaan de Consul gemachtigd wordt me wat geld uit te betalen. Informeer eens hoe dat met die betaling van dat salaris over 3½ jaar krijgsgevangenschap staat. Officieel staat geloof ik daaromtrent niets vast. Bij de Engelschen is daarin wel voorzien en nemen die een zeer breed standpunt in. Wij, Hollanders, zullen die zaken wel op de bekende krenterige manier regelen. En dat terwijl je alles, wat je bezit kwijt bent. Tot nu toe hebben we van de Engelschen paymaster 55 Rupee's per week ontvangen. Daar kan je ook geen bokkesprongen van maken. De Consul is niet gemachtigd ons iets uit te betalen. We zijn in alles aangewezen op de Engelschen van wier gastvrijheid we nu al 4 maanden profiteeren.

O, wat hoop ik, dat mijn plan lukt en we over een korten tijd bij jullie zijn. Je weet niet hoe een behoefte ik heb aan geestelijken rust. Ik ben totaal op. De laatste maanden hebben een te groote wissel op mijn zenuwen getrokken. Het is ook niet prettig om zoolang van de liefdadigheid van anderen i.c. de Engelschen te moeten leven.'

Die laatste verzuchting wordt doorgetrokken in een volgende brief van 17 december.

'O, wat verlang ik naar rust, geestelijke rust. Weet je dat ik me geestelijk nog niet zoo beroerd gevoeld heb in mijn heele krijgsgevangenschap. Gek, he! Physiek was ik er niet zoo best aan toe, maar mijn moreel was goed. Je had veel steun aan elkaar en je eenige doel was om eruit zien te komen, dan zou de rest wel in orde komen. Maar nu ziet de toekomst er zoo donker en ellendig uit, dat je wel een erge optimist moet zijn wil je <the golden lining> nog vinden. En een optimist ben ik al lang niet meer. Want al blijkt Indië voor het Rijk gespaard, en dat zal wel, voor ons Hollanders, en zeker voor de BB ambtenaren, is de tijd voorbij. Afgezien van dat alles is mijn animo voor Indië danig bekoeld. Misschien zie ik dat later anders, als ik weer tot rust gekomen ben. Nu voel ik me zoo moe, en snak ik naar een paar maandjes rustig leven met vrouw en kind, die ik nu in 4 jaar niet gezien heb. Ook verlang ik erg naar jullie en naar het

goede, oude Holland. Je weet ik ben helemaal niet familieziek in den ruimen zin van het woord, maar jullie weet niet hoe dierbaar jullie me zijn. Deze laatste 4 maanden zijn natuurlijk vergeleken bij de krijgsgevangenschap materieel gesproken een paradijs voor me geweest, maar toch voel ik me doodongelukkig. Begrijp me niet verkeerd, het is geen ontevredenheid, heusch niet, maar wanneer zal er nu aan dit abnormale, zenuw-slopende onpersoonlijke zwerversleven een eind komen? Wanneer zal ik niet meer afhankelijk zijn van de goedheid van anderen? (...) Als je eens wist hoe een moeite het me kost een brief te schrijven. Ik heb dezen brief al 2 maal overgeschreven, omdat ik de meest dwaze fouten maak en mijn gedachten niet kan formuleeren.'

Op 26 december 1945 ontving Max nieuws van Puck. Toestemming om naar Calcutta te reizen had haar eindelijk bereikt. Ze had uit Bandung weg kunnen komen en was vertrokken met Robbie en in gezelschap van stadgenote en echtgenote van de Overste P.

'Hoera, ik heb heel goed nieuws: Puck en Robbie (en Mevrouw P.) zijn 20 Dec. j.l. in Singapore aangekomen op weg naar Calcutta. Hoe vinden jullie dat. Ik ben nog gelukkiger dan na de Japansche capitulatie. Ik had de hoop eigenlijk al opgegeven na al die verhalen, die de mensen die hier van Java aankwamen me deden, dat het zoo moeilijk was om van Java weg te komen. Maar toen ik zondag uit de kerk kwam wachtte Overste P. met het telegram dat de heugelijke tijding bracht.'

Van Bandung naar Calcutta

Dat het niet allemaal vanzelf ging, kunnen we vernemen uit het meerge-noemde sobere verslag dat Puck vele jaren later heeft opgetekend. Eind november moest ze naar het Engelse legerkantoor komen. Daar lag een schriftelijke toestemming voor haar om naar Calcutta te gaan, samen met mevrouw P. Ze is naar deze mevrouw toegegaan om kennis te maken en zo wachtte ze verder af. Ze schrijft:

'We hadden niet veel hoop, dat er ooit iets van een reis inzat.

Maar begin december kwam de oproep. Natuurlijk was ik erg blij. Opi was in zekere zin verzorgd, want omdat Omi zo ziek was (geweest) waren ze geboekt op de Oldenbarneveld om begin januari naar Holland te repatriëren.

Omdat het onveilig in Bandung op straat was, mocht er in convooi naar 't vliegveld <Andir> gereden worden. Nu woonden we, zoals ik al schreef, aan de gedek en buitenkant van het kamp. En daardoor kon degene, die ons moest ophalen, ons niet vinden. En wij in de zenuwen maar wachten. Uiteindelijk kwam de jongeman aan in een personenauto. Van afscheid is er, door de haast, niet veel gekomen.'

Rob kan zich dat overhaaste afscheid niet in beelden herinneren, maar als een pijnlijke gevoelslaag moet het naar de diepte zijn gezonken. *'Plotseling weg van Omi, die grootmoeder die er altijd was, ook als mijn moeder in de ziekenbarak*

lag of dwangarbeid moest verrichten, dat vertrouwde gezicht zal ik nooit meer terugzien', zoiets moet ik gevoeld hebben 'die lieve oma met haar grote, bezorgde bruine ogen, boordevol onvoorwaardelijke liefde, voor altijd weg van haar'; als kleuter had hij nog maar een heel beperkte tijdshorizon.

Pucks verslag: *'We werden verzameld bij de H.B.S. in de Biltonstraat. Mevrouw P. en wij tweeën werden ingedeeld bij een Zwitsers gezelschap, waarmee we ook de vliegreis naar Batavia maakten. Maar op Kemajoran (het vliegveld van Batavia/Jakarta) mochten wij drie Nederlanders ineens niet meer mee naar Singapore. Plotseling waren we een <speciaal Engels> geval en moesten we wachten. Na een hele dag op Kemajoran gezeten te hebben, waren we nog niet weg. We waren woedend en hadden al ettelijke malen gevraagd, hoe het nu zat. Uiteindelijk werden we 's avonds naar Batavia gebracht naar een huis, waar allemaal Engelse vrouwen en kinderen zaten. Onze stemming was beneden nul. We zagen ons al hier weer voor eeuwig zitten. Maar de volgende morgen werden we toch vroeg opgehaald en inderdaad naar Singapore gebracht.'*

Rob heeft vage beelden over deze periode. In en uit militaire vrachtwagens getild worden. Harde banken in de overhuifde laadbakken, een wonderlijk gevoel van spanning en nieuwe werelden die zich openvouwen. De machtige dakota's die als grote vogels op weidse velden staan. En heel duidelijk – zo'n schijnbaar onbetekenend detail – de metalen strips met ronde gaten, die dienden als start- en landingsbaan op provisorische vliegvelden. In Singapore werden alweer lastige hindernissen opgeworpen. Opeens werd de doorreis naar Calcutta hoogst onzeker. Men dacht in Singapore dat alleen dáár hereniging van mannen en vrouwen zou plaats vinden. Puck beschrijft, hoe getracht werd dit misverstand op te lossen.

'Daar waren we ineens géén speciaal geval meer en werden nu in <het Wilhelminakamp> gestopt. Een héél groot kamp (voornamelijk huizen) waar alle Nederlandse vrouwen en kinderen in werden gestopt, wier mannen daar ná de bevrijding waren heengebracht.

Op het kamp kantoor hebben we de volgende dag ons geval uitgelegd, dat we naar Calcutta moesten. We werden uitgelachen, men zei, dat daar géén Nederlandse mannen waren. Toen we de brieven lieten zien, zeiden ze, dat alle mannen naar Singapore kwamen. Wel kregen we geld, om eten te kopen.

Ik ben toen met mevrouw P. naar het postkantoor gegaan en daar hebben we een telegram naar Calcutta gestuurd. Ook zijn we naar het Militaire Hoofdkwartier van de Engelsen gegaan en hebben daar ons <speciaal geval> uitgelegd. Waarover de Nederlandse Kampleiding erg kwaad was.'

Ook Max kreeg bericht van deze hindernis, getuige zijn brief van 30 december 1945.

'Er is echter één onaangenaam ding: Er lag daar in Singapore een telegram van de Consul te Calcutta dat wij (Overste P. en Max) naar Singapore zouden komen, dus werd Puck daar aangehouden. We seinden onmiddellijk terug (d.d. 23 dec.) maar

uit een telegram d.d. 27 Dec. dat de Consul van hen (de autoriteiten in Singapore) ontving bleek dat ze ons telegram nog steeds niet ontvangen hadden. Ze vroegen den Consul n.l. waar we zaten. Ondertusschen zijn er weer ettelijke telegrammen naar hen toe o.a. van de Rapwi autoriteiten hier, van een generaal en ook één van de hoogste legerautoriteiten hier, een luitenant generaal. Dus als ze nu niet komen weet ik 't niet. Hoewel je altijd kans hebt dat de Hollandse autoriteiten in Singapore ze tegenhouden en zeggen, de mannen moeten hier komen.'

Later vertelde Max dat de bedoelde luitenant-generaal 'sir John Smith' is geweest. Deze werd door Max benaderd tijdens een diner. Ook een hele aardige maatschappelijk werkster van het Rode Kruis, Miss Field, is erbij betrokken geweest. Deze anekdote werd later opgetuigd tot de volgende mythe: *'Max zat tijdens een gala diner naast Lady Edwina Mountbatten, de vrouw van de geallieerde opperbevelhebber van zuidoost-Azië Lord Louis Mountbatten. Dit was de unieke gelegenheid haar interventie te vragen om het oponthoud in Singapore te doorbreken. Max was fobisch voor kip – hij had als kind kippen zien slachten en ze daarna nog tot zijn afgrijzen zien rondlopen zonder kop – maar voor die gelegenheid kon hij de geserveerde kip niet afslaan en sloeg zich door dit gerecht heen, de enige keer in zijn leven, dat hij een hap kip heeft genomen. Hij had succes. Lady Mountbatten gaf onmiddellijk orders om het probleem op te lossen.'* Deze anekdote heeft hij in zijn leven herhaaldelijk verteld waarbij het kiptrauma een centrale rol speelde.

Intussen zaten Puck, Robbie en mevrouw P. vast in Singapore.

Puck beschrijft in haar verslagje:

'We waren ingedeeld op veldbedjes in de voorkamer van een familie Boyer. Erg aardige Indische mensen. We hadden dus verder niets, en sliepen in de tocht. Daar heb ik een vreselijke kou in 't hoofd opgelopen. En Robbie kreeg een flinke malaria aanval. Maar met medicijnen was dat gauw over. En mijn vreselijke hoofdpijn werd door één van de dames Boyer (de oude oma) weggepidjied (gemasseerd)!

Het was, zoals je kan nagaan een zéér treurige kerstmis, die we daar vierden, hoewel we er toch wel wat van hebben gemaakt. Oude Jaar werd gevierd met véél geknal, vooral door de Chinezen.'

In deze weken moet er veel door Puck zijn heen gegaan, gedachten en beelden over hoe het weerzien met haar man zou gaan zijn. Hoe zou ze hem aantreffen en hoe zou hij haar vinden. Ze hielden zielsveel van elkaar, maar drieënhalf jaar hadden ze elkaar niet gezien en zo ontzettend veel hadden ze elk afzonderlijk van elkaar meegemaakt. In de kampen op Java en de maanden daarna was Puck van een verlegen meisje een volwassen vrouw geworden, die moedig en nuchter met haar moeder en kind de ontberingen had getrotseerd. Ze was een aantrekkelijke vrouw en ooit heeft de op dit gebied zo gesloten Puck aan Rob wel eens losgelaten dat in deze periode van vlak na de capitulatie een enkele man wel eens een propositie heeft gedaan.

Uit de brieven van Max had Puck al de indruk overgehouden hoezeer de Birmaspoorweg fysiek en psychisch een hoge tol van haar man had geëist; de weg naar evenwicht en gezondheid zou nog lang zijn, en Max in de oude vertrouwde vorm zou ze mogelijk niet aantreffen. Zouden ze na de lang verlangde hereniging de relatie weer kunnen opbouwen en zou de liefde te midden van zonder twijfel nog komende obstakels stand houden?

Eindelijk hereniging

Eindelijk na twee weken blijken de bureaucratische problemen te zijn opgelost. Pucks verslag vervolgt:

‘Wie schetst de verbazing toen ik 4 Januari op kantoor werd geroepen. Daar deelden ze me mee, dat ik de volgende dag met mijn kind en een zekere mevrouw Hazebroek naar Calcutta zou vliegen. Niet mevrouw P. tot onze grote schrik (Die is pas 1 week later aangekomen).

De volgende morgen vroeg op en per bus naar ’t vliegveld. Daar werden we in een bommenwerper geladen. We waren de enige vrouwen, de rest waren allemaal hoge officieren (Engelsen). Die reuze verbaasd waren om vrouwen in hun toestel te zien. Natuurlijk moest alles worden uitgelegd.

Eén man was Zuid-Afrikaan, hij probeerde steeds met Robbie een gesprek aan te knopen, uiteraard in het Afrikaans. En gaf de jongen alsmaar <pisangs> (bananen).

Er werd een tussenlanding gemaakt op een noodvliegveld in Burma. Smoorheet was het en erg ongemakkelijk op ijzeren banken langs de zijwand van het toestel. Ook nog een tussenlanding ergens in niemandsland. Maar ’s avonds om ± 9 uur waren we toch op Dum-Dum (het vliegveld van Calcutta). Toen per bus naar de stad (± 3 kwartier) naar het <Grand Hotel>, waar een soort hoofdkwartier van de militairen was.

Ik wilde de bus niet uit, want ik wist dat Max in het Alipore Transit Camp zat (hierheen was Max kort daarvoor uit Belvedere verhuisd), maar ik moest de bus uit, naar ze zeiden om me te melden. Nadat ik dat had gedaan, was de bus natuurlijk weg. Ik was woedend en wilde met een taxi verder. Maar dat mocht niet want het was ’s avonds voor een vrouw alléén niet veilig, zei men. Ondertussen was het 11 uur geworden. Ook telefoneren was niet mogelijk, het bleek dat de lijnen niet altijd goed werkten.’

Ook Max was nu op de hoogte van de mogelijke aankomst van vrouw en kind. Hij herinnert zich:

‘Het is alles erg merkwaardig gegaan. Overste P. en ik belden de laatste dagen altijd het vliegveld op om te informeren of ze aangekomen waren.

Den 4den januari ook weer. Natuurlijk was ’t weer mis, maar, zei de man op ’t vliegveld, vanavond om half elf komt er nog een laat vliegtuig uit Singapore.

Dus belden we om kwart over tien op, met niet de minste hoop.

Ja ’t vliegtuig was al aangekomen. En op mijn vraag of er twee Hollandsche dames mee waren gekomen zei hij: Yes, with a little boy. Ondanks onze instructies had hij ze

naar 't Grand Hotel gestuurd. Toen we daarheen opbelden, wachtte de arme Overste P. een grote teleurstelling. Zijn vrouw was er niet bij, Puckje en Robbie waren er met een andere Hollandse dame. O, 't was echt een domper op Pucks en mijn vreugde. Want wat heeft die man niet gedaan om ze hier te krijgen.

Enfin ik ben onmiddellijk naar ze toe gereden met een truck en daar zaten ze te wachten erg moe, maar doodgelukkig.'

Ondertussen zat Robbie, zoals Puck verder beschrijft, *'als een zielig klein hoopje in een regenjasje in de hall op een bankje. De manager van het Grand Hotel kreeg medelijden. En stelde voor, dat we dan maar daar de nacht moesten doorbrengen. Hij zei: <brenge eerst dat ventje maar naar bed, dan zullen we morgen verder zien.> Dat heb ik toen gedaan. Maar net waren we op de kamer, of er kwam toch een telefonisch contact met het Transit-camp. En daar was de stem van mijn man, die natuurlijk vreselijk blij en verrast was. Hij kwam direct ons halen, zei hij. Zo kwamen we om ± 12 uur 's nachts eindelijk aan.*

Wat een avontuur dus! In het Camp werden we vorstelijk ontvangen. Er was speciaal voor ons een appartement ingericht. Een zitkamer, een slaapkamer en een badkamer + w.c. Mrs Page, de huishoudster van het kamp, heeft Robje geweldig verwend. We mochten alles voor hem vragen en net zoveel melk als hij wilde. Ze schrok van zijn magere lichaampje.'

'Ik introduceerde Robje aan zijn vader met de woorden: <Die meneer is nu jouw vader.>'

Eindelijk kon Max aan zijn vader, moeder en broers melden:

't Ongelooflijke is waar geworden. Puckje en Robbie zijn hier aangekomen, den 4den Januari. Ik zond jullie gisteren een telegram. Puckje zag er goed uit, niets veranderd en Robbie is een schat, nog veel liever dan ik me had durven denken. Alleen is hij erg magertjes. Hij praat den heelen dag aan één stuk door. Hij heeft zich al heel erg aan me gehecht en is erg aanhankelijk, dank zij het feit dat Puckje zijn gedachten aan mij altijd levendig heeft gehouden. Hij vraagt nu den heelen dag wanneer hij naar Opa en Oma en Oom George en Ernest in Holland gaat.

Nu dat zal wel heel gauw gebeuren. We gaan denkkelijk per boot.

O, wat zullen jullie gek op hem zijn. Ik heb hem gisteren een speelgoed jeep gekocht, waar hij den heelen dag zoet mee speelt en dan heele gesprekken met zich zelf houdt.

De menschen hebben alles gedaan om 't ons zoo gezellig mogelijk te maken.

We hebben 2 kamers, één voor Robbie, een voor ons en badkamer annex. Speciaal voor ons ingericht, want het is hier natuurlijk heelemaal niet op gezinshuisvesting ingesteld. Neen, we hebben niets dan vriendelijkheid van de Engelschen ondervonden. Het eten is heel goed en Puckje geniet echt van alles, want in Singapore was 't vreeselijk. Robje at bijna niets, nu gaat 't beter.'

Deze brief van 7 januari wordt besloten met twee bijschriften, één van Robbie (in gewoon grottemensenhandschrift):

'Lieve Opa en Oma, Oom Ernest en Oom George,

Ik ben eindelijk bij Pappie. Ik verlang heel erg naar U allemaal. Ik kom gauw bij U.

Wat zal ik blij zijn met de beertjes van Oom George. Ik zal goed eten en weer gauw dik worden. Pappie vertelt mooie verhaaltjes. En als ik in Holland ben zegt pappie, gaat opa mij veel mooie verhaaltjes vertellen. Veel zoenjes voor U allemaal van Robbie.'

De 'beertjes van Oom George' zullen nog vele malen in de brieven terugkomen, ze waren voor Robbie het symbool geworden voor het opperste geluk dat hem in Holland te wachten stond.

7

Wachten in Calcutta op passage naar Nederland

In januari geniet het herenigde gezin na bijna vier jaar gescheiden te zijn geweest van het wonder van het samenzijn en het leven in de relatief grote vrijheid van het Alipore Transit Camp met zijn open poorten en de betrekkelijke maar voor hen immense materiële luxe. Het klimaat is na een kille december en nog vóór de zomerhitte heerlijk. Max:

'Je kunt je voorstellen hoe gelukkig ik ben met mijn twee schatten bij me. Er is niet veel meer over van 't schuchtere, bedeesde Puckje van vroeger. Ze is een flinke vrouw geworden en Robje is een schattig kereltje. Dankzij Pucks opvoeding staat hij helemaal niet vreemd tegenover me en zijn we al erg met elkaar vertrouwd. Zijn stemmetje staat den heelen dag niet stil. Hij ziet er wat magertjes uit, maar ik vind dat hij nu na een week er al stukken beter uitziet. Puck voegt toe: Even in haast een paar krabbeltjes. We genieten hier echt. Gelukkig is de kou ook wat minder. Robje geniet en staat zijn mondje geen oogenblik stil. Hij eet alleen nog slecht. Jammer, want 't eten is hier nu juist zo goed voor hem. Maar hij drinkt veel melk.

We genieten hier allemaal echt van 't klimaat ('t is nu niet zo koud meer.) en 't goede eten. Ook de stad is geweldig. Alles is even interessant en leuk. Alleen een echt vuile stad.'

Maar Calcutta is natuurlijk niet het eindstation, het verblijf daar is tijdelijk, het leven gaat verder, de toekomst lonkt. Het verlangen naar Nederland en de familie in Den Haag doet zich sterk voelen. De brieven getuigen van een verheving van het vooruitzien naar het geluk van een herenigd samenzijn op Badhuisweg 86 in Scheveningen, het huis dat eind december was betrokken door Ies en Lien Cassuto en waar Albert en Betsy van Zuiden ook tijdelijk onderdak zouden krijgen op Badhuisweg 84, de bovenetage, nu het hun gelukt was passage te krijgen op de MS Johan van Oldenbarnevelt, die 14 januari uit Tandjoeng Priok naar Nederland zou vertrekken. Voor Max geldt:

'Als ik in Holland ben zullen mijn zenuwen wel tot rust komen, ik heb er momenteel erg veel last van. Trouwens de doktoren in 't kamp zeiden altijd dat 't een heelen tijd zou duren eer ik weer heelemaal de oude zou zijn.'

In de verwarrende politieke situatie in Nederlands-Indië en Singapore en met de onzekerheid rond de status van Max en zijn Hollandse lotgenoten

Puck, Robbie en Max herenigd, januari 1946.

in Calcutta bleek het realiseren van de terugkeer naar Nederland nog bepaald geen eenvoudige zaak. Een aantal lastige hindernissen kwamen zich aandienen: hoe komen we weg uit Calcutta, hoe komen we aan toestemming om te vertrekken, hoe komen we aan een passage naar Nederland, hoe komen we aan de benodigde gelden.

Toestemming tot repatriëring

Heel even deed zich de mogelijkheid voor om op een schip, de ss Meerkerk, half januari naar Nederland te vertrekken, er was plaats, de Nederlandse consul gaf toestemming voor een voorkeursbehandeling, maar weigerde het bedrag van 2800 Roepees (was toen gelijk aan 2800 gulden!) voor te schieten. Het was een heidens karwei om officiële toestemming te krijgen om naar Nederland te vertrekken. In de eerste plaats was Max nog officieel militair en hij moest dus ontslag uit het leger krijgen. Voorts was hij als

controleur Binnenlands Bestuur van Nederlands-Indië nog steeds overheidsambtenaar en dus afhankelijk van de beslissing van de regering in Batavia/Jakarta. Een rekest dat hij via zijn vader, Ies Cassuto, naar de minister van koloniën in Den Haag had gestuurd met het verzoek om met zijn gezin naar Nederland te mogen komen, had geen succes. Men ging niet in op individuele verzoeken en men verwees hem naar de Nederlands-Indische autoriteiten.

De ergernissen over de verwarrende bureaucratie namen toe. Niet ten onrechte was Max bang dat de autoriteiten hem weer terug zouden sturen naar de plek waar de meeste Nederlandse ex-krijgsgevangenen militairen uit Birma en Thailand naar toe waren gestuurd: Singapore.

Als de maand januari vordert, schrijft Max:

'Ook hindert het me, nog steeds geen toestemming te hebben gekregen van de Indische Regering om naar Holland te mogen vertrekken. Maar ze (de Britten) willen ons niet langer hier houden en zal 't erop uitdraaien, dat ik dan maar op goed geluk naar Holland ga. Puck en Robbie hadden 't in Singapore verschrikkelijk, erger dan in Bandung, ook qua eten. En om daar na 3½ jaar kampleven te blijven wonen zou vooral voor Robbie, die zoo ziek geweest is en noodzakelijk goed gevoed moet worden extra catastrophaal kunnen zijn. Ook Puckjes buik is nog steeds niet in orde. Neen, ik ben blij, dat ik ze van Singapore weg heb en ik neem 't risico om zonder toestemming naar Holland te gaan. 't Alternatief is er immers niet! Ik kan toch moeilijk met Puck en Robbie terug naar Singapore en weer in kampen gaan zitten. Hier langer blijven kunnen we niet want de Engelschen dringen nu bij onze gezinnen die hier zijn op een spoedig vertrek aan. Bovendien heb ik mijn medische verklaring.'

Begin februari kwamen die Nederlands-Indische autoriteiten over de brug met een reactie op Max zijn rekest van begin december, dat even hiervoor in dit verhaal is vermeld. Er kwam een brief van het Departement van Oorlog te Batavia. Max:

'Je begrijpt hoe mijn hart klopte. Eindelijk de lang verwachte toestemming! Het was inderdaad een antwoord op mijn request van 8 Dec.'45 en het meldde dat het Departement van Oorlog geenerlei bemoeienis heeft met gezinshereeniging, dan wel evacuatie naar buitenland aangezien die aangelegenheden uitsluitend worden behandeld door de Rapwi. Ik moet me met een medische verklaring wenden tot Rapwi Bangkok (sic!). Zijn er nu woorden genoeg voor zoiets! Ze zenden je voortdurend van 't kastje naar de muur (en dat heel Oost Azië door) want eer ik bericht uit Bangkok heb (waarmee de verbinding allerberoerdest is) duurt minstens 1½ maand. Kan je nu begrijpen dat ik langzamerhand gek word.'

Intussen is er ook een procedure aan de gang bij de Rapwi in Singapore om ontslag uit militaire dienst te bewerkstelligen voor de Nederlandse militaire ex-krijgsgevangenen. Telegrammen van Max en zijn lotgenoot Overste P. om de zaak voor hen te bespoedigen leveren geen reactie op, evenals verzoeken om geldelijke support.

De frustraties nemen hand over hand toe en Nederlandse overheden komen er in de ogen van Max en Puck beroerd vanaf:

'Als je ziet hoe de Engelsche Rapwi door hun regeering behandeld wordt en wij door de onze, dan is 't contrast bar.'

Geld

Na de hereniging van Max met zijn gezin doemen de zorgen op hoe aan geld te komen voor het levensonderhoud en de aanschaf van de nodige spullen. Geld hebben ze niet, behalve de kleine toelage die ze van de Engelsen krijgen. Verzoeken aan de Nederlandse consul en aan de banken om geld aan hen te lenen hebben geen resultaat. In arren moede hebben ze zich tot de Engelse consul-generaal in Simla gewend met een verzoek om een bepaald bedrag te lenen om de hoognodige dingen te kopen. Deze stuurt een brief aan de Nederlandse consul met het verzoek om aan het gezin Cassuto een voorschot te geven. De Nederlandse consul toont zich een onverbidde-lijk gierige bureaucraat. Max:

'Een week later kregen we bericht, dat 't voorschot niet kan worden uitbetaald. Lang leve de Hollandse royaliteit. Dit hadden we eigenlijk niet verwacht, noch één van de Nederlandse banken hier, noch de Consul wil ons eenig geld voorschieten. Je zegt: leen maar bij de Hollandse families hier. Maar je kent de Hollandse mentaliteit niet. Bedenk wel, dat dit menschen zijn, die den heelen oorlog door rustig in luxe in Calcutta gezeten hebben. Ze hebben nog die echte vooroorlogsche Hollandse krentwegersmentaliteit, en trekken zich van onze moeilijkheden niet veel aan. Ze weten precies in welken financi-eelen toestand we zijn, daar maken we geen geheim van en als ze dan niet uit zichzelf aanbieden, dan kan je er toch niet om bedelen. Ik ben hier naar de <Factory> geweest, werd te woord gestaan door een meneer, dien ik ken omdat zijn vrouw en dochter met Puck de reis by plane van Bandung naar Singapore gemaakt heeft. Legde hem alles uit, verzocht hem mij 500 Roepees. te lenen, beloofde hem 't onmiddellijk na aankomst in Holland. te retourneren. Hij moest de zaak even aan zijn Chef voorleggen. Resultaat nul op 't rekest! Toen zei hij: <er is hier een fonds voor gestrande Nederlanders z.g. Prinses Beatrixfonds, misschien kunnen zij U helpen>. Hij belde, waar ik bij was den voorzitter op, legde de zaak uit. De consul moest erin gekend worden, als mede-bestuurslid. Ik zou later worden opgebeld. Resultaat: verzoek afgewezen. Je ziet, jullie ziet de zaak daar in Holland veel te makkelijk. Ik hoop, dat er in Holland een frischer geest waait.'

Toch kwam er onverwacht op 1 februari nog vrij spoedig uitkomst. Er arriveerde een royale cheque van Oom André. André van Praag was de broer van Betsy van Zuiden-van Praag, Max zijn schoonmoeder, die intussen met echtgenoot Albert in Nederland was aangekomen en vermoedelijk de hand heeft gehad in deze royale demarche van haar broer. André was duide-

André van Praag met zoon Jean.

lijk de meest gefortuneerde in de familiekring. Hij zat in de diamanthandel en was al voor de oorlog uit Nederland vertrokken en had zich gevestigd in New York. Max bericht:

'Verder kwam er als onverwachte verrassing een cheque van Oom André groot \$ 500 d.i. niet minder dan Rs 1648. We sprongen gewoon een gat in de lucht, ook hier geldt weer als de nood 't hoogst is enz. Want we hebben tot nu toe als kluizenaars geleefd en al onze Engelsche geldbronnen konden we niet meer lastig vallen. Buitengewoon aardig van Oom André om ons ongevraagd dat geld te sturen. Dus financiële zorgen hebben we voorloopig niet meer.'

Die eerste week van februari kwam er nog meer goed nieuws. Plotseling kwam er een eind aan het desperate geharrewar over de bestemming van het herenigde gezin. Een telegram van de autoriteiten in Singapore gaf eindelijk zekerheid over de mogelijkheid naar Nederland te repatriëren,

'een telegram van Singapore, dat Overste P. naar Holland kon gaan en ik alleen kon vertrekken als een medische autoriteit me 6 maanden ziekteverlof voorschreef. Nu dat is gebeurd, de dokter heeft me herkeurd en 6 maanden ziekteverlof, door te brengen in Europa, voorgeschreven.'

Terugkijkend op zijn pogingen toestemming tot repatriëring te krijgen verzucht Max:

'Zoo ben ik van Den Haag naar Batavia, van Batavia naar Bangkok verwezen, de heele aardbol rond. Andere Hollanders bekommeren zich niet om toestemming die zeggen de Engelsche Rapwi hier stuurt ons weg en daarmee uit, maar ik (en overste P. ook) voel, dat je zonder toestemming niet weg kan. Nu die heb ik dan eindelijk en kan ik zonder gewetensbezwaren weg.'

Natuurlijk deelt Puck in de grote opluchting en ze schrijft bij:

'Max schreef reeds, hoe al onze moeilijkheden nu zijn opgelost. Ik ben toch zo dolblij, dat alles nu in orde is gekomen en hoop ik, dat Max nu wat rust zal krijgen. Hij heeft zich de laatste dagen erg nerveus gemaakt. Gisteren waren we in de stad en hebben geluncht bij de chinees, 't was werkelijk heerlijk.'

Nu deze twee belangrijke zaken waren opgelost, het geldprobleem en de toestemming om te repatriëren brak er een rustiger periode aan. Zo schrijven de zo lang gescheiden echtgenoten, na anderhalve maand herenigd te zijn:

'Wij zijn hier echt gelukkig met ons drietjes. Robje ziet er al stukken beter uit en vraagt honderd uit. Vooral naar zijn <beren> en 't kamertje. 't Is heel moeilijk voor hem om zich een voorstelling te maken van Opa, Oma, Oom George en Ernest. Maar dankzij de foto's, geloof ik wel, dat jullie hem niet vreemd zijn. Puck en ik zijn gisterenavond voor 't eerst 's avonds uit geweest. Puck zag voor 't eerst sinds ruim 4 jaar weer een film. Daarna zijn we bij den Chinees gaan eten. Echt gezellig zoo saampjes uit, de Overste en Mevrouw pasten op Robbie. Vooral de overste is gek op Robbie en Robbie op <Oom Dikke>'

Het gezellige familieleven van vroeger, voor de oorlog, doemt nu weer als toekomstbeeld op in vele brieven. Zo zijn daar bijvoorbeeld de gezellige bridge-avonden, die Max voor ogen zweven:

'Ik hoop, dat we gauw weer gezellig een <bridge> kunnen leggen. Puck speelt ook en ik kan zeggen dat ik na al die jaren spelen in de kampen een aardige partij speel. Hebben jullie nog jullie geregeld partijtjes? En George, speel jij? Heb je een beetje mijn <esprit de jeu>?'

Robbie

Een overstelpende hoeveelheid indrukken moet op Robbie zijn afgekomen in deze omgeving met een nieuwe vader, rondom hem al die Engelse militairen en opeens meer dan genoeg te eten. Uit de brieven stijgt het beeld op van een manneke dat met al die indrukken soms geen raad weet. Het valt op, dat Robbie in de brieven vaak in verband wordt gebracht met George, de vijftien jaar jongere broer van Max. George was als jongetje een vrolijk,

slim en leergierig knaapje en in de geest van Puck en vooral Max was hij een model dat de nog jonge ouders ten aanzien van Rob graag voor ogen hadden. Kort na de hereniging schrijft Max:

'Ik ben nu heelmaal aan mijn paternalen status gewend en krijgt Robbie dezelfde opvoeding, die George destijds van mij gehad heeft, als een van zijn drie opvoeders, herinner je je 't nog, George?'

Soms begint Robbie zijn kontje tegen de krib te gooien en Puck verzucht na twee weken:

'Robje vraagt steeds, of we nu naar Holland gaan. Hij is erg lief, maar ook vaak stout de laatste dagen.'

Ze vraagt zich dan ook af, waar dat vandaan komt.

'Denkelijk is dat al de verandering. Hij wordt ook door iedereen verwend. De <bearers> (djongos, Indiasche bedienden) van de officiers mess stoppen hem vol met extra melk, suiker, fruit, pudding, taart enz. Eergisteren kreeg hij van een van de officieren zomaar een grote bus vol bonbons. Ook al de nieuwe indrukken, die hij te verwerken krijgt, zijn misschien te veel voor zijn zenuwgestel. Maar vandaag is hij weer heel lief. Hij beloofde ons dat gisteren en ben ik benieuwd, hoe lang hij dit volhoudt. Ook lijkt hij dommer, in plaats van slimmer te worden. 't Tellen gaat als moeilijker. Enfin, als we in een geregelde omgeving zijn, zal dat wel weer beter gaan.'

Speelt het verwennen een grote rol in de verklaring van Robbies grillig gedrag, het eten was toch vaak een probleem, als Puck signaleert:

'Robje eet erg slecht en at hij haast niets. Hij eet steeds nog erg weinig en apprecieert 't goede eten niet. Gek is dat, na 3 jaren in een kamp.'

Het ventje ontpopt zich niet alleen als lastpostje, blijkens een verslag van Max en Puck van een genoeglijk bezoek bij een Engelse familie.

'Die familie heeft een schattig dochtertje van 10. Nu, Robbie die altijd verlegen is met Engelschen (omdat hij ze niet verstaat: altijd vraagt hij dan als ze wat aan hem zeggen: <Mammie, wat zegt hij toch>) was daar onmiddellijk op zijn gemak en heeft hij een heerlijke avond gehad en waren ze allemaal gek met hem. Hij heeft een liedje gezongen <zagen, zagen wiede wiede wagen>, om na de dans en de zang van 't meisje ook iets artistieks bij te dragen en was hij den heelen avond vol interesse voor een tijgervel en kop dat daar op den grond lag.'

Zo rond zijn verjaardag op 13 februari was Robbie weer niet 'lief'. Hij brengt Max tot de klacht dat zijn zoon weer erg ongehoorzaam is,

'denkelijk omdat hij vooral door de Overste verwend wordt.'

Puck uit zich gelijkloidend over Robbies gedrag:

Hij is de laatste dagen weer erg vervelend en ongehoorzaam. 't Is ook erg moeilijk, om hem hier fatsoenlijk op te voeden. Iedereen verwent hem en kan je hem hier niet straffen, daar anders de officieren gaan klagen. 't Is een doodgoed lief joch; maar reuze ongehoorzaam.'

Voor zijn vijfde verjaardag had Puck voor Robbie een speelgoedrevolver gekocht en van het Rode Kruis kreeg hij een vliegmachine. Al eerder had

de jongen van Max een speelgoedjeep gekregen, zoals eerder te lezen is. Rob herinnert zich van zijn verblijf in Calcutta niet veel, ook niet van het verwend worden door de bedienden en van zijn ongehoorzaam gedrag. De speelgoedjeep staat wel in zijn geheugen gegrift, vooral omdat hij die later verloren heeft. Ook van de vliegtuigmachine weet hij nog wel iets, een tamelijk groot ding, geel van kleur. In zijn herinnering had hij die van Overste P. gekregen, van wie hij nog een vaag beeld heeft, een man van een jaar of vijftig, met zo'n schoongeboend gezicht en gereformeerd haar met een scheiding in het midden. Wat hij zich ook herinnert, is het patroon van 'stout' zijn en dan weer beloven om voortaan 'lief' te zijn; dat patroon heeft zich een jeugd lang herhaald.

De familie in Den Haag schreef ook aan Robbie. Max of Puck lazen hem brieven voor van (oma) Lien, (oom) Ernest en (oom) George. De kleine man raakte helemaal begeistert van wat hem in Nederland te wachten stond, een eigen kamertje met een zitje van blauwe stoeltjes en de genoemde twee speelgoedberen waar hij, zoals blijkt uit de brieven maar verlangend over bleef vragen. Zo bericht Max:

'Hij kent jullie allemaal van de foto. En als hij speelt, hoor je hem dikwijls jullie namen noemen. Dikwijls praat hij ook over de beren, die hij krijgt en zal hij wel blij zijn met zijn eigen kamertje en zitje. Liefst zit hij echter op den grond, of op zijn hurken als een echte Inlander (pardon Indonesiër).'

Die twee beren waren oorspronkelijk van George geweest. Rob heeft ze inderdaad later gekregen en herinnert zich hen nog goed, één beer was bleekgeel met een groen broekje en een rood jasje, het was de 'Bruintje Beer' van het toen populaire stripverhaal, de ander was een gewone 'naakte' bruine beer.

Inkopen

Door de royale schenking begin februari van Betsy's broer André van Praag, waren de financiële problemen voorlopig opgelost. Ze konden nu allerlei spullen inkopen voor zichzelf en voor de familie in Holland. Heerste in het nog niet zo lang geleden bevrijde Nederland nog buitengewone schaarste, in Calcutta was van alles te krijgen. De familie in Holland deed in de brieven verzoeken om allerlei artikelen in te slaan en op te sturen. Als een running gag lopen door vele brieven berichten over het inslaan van en de verzendproblemen rond de 'pantoffels voor vader' (Ies Cassuto), de 'schoenen voor George' en zo meer. Max:

'We hebben al heel wat inkoop gedaan en hebben alles ingeslagen wat Moeder ons geschreven heeft, behalve heel groote dingen, als fiets, schrijfmachine, tapijt. We hebben nu al zooveel bagage en we hebben nog zoveel te reizen en te trekken, en bovendien

moeten we ook een paar honderd rupee voor de reis houden, die zeer waarschijnlijk over Bombay gaat, waar we misschien ook weer een tijdje moeten wachten. (...) Ik heb voor Vader en George schoenen. Verder 4400 sacharientjes. Daar heb ik echt mee gebuft. Ze zijn hier erg moeilijk te krijgen en liep ik een klein drogisterijtje binnen waar ik de heele voorraad heb opgekocht. Verder pantoffels, en nog allerlei dingen, te veel om op te noemen.'

Een brief later blijken de inkopen vrolijk door te gaan. Ook Max komt weer in de kleren en Puck ziet allerlei leuke stofjes. De toon van de brieven geeft het plezier aan waarmee na zoveel jaren afzien weer iets van menselijke waardigheid wordt teruggewonnen door zich in nieuwe kleren te steken. Zowel voor zichzelf als voor de familie in Den Haag wordt heel wat aangeschaft. Om die sfeer weer te geven een uitgebreider citaat van Puck:

'Max kocht een keurig kostuum en overhemden en ondergoed. Ook voor Vader een overhemd. Warme hemden heeft hij genoeg, dus ook een voor George. Ook schoenen voor Vader en George en pantoffels. Voor mijn Vader een warm stel onderkleren en pantoffels. Voor de 2 Moeders een paar kousen en voor Mams (Pucks moeder, Omi) een warm stel ondergoed. Stofjes zijn helaas te duur. Ik kocht twee stofjes (katoen) voor mij en liet ze maken, want stofjes mag je eigenlijk niet meenemen. Ik kocht een wit stoffe, blauw geblokt (5 yard). Is dat genoeg voor de kinderkamer? Ik zal nog wat meer zien op te duiken. Als de douane 't nu maar niet inpikt. Ik kocht ook een cardigan (vest) heel gewone ordinaire wol en kostte deze Rs 50. Duur he? Ik zag nog een leuk katoenen jurkje bij Whiteways en als we nog geld over hebben koop ik dat. Een leuk streepje. Van Max kreeg ik een tas (zwart suede) daar ik die ook niet meer had. Nu wil ik alleen dat Max nog een costuumbroek koopt. Dan heeft hij tenminste 2 broeken. We hebben al erg veel barang en moeten ook een koffer kopen. Ook wat levensmiddelen wilde ik mee nemen.'

In de tweede helft van februari gaan de inkopen nog door. Maar ook beginnen in deze tijd stakingen en relletjes in Calcutta merkbaar te worden, terwijl de warmte toeneemt. Puck:

'Ik heb nu werkelijk een reuze garderobe. Vanmorgen waren we in de stad (...) Maar alle tokootjes waren dicht, en konden we niets verder kopen. Dit als protest tegen de te hoge <sales tax>, Ze willen die hebben op 1 anna (Indiase munt) per 1 Roepee, stel je voor? Maar 't gevolg is, dat nu voorlopig de boel wel dicht zal zijn. Reuze vervelend. Zo zien jullie, in Calcutta is altijd wat te doen! Die relletjes waren ook niet mis. Alles zal nu nog wel duurder worden.'

Wachten, warmte en woelingen

Vanaf half februari begint het lange wachten op passage naar Nederland de stemming van het pas herenigde gezin Cassuto in het Alipore Transit Camp behoorlijk te drukken. Er treden weer allerlei bureaucratische hinder-

nissen op. De toon van ongeduld en verlangen om uit het kamp weg te kunnen wordt steeds sterker. Max:

'Gisteren zijn we den heelen dag bezig geweest om een visa op onze pas te krijgen, we brachten den heelen ochtend op 't politiebureau door en moeten we Maandag terug komen, om de pas te halen en een <movement endorsement> te krijgen. Puck had gelukkig haar pas bewaard en werd die door den Consul voor de reis naar Holland verlengd. Elken Maandag gaan we hier bij den Transport officer informeeren hoe 't met onze passage staat, maar telkens krijgen we te hooren <we zijn er mede bezig, zoodra we wat hooren krijgt U bericht.>'

Dat bericht zullen ze nog vele malen horen. Op 10 maart lijkt de zaak nog niet veel opgeschoten:

'Er is geloof ik nog geen kijk op ons vertrek. Er schijnen honderden Engelse gezinnen op bootgelegenheid naar Engeland te wachten en van die priority van ons als ex POW's merk ik tot nu toe niets. We gaan elke week bij den betrokken officier informeeren en hoewel hij erg zijn best doet krijgt hij van hoogerhand niet veel medewerking. Maar nu is een generaal ingeschakeld (niet door ons maar door de Rapwi) en misschien helpt dat.

Hadden we alles van te voren geweten, dan waren we <by plane> gegaan, maar 't was zoo aanlokkelijk om hier flink in te koopen en eerst uit te rusten en op krachten te komen dat we besloten per boot te gaan. Bovendien vind ik een luchtreis geen onverdeeld genoegen.'

Steeds vaker breken er rellen uit in Calcutta; vanaf half februari maken Max en Puck er steeds vaker melding van. Er treden winkelstakingen op als protest tegen een ingevoerde omzetbelasting en ook andersoortige rellen maken Calcutta tot een gevaarlijke stad om inkopen te doen en uit te gaan. In het Brits-Indië van na de oorlog waren er regelmatig hoog oplopende spanningen tussen hindoes en moslims, die overigens wel beiden hun ontevredenheid deelden over het Brits bestuur, ook al timmerden de Britten ijverig aan een regeling die al het jaar daarop tot onafhankelijkheid van de oude kroonkolonie moest leiden. In de deelstaat Bengalen, waarin Calcutta lag, woonden zowel veel hindoes als moslims. Dat leidde tot een groeiend proces van verzet en onrust in de stad, wat zou uitmonden in een ware slachting tussen hindoes en moslims in augustus van dat jaar 1946. Uiteindelijk zouden in 1947 na veel bloedvergieten twee aparte staten ontstaan, India met een meerderheid van hindoes en Pakistan met een meerderheid van moslims. Puck:

'Maar gistermiddag (op 11 februari) begonnen er weer relletjes, die vandaag voortduurden. Niemand mag nu 't kamp uit. Max belde nu de Bios op en mag morgen de plaatsen omruilen. Ik hoop, dat 't morgen voorbij is. Ook al, daar we dan ter eere van Robs verjaardag, de stad in wilden.'

Die bios, dat zal niet gelukt zijn, want van 11 tot 19 februari wordt het Alipore Transit Camp gesloten.

Op 24 februari is het nog niet veel beter gezien de woorden van Max:

't Is den laatsten tijd wel heel erg, om de haverklap zijn er hier relletjes en stakingen. Vandaag of morgen zal de bom ook hier wel barsten. 't Wordt hier met den dag warmer en we hopen toch zoo dat we nu eindelijk eens weg kunnen. (...)

Puck uit zich in dezelfde trant, al beoordeelt ze de rellen als 'niet veel nieuws', ze zijn kennelijk 'gewoon' geworden.

'Veel nieuws is er niet hier. We mogen vandaag weer niet uit, daar ze <troubles> verwachten. We zouden net weer naar 't politiebureau moeten om onze passen in orde te maken. 't Wordt hier hoe langer, hoe erger en hopen we nu maar gauw hier weg te komen. Ook de winkels zijn nog steeds dicht en kunnen we niets kopen. Ik ben nu maar vandaag aan de was getogen. De <Dhobi> (waschman) is zo ruw, dat alle knopen er afvliegen en alles kapot gaat. Ook moet ik Max' sokken stoppen, gek, behoorlijk stopkatoen is hier niet te krijgen. Ik hoop, dat we straks uw brief toch nog krijgen, met 't bericht, dat Vader en Mams (van Zuiden) zijn aangekomen.'

Dat bericht zal inderdaad begin maart komen. Aan het slot van de brief duiken de pantoffels weer op.

'Vader (dat is Ies Cassuto, die op 13 maart 61 zal worden), hartelijk gefeliciteerd met Uw verjaardag. We hebben een mooie portefeuille gekocht voor U en een overhemd en sokken en pantoffels en schoenen. Ook jij, Paps (dat is Albert van Zuiden, die op 26 maart 63 zal worden). Maar jij krijgt nog wel een brief voor dien tijd. Ook voor jou een warm stel onderkleden, wollen sokken en pantoffels.'

Bepaald niet bevorderlijk voor de stemming en een goede nachtrust is de bijna ondraaglijke hitte die zich al in februari tegelijk met de beginnende rellen begon aan te kondigen. Puck:

'Robje is op 't oogenblik ontoonbaar. Hij kreeg van één van Max' beste kampvrienden (die hier een week op doorreis was) een voetbal. U kunt zich wel indenken, hoe hij eruit ziet met dit warme stoffige weer. 't Is nu erg warm. Over een maand zal 't wel niet uit te houden zijn. Ik hoop dan echt weg te zijn.'

Ook de verveling gaat toeslaan blijkens de brieven in maart:

'Begint nu een beetje vervelend hier te worden. We zijn zoo langzamerhand uitgekocht en uitgekeken. Veel uitgaan kunnen we niet, want we kunnen Robbie niet alleen thuis laten. We zijn één keer naar de bioscoop geweest. Toen paste de familie P. op hem. Maar Mevrouw P. heeft de laatste tijd nogal last van hoofdpijn en aangezien het op Robbie passen je voortdurende aandacht eischt kunnen ze dat niet meer doen en gaan we alleen 's ochtends uit en slapen hem dan mee. Een en ander is wel jammer want er zijn goede films en een goed theater en zouden we ook zin hebben om eens naar een dancing te gaan. Maar ja <you can't have everything>'

En Max voegt daaraan toe:

'Ook Puckje verlangt er nu naar, om weg te gaan van hier. Hoewel 't hier uitstekend is hoor! Prima eten, goede huisvesting, prettige menschen, maar je hebt hier net een gevoel of je te lang van iemands gastvrijheid gebruik maakt. En wanneer komt er eens aan dit reizen en trekken een eind? O, om eindelijk eens thuis te zijn.'

Toch kunnen ze er even tussenuit om samen een film te zien:

'Vanmiddag hopen we bij leven en welzijn naar <A bell for Adano> te gaan. We hebben beide 't boek gelezen en vonden 't heel mooi. Hopen nu dat de film ook niet tegenvalt.'

Zo zagen ze op maandagmiddag 18 maart deze film, 'A bell for Adano' (een kerkklok voor Adano), gemaakt naar het gelijknamige boek van John Hersey, dat in 1945 de Pulitzer Price had gewonnen. Het vertelt het verhaal van de Italiaans-Amerikaanse geallieerde officier die tijdelijk het Siciliaanse dorpje Adano moet besturen en het volk helpt aan voedsel en aan een nieuwe kerkklok, waar de oude door de fascistten is omgesmolten tot geweerlopen. Helaas viel de film tegen, maar het was wel gezellig, zij het dat de hitte op die dag vreselijk was. Nog diezelfde avond bericht Puck:

'Zou juist zijn we terug van de bios. De film viel erg tegen. Maar toch hadden we wel een leuke avond. We aten bij de chinees, daar er in 't kamp hier op Maandagavond kip is. En... Max eet dit nog steeds niet. Robje was lief geweest, hij sliep al en was moeilijk wakker te krijgen, om mee naar huis te gaan. Ik schrijf nu onder een fan. De hitte wordt zelfs voor mij, die toch goed tegen de warmte kan, te erg. Vooral 's nachts is 't vreselijk. Ik kan me niet indenken, dat ik de 4de Januari bij aankomst hier rilde van de koul Is 't nu in Holland al wat warmer?'

Ook Max lijdt onder de hitte:

'De hitte hier wordt langzamerhand verschrikkelijk. De temperatuur is nu dagelijks boven de 100 graden (Fahrenheit, ongeveer 38 graden Celsius) en nog steeds neemt de hitte toe. 's Nachts wordt 't niet koeler en is slapen eigenlijk niet goed mogelijk. Het is onbegrijpelijk, hoe ongelooflijk snel 't weer van echt koud (begin Januari) tot snikheet is overgegaan.'

Max' gezondheid is nog steeds niet echt in orde en te midden van zinnen van ergernis, ongeduld en verlangen klinkt het:

'Ik heb nog steeds last van een merkwaardig soort zenuwaanvallen. Ik word er lichame-lijk heelemaal onwel van. Mijn pols begint weer snel te slaan, en ik krijg een koortsig gevoel. Mijn lichaam voelt inderdaad dan koortsig aan, krijg zware hoofdpijn en voel me dan erg onrustig en ongedurig. Voor 't eerst kreeg ik die aanvallen begin 1945 en ze komen steeds terug, hoewel in niet zoo erge mate als vroeger. Ik vind 't voor Puck zoo erg, dat ik zoo'n last van mijn zenuwen heb en hoop dat 't in Holland beter zal worden.'

In maart valt dan de 'tinnen bruiloft', zoals Puck het noemt.

'Max krijgt van mij dan een mooie trouwring',

schreef ze in februari. Op 22 maart schrijft ze:

'Morgen zijn we 6¼ jaar getrouwd. We gaan dan naar de bios en daarna eten in de stad. Rob blijft hier dan bij een andere Hollandse familie. Die hebben zelf 3 kinderen, (waaronder een van 15 jr.) en waren zo lief 't aan te bieden. Rob geniet daar met zijn vriendinnetje van 8 jaar. Hij kreeg vandaag een sprookjesboekje van ons en nu moet Pappie alsmat vertellen. Waarvan Max natuurlijk gek wordt, want bij alles vraagt hij steeds <waarom?>. Robje eet nu gelukkig ook wat beter. Nu lieve allemaal, heel veel groetjes. Misschien(!) dus begin Mei in Holland.'

De Hollandse familie die op Robje paste is de familie Albarda, Ad en Malie met drie dochters Mieke, Ank en Henny, die ook in januari in het kamp terecht kwamen en later ook op de boot naar Europa metgezellen waren van de Cassutto's. Aan Henny heeft Rob nog een herinnering, blond en vrolijk meisje en speelmakker, waarbij Rob een voorbode van een gevoel bij zich bespeurde van wat later verliefdheid zou heten. Ad en Malie zijn voor Max en Puck vrienden voor het leven gebleven.

Het lot van de Joodse familie in Nederland

Kennelijk heeft de Haagse familie pas in januari iets bericht over slachtoffers van de Jodenvervolging in de familie: de dood van een nicht van Max. 10 maart meldt Max die brief ontvangen te hebben:

'Deze week ontvingen we jullie brief van 19 Januari met het ontstellende nieuws van Hetty's dood. Het heeft ons zeer zwaar getroffen en werd ik me weer eens duidelijk bewust hoe dierbaar jullie me bent, want het leed dat één van jullie treft, treft mij meer dan je kunt denken. Moge zijn Geloof Ernest voortdurend de kracht geven om dit onherstelbare leed te dragen.'

Hetty was de dochter van een broer van de moeder van Max. Ze was verloofd met Ernest, broer van Max, die zelf ook veel op had met deze aardige en muzikale nicht. Ze was ondergedoken, eerst samen met haar verloofde, later apart en toen verraden. Naspeuringen veel later leerden dat ze vermoedelijk vermoord is in kamp Dorohucza in 1943, nog net geen 21 jaar oud. Ook haar moeder Esther (tante Es) en haar broertje Max David (Deetje) kwamen in dat jaar om in Sobibor. Vader Jacob Winkel (oom Jaap) was in 1941 aan een 'gewone' hartaanval overleden.

Ernest was intussen aan zijn studie theologie in Leiden begonnen. In dit verhaal zal ik op beiden later nog terugkomen.

De vraag is hoeveel de ouders in Nederland in deze periode aan de overzeese verwanten in Calcutta hebben meegedeeld over de Jodenvervolging en in het bijzonder over de moord op de Joodse familieleden. Wat wisten Max en Puck hierover? Op 28 oktober schreef Puck aan Max dat ze te weten is gekomen, dat

'het grootste gedeelte van de familie van Zuiden in Holland in Duitschland gestorven is.'

Verder is uit de brieven niet veel op te maken. Het enige blijk is verder het bericht over de dood van Hetty. Ze zullen nog geen besef hebben gehad van de dood van vele anderen in de familiekring.

Hetty Winkel.

Passage in zicht

Op 22 maart klaagden zowel Max als Puck nog over het al maar uitblijven van berichten over passage naar Nederland. Het wordt langzamerhand een ware beproeving van het moreel.

'Ze houden ons hier voortdurend aan 't lijntje. We gaan elke week informeeren en steeds steken ze ons een hart onder den riem, maar dikwijls zonder eenigen grond. Zoo kregen we verleden Vrijdag te hooren <jullie zullen binnen 2 dagen bericht krijgen, dat jullie naar Bombay moeten om je daar in te schepen>. Nu is 't alweer Vrijdag en nog steeds zitten we hier zonder eenig nader bericht.

Hoe goed 't hier is, ik schreef jullie dat al dikwijls, 't kampleven, wat 't au fond nog steeds is, werkt met deze doodelijke hitte, erg geestdoodend. We verlangen allemaal heel erg naar een normaal huiselijk leven... Maar we laten den moed niet zakken, daarvoor zijn er nog veel te veel lichtpunten. Hoewel 't me soms heel moeilijk valt.'

Maar... nog tijdens het schrijven van deze brief werd de schrijver overvallen door een verlossend bericht:

'Zoo net hoorden we dat we kans hebben 5 April naar Bombay te gaan. Hoe lang we daar weer moeten wachten weten we niet. Hopelijk niet lang. In elk geval gaan we hier dus weg.'

Intussen is er een correspondentie op gang gekomen met Wim van Emden, de zoon van Eugenius en Grethe van Emden, die Ies en Lien Cassuto na hun onderduik een aantal weken onderdak hadden geboden. Wim van Emden was verbindingsofficier in het Engelse leger en woonde met zijn Engelse vrouw en dochtertje in Londen. Hij was in de loop van de afgelopen maanden een intermediair geworden tussen Max en diens ouders in Den Haag. Hij heeft het eerste bericht ontvangen van Max over het nu echt aanstaande vertrek uit Calcutta. Dit bericht heeft hij weer doorgebriefd aan de ongeruste ouders in Den Haag. Max schrijft aan Wim:

'Beste Wim en Doris (zijn vrouw), Even jullie berichten, dat we eindelijk bericht hebben gekregen, dat we Vrijdag 5 April a.s. met de Bombay Mail om 21.00 naar Bombay

*vertrekken of liever gezegd naar Deolali, dat er 120 miles ervan afligt. Hoe lang we daar moeten wachten, kan niemand ons definitief zeggen. De algemeene opinie is niet langer dan 10 dagen. Laten we hopen, dat dat 't geval zal zijn.
Zoodra ik weet, met welke boot we komen, telegrafeer ik je dat.'*

Wim berichtte:

*'Geachte Prof. en Mevr. Cassutto en Heer en Mevr. v. Zuyden, Zooeven goed nieuws voor U ontvangen, nl. een telegram van hedenochtend van Max, zeggende: Leaving Bombay April fourteenth Steamer ATRANTO.
Dus nu eindelijk vertrekken ze dan! Ik weet niet zeker of de naam van het schip niet moet zijn OTRANTO, een schip, waar ik zelf op ben geweest. In ieder geval zal ik inlichtingen inwinnen waar het heen vaart, en wanneer het hier verwacht wordt, en U op de hoogte stellen zoodra ik nader weet. Ik zal hem zelf in de haven van aankomst opwachten als dit eenigszins mogelijk is. (Southampton, Liverpool of Bristol, maar Glasgow is natuurlijk te ver).'*

Zo is dus eindelijk het vertrek naar Nederland in zicht gekomen. Maar er moet nog een letterlijk tussenstation worden genomen: Deolali, een stadje in de buurt van Bombay, waar sinds 1870 de doorgangskampen waren gevestigd voor de Engelse militairen die naar Engeland terugkeerden. Ook Max, Puck en Robbie moesten hier wachten tot zij in Bombay aan boord konden gaan. Puck:

'Ongeveer 26 Maart kregen we in Calcutta bericht, dat we naar Deolali moesten. (...) De 5e April 's avonds om 9 uur zijn we uit Calcutta vertrokken met de Bombay mail. De 7e 's morgens om 11.30 waren we in Deolali. We reizen 1e klas (Dankzij Max' officiersschap. Daar hebben we al heel wat voordeel van gehad.) Maar ik heb nog nooit zo'n vuiligheid meegemaakt. Onze wagons in Indië zijn veel beter. Al 't stof en vuil waait naar binnen. En de treinen zijn overvol en worden de coupés volgepropt.'

Rob heeft een herinnering aan deze treinreis. Hij had, zoals eerder was te lezen, van zijn vader een speelgoedjeepje gekregen, al meteen na de eerste kennismaking. Hij had zich aan het jeepje heel erg gehecht, alsof het een verlengstuk van hemzelf was geworden. In de haast en de chaos van de aankomst in Deolali is de jeep in de trein achtergebleven. Rob herinnert zich een intens verdriet toen hij dit verlies bemerkte.

Over Deolali en de belevenissen aldaar schrijft Puck verder:

't Kamp, of liever gezegd 't complex kampen is zéér primitief. We zitten hier met z'n drietjes in een kamertje, waarin 3 bedden, 1 tafel, 1 kast, 1 toilettafel en 2 stoelen. Alles in zandgrond. 't Eten is vrij goed. Nu hebben we 't reuze druk hier en vooral Max loopt de hele dag maar door. Elke dag is er wat anders. Dan weer papieren invullen, dan weer bagage wegen, dan weer de koffers anders laten beschilderen, dan weer naar de dokter enz. Vandaar dit krabbelbriefje. Om 11 uur straks naar de dokter (al voor de 2e maal) en om 12 u. een toespraak van de O.C. Toen we 3 dagen hier waren, hoorden we n.l. dat we met de <Otranto> de 14e van Bombay zouden vertrekken. Dit is een reuze bof want de meeste families zitten hier een paar weken. Ook alleen voor onze Hollandse

kolonie hebben ze een uitzondering gemaakt. Nu moeten we morgen om 6 u. opstaan, 7 u. ontbijt en om 7.30 weg van hier. Dan naar Bombay (4 uur reizen) en vandaar naar de boot.

De 11e waren we voor 1 dag naar Bombay. 't Was reuze vermoeiend, maar kregen we nog wat warme kleren van de Rapwi daar en waren ze reuze aardig voor ons. Geen van ons drietjes heeft een overjas en zouden ze die nog proberen aan boord te brengen, anders zorgen ze ervoor, dat we ze in Port Said krijgen. 't Is hier overdag nog erg warm. Alleen 's nachts is 't hier wat koeler dan Calcutta. Maar Bombay is een prachstad, veel koeler met een zeebriesje en wat schooner. Mondeling wel alles verder. Over ongeveer 3 weken hopen we in Holland te zijn. Wat eenig hè? We schreven Wim reeds 2x en telegrafeerden hem de boot en vertrekkdatum.

Men zegt, dat onze boot naar Tilbury gaat, een van de havens van Londen. Dat zou wel een reuze bof zijn. Dan zou Wim ons kunnen helpen met de bagage, want daar maak ik me nog wel zorgen over. We hebben n.l. nog heel wat. Een grote ijzeren trunk, een kleine ijzeren trunk, 4 valiezen en 1 waszak. Zo zie je, de arme schooiers hebben nog heel wat bij zich. Ik eindig nu zo langzamerhand. Wat de Familie P. betreft even dit. Mijnheer is een schat. Alleen Mevrouw is erg over haar zenuwen en kan niemand om zich heen verdragen. We zien haar nooit. We vinden 't wel overdreven van haar, want voor tinka's is voor haar zeker geen reden.'

Rob vermoedt dat mevrouw P. door haar ervaringen in kamp en Bersiap ernstig getraumatiseerd was geraakt, een posttraumatische stressstoornis zouden we nu zeggen; dat begrip bestond toen nog helemaal niet.

Zo gaat het drietal op 14 april scheep op de ss Otranto. De bestemming van het schip is Southampton, de haven ten zuiden van London, aan het Kanaal. Daar heeft Wim van Emden aangeboden hen op te vangen. Hij zal hen daar opwachten, zoals hij aan de familie in Den Haag schreef, 'met een van onze vrachtauto's voor de bagage. Dit kan ik in verband met mijn werk gemakkelijk doen.'

Deze steun van Wim van Emden was een geruststellend vooruitzicht voor Max en Puck, want, zo bericht Max aan Wim:

'We zullen ons daar (in Engeland) erg vreemd en hulpeloos voelen. We zijn hier (in Deolali) al zulke <abnormale gevallen>, de eenige Hollanders in dit kamp van duizenden Engelschen. Niemand heeft hier ooit Hollandsche Rapwi gehad en weten ze soms niet, wat met ons aan te vangen.

We reizen gescheiden, Puck in een hut met dames en waar ze mij zullen zetten weet ik niet. Enfin, als we nu maar gauw in Holland zijn is al 't leed geleden. We snakken allemaal naar rust, want al dit reizen en trekken is maar een abnormaal en zenuwslopend bestaan. Ook voor Robje is een geregeld leven eindelijk in zicht, want 't is een heel erg nerveus ventje.'

De bedoeling is dan om na aankomst in Southampton een paar dagen te logeren bij Wim van Emden in Londen om dan door te reizen naar Amsterdam en dan naar Den Haag, naar de Badhuisweg 86, waar de ouderparen en broers verlangend naar hen uitkijken.

SS Otranto

Op de boot neemt Puck het voortouw in de verslaggeving aan de familie. De laatste brieven bevatten korte naschriften van Max, waarin niet zelden sprake is van zijn zenuwen die hem parten spelen en zijn vermoeidheid; aan het eind van zijn latijn is hij, zegt hij zelf. Puck:

'We hebben een prettige reis, voor zover mogelijk. 't Schip is ongeveer zo groot als de Christiaan Huygens en de Indrapoera. Hierop zitten meer dan 4000 menschen. Zo zie je Mams, dat we ook behoorlijk volgepakt zitten. Max slaapt in een ruim met ongeveer 100 menschen. Hij boft nog dat hij een <berth> (kooi) heeft, want de minderen slapen in hangmatten.

Ik lig vrij goed. In een cabine met 12 menschen (dames en kinderen). Ik slaap op een bovenbed en Robje beneden me. Veel plaats is er verder niet. Alleen een gangpad en twee kleine wastafeltjes, waarvoor 't een reuze gedrang is. Omdat ik 2 bedden heb, mag ik de hele ruimte onder 't benedenste bed hebben. Dat is dus een bof. Gelukkig heb ik heel aardige hutgenoten. Eén is werkelijk bijzonder. Ze gaf me vanmorgen nog 3 wollen hempjes voor Robje. Gelukkig hebben we maar 1 baby in de hut. 't Schip is vol met kinderen en baby's. Ik heb werkelijk in jaren niet zoveel baby's gezien.

We reizen 1e klas, dankzij Max' officierschap. 't Eten is heel goed en nog erg luxueus. 't Is een heel verschil met 't eten in Calcutta, je proeft dat 't een Europeesche kok is. De lakens worden steeds verschoond, en elke 2 à 3 dagen worden de handdoeken gewaschen, die we gekregen hebben. Ik heb een stewardess, die om 7 u. 's morgens ons wekt met een heerlijk kopje thee. 't Is een lief mens. Ook de eetzaalsteward is een brave man. Verder is er wat amusement betreft niet veel. Je moet wachten, om op 't dek een stoel te bemachtigen. Meestal zitten we dan ook op een deken op dek. Ik lees de hele morgen. Max schaakt veel tegenwoordig. Ook bridgen we vrij vaak met de andere Hollandse

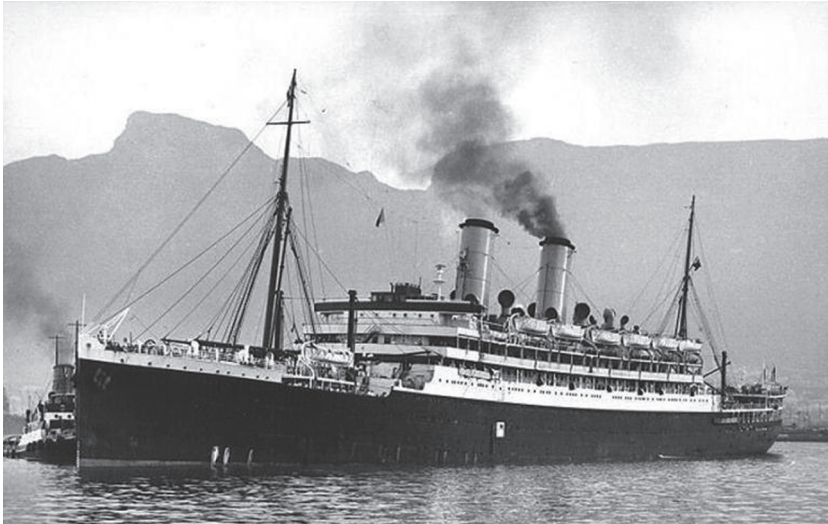
familie (dit is de familie Albarda, met wie nog een leven lang verder gebridget gaat worden). Een aardig stel met 3 kinderen. De jongste is 8 jaar en hele goede maatjes met Rob. Echt leuk voor hem. Hij eet geweldig goed aan boord. We kregen heel wat sigaretten aan boord en niet duur. Alleen drank is er niet. Alleen orange crush en stroop. We komen de 1e Mei aan in Southampton. We schreven Wim reeds en zullen nog eens de precieze datum seinen vanuit Suez. We hebben een heerlijke kalme zee. Vandaag is 't de 2e dag in de Rode Zee en is 't voor 't eerst heerlijk fris, zelfs wat koud. Wel een schrille overgang met gisteren toen was 't namelijk stervensheet. We krijgen in Suez nog wat warme kleren en hebben we daar aan dus geen gebrek. We hebben 4 valiezen, 1 waschzak, 1 kleine ijzeren trunk en 1 grote ijzeren trunk. Je ziet we zijn dus al erg rijk.'

De kleding die de repatrianten bij zich hadden was allerm minst geschikt voor het gure klimaat van het vaderland. Daarom had de Nederlandse regering halverwege de lange zeereis voor de repatrianten uit de krijgsgevangenkampen in Zuidoost-Azië een depot ingericht met voornamelijk winterkleding. Dit was even ten zuiden van Suez, voor de ingang van het Suezkanaal, in Ataka. Het boekje 'Koers West' van de Repatriëringsdienst Indië²⁰ beschrijft het als volgt:

'Twintig mijl ten Zuiden van Suez rijst plotseling uit de eentonige vlakte der woestijn het Eybardogebergte op. Aan de voet daarvan ligt de haven Adabya. Deze haven hebben de Geallieerden aangelegd gedurende de oorlog in Noord-Afrika. (...) Vanzelfsprekend werden rond deze haven loodsen en tentenkampen gebouwd, welke laatste zich mijlenver in de woestijn uitstrekten. (...) Zulk een kamp bij de haven van Adabya is Ataka.'

In Adabya debarkeerden de repatrianten en gingen dan met het treintje 9 kilometer landinwaarts naar Ataka, naar de uitgebreide loodsen, waar de kleding werd uitgedeeld, röntgenfoto's werden gemaakt en waar volgens de overlevering muziek werd gemaakt door een orkestje van Duitse krijgsgevangenen. Rob kan zich nog een enorme loods met eindeloze kledingstapels en -rekken herinneren. Toen hij een jaar of zeventien was ontdekte hij, dat het blauwwitte pied-de-poule poloshirt dat Max in Ataka had gekregen maar later nooit meer aanhad nog steeds in de ouderlijke klerenkast lag. Hij vond het bijzonder hip en nam het stilzwijgend over; Rob noemde het 'mijn Ataka-shirt' en zei later: 'zo droeg ik al jong de stof van vorige generaties om mijn tors.'

De barakken van Ataka zijn sinds lang verdwenen en het boekje 'Koers West' zegt enigszins gedragen: *'Wat er van Ataka over zal zijn, zal enkel zon en zand zijn, onvruchtbaar en onbetekenend, maar in de harten van vele gerepatrieerden zal het blijven voortleven als een herinnering aan het einde van de dagen van hun bitterste leed. Daar werd hun de eerste helpende hand gereikt, de eerste troost en hulp verleend door het Vaderland en door de Nederlandse Repatriëringsdienst in het bijzonder. Dit was Ataka.'*

Met de boot op weg naar Nederland; de Otranto.

Op 5 mei 1946, de eerste bevrijdingsdag van Nederland, kwamen Max, Puck en Robbie, na een paar dagen logeren bij Wim van Emden in Londen, aan in Amsterdam. Daarna ging het richting Scheveningen. Op de Badhuisweg 86 werd een ware familiereünie gevierd. Rob heeft gepoogd zijn vage herinneringen aan die hereniging onder woorden te brengen:

'Ik brak een glas en barstte in huilen uit. Dat is mijn eerste herinnering in Holland. Het was op een dag in mei 1946 en ik was vijf jaar en ik stond te midden van een uitzinnig vrolijke familie, die op die dag in mei in een overvolle kamer zijn hereniging vierde.

De ouders van mijn vader en mijn vaders twee broers hadden op talloze onderduikadressen in Nederland de Duitse vervolging overleefd en waren al eerder weer bij elkaar. Mijn grootvader Cassuto had kort na de bevrijding een nieuwe thuisbasis gevonden op de Badhuisweg in Scheveningen, nummer zesentachtig, een volumineuze villa, waarvan de bel-etage en het daaronder gelegen souterrain de komende jaren de veilige vesting zou vormen voor de hele misjpoche (familie).

Het zal een mooie lentedag zijn geweest en ik stond met mijn glaasje limonade tussen wat ik ervoer als een woud van boomlange volwassenen. Ze lachten en huilden en knuffelden elkaar in Opa en Oma's woonkamer, waarvan de ramen over het voorbalkon heen uitkeken op de Badhuisweg. Misschien stond de radio – het was zo'n houten kastje met gewelfde bovenkant en een wijzerplaat met exotische stations als Beromünster – aan en klonk er <In the mood> of <Chattanooga Choochoo> of <Lilli Marlene>; in een documentaire over deze dag zouden deze nummers er natuurlijk onder zijn gezet.

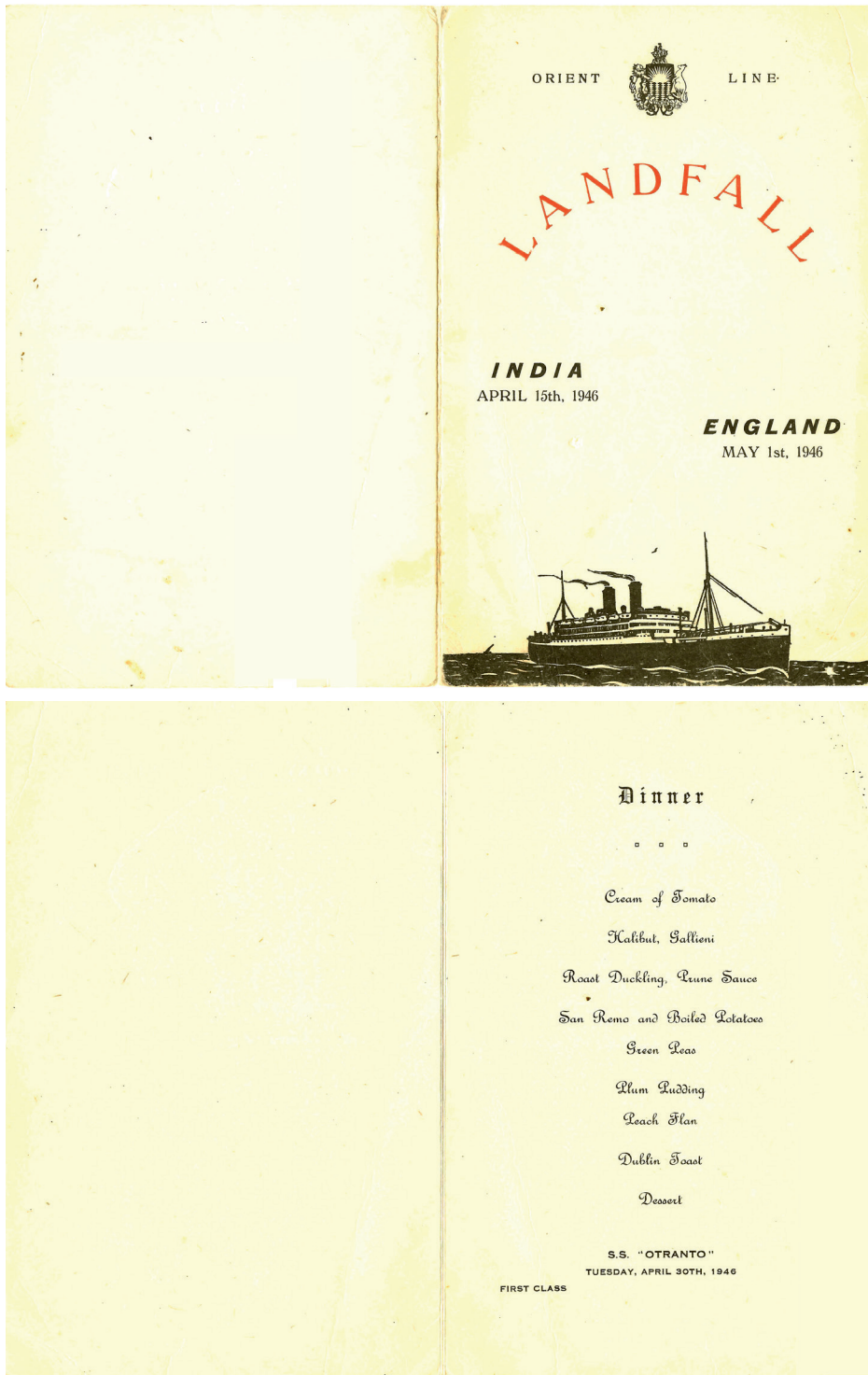
Het zou best gekund hebben dat nadat de stormen van de begroeting geluwd waren de hereniging nog luister was bijgezet door de koffergrammofoon tevoorschijn te halen, zoals zo vaak later nog zou gebeuren. Met een zwengeltje werd hij opgewonden, een nieuwe stalen naald werd in de kop gezet en een zwarte schellakken plaat werd uit zijn pakpapieren hoes gehaald en opgezet, laten we zeggen een favoriete plaat uit de verzameling operaplaten van mijn opa, zoals <Que gelida la manina>, gezongen door Beniamino Gigli of Yussi Björling.

Dat hoort allemaal bij die dag en natuurlijk reed ook herhaaldelijk de zogenaamde Blauwe Tram knarsend voorbij, de buurttram van Scheveningen naar Voorburg, die over de middenberm van de Badhuisweg reed en een halte had tegenover ons en ook reden jeeps met soldaten in veldgrijs af en aan voor de geelgroene villa aan de overkant van de Badhuisweg, want daar was gezien het wapenschild met rode <maple leaf> boven de deur de Canadese Militaire Missie gevestigd.

Maar dat is allemaal reconstructie, wat ik mij eigenlijk vooral herinner is dat ik dat glas limonade uit mijn handen liet vallen en dat het glas brak en dat ik in huilen uitbarstte, een onmatig heftig gehuil, dat in geen verhouding stond tot het voorval.

Waarschijnlijk onderbraken mijn familieleden even hun enthousiaste uitwisselingen en werd ik even getroost en gingen ze weer verder en zei mijn vader tegen zijn jongste broertje, dat nu vijftien was, hoe hij al een echte man was geworden en vroeg hij aan zijn andere broer, die voor de oorlog een eigen schoolband had gehad en liedjes had gecomponeerd of hij nog muziek maakte en waarschijnlijk hebben ze toen al of de volgende dag een paar van die liedjes samen gezongen en de anderen graptten natuurlijk tegen mijn vader dat hij zo kaal was geworden, maar dat hij toch ondanks de kampjaren er zo goed uitzag en mijn moeder vroeg misschien aan mijn grootvader of hij nog zoveel in de boeken zat en natuurlijk heeft mijn grootmoeder, die schwärmdde met de Franse taal, toen al – of tenminste een paar dagen later – mij Franse woordjes willen leren en mijn grootvader heeft mij waarschijnlijk al heel snel even op schoot gehad; ik zie in ieder geval het beeld van een oudemannen vest – hij droeg altijd een driedelig donker pak – met een horlogeketting daaroverheen en gemorste sigarenas erop en ik hoor zijn stem nog die een kinderliedje zingt, met kinderlijke vervormingen van de woorden, dat vond hij leuk. Hij was toen eenenzestig, ik ben nu ouder dan hij toen was.

Maar waarom ik toen zo'n excessieve huilbui had en waarom ik speciaal dat moment herinner, dat is gissen geblazen. Er was natuurlijk een vermoedende reis geweest, van de Amsterdamse Javakade naar Den Haag. In Amsterdam waren we met de boot gekomen uit Harwich, want we hadden een paar dagen in Londen gelogeerd. In Londen waren

Origineel menu van tijdens de reis met de Otranto.

De herenigde familie Cassuto voor het herenhuis aan de Badhuisweg in Scheveningen, boven hen de ramen van de studeerkamer van Ies Cassuto, van links naar rechts: Puck, Max, Lien met voor haar Robbie en naast haar Ernest, George en Ies Cassuto.

we gekomen vanuit Southampton, waar we waren gearriveerd na een driewekenlange bootreis uit Bombay. In Bombay waren we gekomen na een driedagenlange treinreis uit Calcutta, waar we 4 maanden geïnterneerd waren geweest. In Calcutta waren mijn moeder en ik aangeland na een omslachtige vliegreis vanuit Bandung via Batavia en Singapore. Maar het kan ook gewoon zo'n hysterische huilbui zijn geweest die kinderen soms hebben wanneer het nieuwe te veel is en te overweldigend.'

SCHEVENINGEN

II

1

De Badhuisweg 86

Het huis

Zo landde het gezin Cassuto in mei 1946 aan op de Badhuisweg 86 in Scheveningen, het huis dat Ies Cassuto sinds eind 1945 bewoonde met echtgenote Lien en zijn twee zoons Ernest en George. Nu voegden de oudste zoon Max en echtgenote Puck met hun zoon Robbie zich bij hen en betrokken het souterrain. Max kreeg als Indisch bestuursambtenaar wachtgeld voor een periode van herstel van de ontberingen van het kamp, en verder was het afwachten wat de overheid met hem voor had. Officieel was voor de Nederlandse regering Indonesië nog steeds een kolonie en kon Max, nog steeds in dienst van het Indisch bestuur, daar opnieuw worden ingezet. Maar voorlopig was het zaak om bij te komen van alle omzwervingen en als gezin het gewone leven in Nederland weer op te pakken. Dat gezin werd op 6 november 1946 uitgebreid met een zoon, genoemd naar zijn grootvader van moeders kant, Albertus van Zuiden: Albert (Albert Ernest Henricus), roepnaam Ab. Hij was de vrucht van de gelukkige hereniging. Op 2 augustus 1948 zag een dochter het levenslicht, Irene (Irene Marianne), het Griekse woord voor vrede, die naar men vurig hoopte nu zou duren.

De Badhuisweg 86 was de veste waar de Cassuto's de eerste jaren na de oorlog samen als een ware grootfamilie doorbrachten. Het herenhuis zou jarenlang goede beschutting bieden aan zijn bewoners. Alle nakomelingen van Ies en Lien waren een korte periode in dit huis verenigd, opgedoken uit de onderduik of gerepatrieerd uit Nederlands-Indië.

Het is daarom de moeite waard een beeld van dit huis in de herinnering te bewaren.

Rob's memorie wordt scherper en meer gedetailleerd in die jaren. Op het kompas van zijn herinnering volgt hier een beschrijving van huis en interieur. Het herenhuis lag halverwege de brede Badhuisweg, waarover op de

Op het balkon van de Badhuisweg, zittend van l naar r Betsy, Albert, Lien staand Max, Puck, Ies, 1946.

middenberm de zogenoemde Blauwe Tram reed naar Voorburg. De weg liep zeewaarts naar de zeeboulevard en bood aan het einde royaal uitzicht op het barokke Kurhaus.

Het uit begin twintigste eeuw daterende herenhuis was opgedeeld in vier woningen en op nummer zesentachtig, op de bel-etage, woonden Ies en Lien – ‘opa en oma’ – Cassuto. Max, Puck en Rob betrokken twee achterkamers in het bijbehorend souterrain, dat donker was en vochtig en in de uithoeken zwammen koesterde. In de achterkamer van het souterrain sliepen op een brede divan Max en Puck; het vertrek was tegelijk de woonkamer van het gezin en daar stond het meubel dat Rob zich het best herinnert en dat ook jaar in jaar uit met de familie is meegerisd: het langwerpige boekenkastje met merendeels Amerikaanse pockets, die in de vlaknaoorlogse maanden in Brits-Indië waren aangeschaft, een rij kleurige kaften, boeken van Pearl Buck, Erskine Caldwell, Truman Capote, Howard Spring.

Een gang liep van de keuken aan de achterkant langs die achterkamer, de tussenkamer en de voorkamer. Aan de andere kant van de gang lagen de

Grootmoeder Betsy van Zuiden met kleine Ab en grootmoeder Lien Cassuto, staande in de voortuin van de Badhuisweg 86, onder de ramen van Ies zijn studeerkamer.

wenteltrap naar boven, de WC en twee berghokken. Aan het eind was het laatste stuk afgeschut met een gordijn. Daarachter stonden boekenkasten met overtollige boeken van Ies Cassuto die elders geen plaats hadden gekregen, in Robbies beleving een duistere plek vol geheimen.

Robs bedje stond in de zogenoemde tussenkamer, die raamloos was. In dat kamertje landde al spoedig in november 1946 een metgezel, Ab, in zijn kinderledikantje, een hoogpotig stalen geval met lichtblauw geverfde spijlen. Ab was zeer beweeglijk en had al spoedig de gewoonte om eindeloos op handjes en knietjes heen en weer te schommelen, gojangen heette dat in het indo-nederlands, heen en weer, heen en weer in dat stalen bedje, dat dan piepend meedeinde en dan het hele kamertje doorschoof. Soms deed Robje maar mee en dat gaf een gevoel van basale verbondenheid dat later nooit meer is benaderd. Anderhalf jaar later kwam er in dat donkere kamertje nog een wiegje bij, waarin een zusje was neergestreken, Irene.

Een deur in de tussenkamer gaf toegang tot de voorkamer van het souterrain. Daar bivakkeerden de jongere broers van Max, Ernest, in die tijd zeven-

achtentwintig, en George, zestien-zeventien. Ernest vloog al spoedig uit de vesting van de Badhuisweg 86 om theologie te gaan studeren in Leiden, later in Utrecht. George bezocht die eerste drie jaar na de oorlog het gymnasium Haganum aan de Laan van Meerdervoort. De voorkamer werd verwarmd door een groengeverfde ijzeren potkachel, geflankeerd door de kolenkit, die ernaast op wacht stond.

De kale keuken, voorzien van het hoognodige en uitgerust met een opklapbed, werd schaars gebruikt. Het jonge gezin gebruikte het avondeten altijd samen met Max' ouders Isaac en Lien als een ware grootfamilie in hun keuken op de bel-etage.

Via de achterdeur van de keuken in het souterrain kwam je rechtstreeks in de achtertuin. Dat was een onverzorgd stukje grasachtige grond, waar drie kruisbessenstruiken stonden die betere tijden hadden gekend, keurig op een rijtje tegen het achterhek, dat niet meer was dan een provisorische prikkeldraden afscheiding. Daar weer achter bevond zich een stukje woeste grond, dat werd omringd door de achtertuinen van de Antwerpse straat en de Leuvense straat, want dit was de buurt van het Belgisch Park. Die woeste grond was het zogenoemde Landje, dat voor kinderen altijd zwanger was van avontuurlijke beloften. Robbie maakte van de zanderige bodem van de achtertuin graag landschappen met wegen en de bakstenen die overal ordeloos lagen stelde hij op tot rijen huizen in de dorpjes van zijn fantasie-land.

Aan de zijkant van het huis waren de officiële huisdeuren, die van de bel-etage, nummer zesentachtig dus, en die van nummer vierentachtig, het bovenhuis. Het bovenhuis had die eerste maanden na hun terugkeer uit Indonesië Albert en Betsy van Zuiden tot voorlopig onderkomen gediend. (Na een paar maanden betrokken ze een parterrewoning aan de Gevers Deynootweg, vlak bij de zee en het Kurhaus).

De voordeuren van de nummers 84 en 86 lagen aan de zijkant van het huis, naast elkaar aan een bordesje, dat je met een trap beklom en waaronder het kolenhok lag. Het hok onder het bordesje heette nog wel zo, maar werd niet meer als kolenhok gebruikt; de zwarte kolen voor de haard lagen in een zijkamertje in het souterrain. Het 'kolenhok' diende nu als opslag-hok. Er lagen kapotte stoelen in, tafeltjes, dozen met oude papieren, matten en wat niet al.

Rob had iets met dat kolenhok. Later heeft hij het gevoel proberen te omschrijven.

'Ik kroop er graag in, trok de wrakke houten deur dicht en zat dan in het donker. Een kuil in de achtertuin of in het Landje daarachter voldeed daar ook wel aan, een diepe kuil die ik dan deels overdekte en dan ging ik er in zitten, als een konijn in zijn hol, omhuld door wanden van vochtige aarde, alsof ik mijzelf zaaide en op ontspruiting wachtte. Maar het meest bevredigend was het verblijf in het kolenhok. Ik zat daar dan te midden van dat mysterieus amalgaam van objecten die, als de deur eenmaal

dicht was, in het aardedonker niet meer waren te ontwaren. Er heerste een zware geur, tussen muf en aards in. Daar zat ik dan te zijn, op mijzelf, in een zekere vrede. Het was voor mij een plek helemaal voor mijzelf, een plek waar niemand me stoorde, een plek waar ik misschien iets wonderlijks zou kunnen gaan voelen, horen, een nirwana-achtige plek. Ik zat daar in een ongedefinieerde verwachting van misschien iets als verlossing en vol verlangen opnieuw te worden geboren in een glanzende, frisse, nog onschuldige wereld.'

De bel-etage was de woning van Ies en Lien en daar was het gezin van Max vaak te vinden. Iedere ochtend ging Puck het wenteltrapje van het souterrain naar de bel-etage op en in de keuken boven overlegde zij met schoonmoeder Lien welke boodschappen er nodig waren voor het avondmaal van die dag. Ze knipten dan bonnen uit papieren lappen van distributiebonkaarten. Er was nog veel schaarste aan alles en nog wat, die eerste jaren na de oorlog, en veel voedsel en textiel was nog steeds op de bon.

's Avonds zat de hele familie aan het avondmaal om de tafel in de keuken. Meestal ging Lien voor in het gebed. Daarin werd gedankt voor al het goede, gebeden om doorgaande bescherming van de familie en voor de regering en koningin Wilhelmina. Een enkele maal was er rijsttafel. Dat was een feest voor de hele familie, behalve voor Ies die nooit aan het scherpe Indische eten had kunnen wennen; hij at dan een bord rijst met boter en krenten. In de keuken stond nog een ouderwetse hooikist om de rijst warm te houden en een plomp houten buffet met een ombouw voorzien van een rijtje porseleinen laadjes met Duitse opschriften, Kümmel, Nudeln, Zimt.

Van de keuken leidde één deur naar de donkere gang, die ging naar de voorkant van het huis, naar de voorkamer en naar de studeerkamer van Ies. Halverwege was de vestibule, waartoe de voordeur op het bordesje aan de zijkant van het gebouw toegang gaf. In die vestibule stond een ebbenhouten bank en daarboven aan de muur hing een wandkleed, waarop drie kamelen langs de piramiden schreden.

De andere deur van de keuken ging naar de achterkamer van de lange suite, die het grootste deel van de etage vormde. Die achterkamer werd eigenlijk nauwelijks gebruikt. Er stonden wat non-descripte meubelen, een karakterloos buffet, een anonieme divan en een lange uitschuiftafel met wat stoelen. Met feestelijke gelegenheden kwam die tafel tot leven, dan werd er aan gedineerd. Met Sinterklaas vormde hij het centrum van de vrolijke en luidruchtige pakjesavond, symbool van waarachtig betere tijden. Rob heeft hier nog de beste herinneringen aan: de met cadeaus volgestopte pop, Katrien genoemd, die met een lang gedicht werd toegezongen en steeds weer nieuwe presentjes baarde, de gein van het ter plaatse vervaardigen van fopcadeaus, en het aan het eind van de avond waden door de tot kniehoogte opgestegen proppen pakpapier, die weer zorgvuldig werden verzameld en opgevouwen 'voor volgend jaar'.

De achterkamer gaf via zware schuifdeuren toegang tot de tussenkamer. Die tussenkamer was de slaapkamer van Ies en Lien. Aan de ene muurkant, van de straatkant af gezien rechts, was het eenpersoonsbed van Lien, links aan de muur het bed van Ies.

De tussenkamer annex slaapkamer was ook weer met zware schuifdeuren en zware bronsgroene fluwelen gordijnen, waar je je als kind heerlijk achter kon verbergen, gescheiden van de voorkamer, die ook een deur naar de gang had.

In de voorkamer stond aan de kant van de deur naar de gang het theetafeltje met daarboven een schilderij van een Drentse hoeve bij zonsondergang. Aan de andere wand stond de zogenoemde ‘Chinese kast’, een van de weinige meubels die uit de Indische inboedel was overgebleven, een kast van roodgelakt hout met in de deuren goud geverfde panelen, die ajour uitgesneden boerenfiguren in een chinees landschap weergaven. Boven de schouw was een in hout gevatte spiegel met bovenin, in de lijst ingebouwd, een schildering van een stilleven, een haring gevleid tegen een staand bord met naast zich een half geschilderde citroen. Op de bovenrand van deze lijst stond een Delfts blauw sierbord met de afbeelding van een bazuinblazende heraut en rondom de tekst ‘Nederland herrijst’. Onder de schouw was de glimmende zwarte kolenhaard met daarnaast de kolenkit die van tijd tot tijd kolen moest happen in de kolenopslag in het souterrain. Zware fauteuils, duidelijk tweedehands aangeschaft, boden zitcomfort.

De voorkamer was een echte leefkamer, de living room voor de hele misjpoosche (familie). Hier speelde een groot deel van het gezinsleven zich af. Hier stond de radio en de koffergammafoon. Vlak naast de deur naar de gang, schuin boven het theetafeltje, iets onder het schilderij van de boerenhoeve, was de telefoon, op spreekhoogte aan de muur bevestigd.

Het centrum van de kamer was de zware leunstoel van Lien. Lien had een versleten heup, waardoor ze moeilijk liep en veel pijn had; in de familie heette dit het ‘heuplijden’. Een groot deel van de dag zat ze pontificaal in haar fauteuil, het pijnlijke been op een schommelbankje voor de stoel. Zo vanuit haar zitmeubel regisseerde ze het dagelijks leven. Regelmatig moesten man, kinderen en kleinkinderen van alles aanreiken, zoals bril, boek of tas. Daar luisterde ze naar de radiodomee en de Arbeidsvitaminen, die vanaf begin 1946 begonnen te klinken.

Van de voorkamer kon je via de balkondeur op het ruime balkon komen. Dat was bij uitstek de plaats waar overdag in de zomer met mooi weer het familieleven zich afspeelde rondom de makkelijke balkonstoel van Lien.

In de voorkamer bevond zich in dezelfde wand, waarin de deur naar de gang was, nog een deur, meer naar de gevelkant. Dat was de deur naar de hoekkamer, de studeerkamer van Ies Cassuto. Daar zat hij aan zijn bureau, een djatihouten tafelbureau, in zijn juridische boeken te studeren of Itali-

aans te leren, omringd door drie boekenkasten met een selectie uit zijn juridische en literaire boekenschat. Daarvan herinnert Rob zich vooral het rijkelijk met kopergravures geïllustreerde gezondheidsboek voor vrouwen uit de twintiger jaren, waarin hij in zijn kinderlijke research naar de menselijke seksualiteit voor het eerst allerlei intrigerende afbeeldingen van het vrouwenlichaam zag.

Deze studeerkamer was het fort waarin Ies Cassuto zijn studielevens leefde, het eigen territorium van waaruit hij het gezinsleven in de woonkamer betrad en waarin hij zich graag weer terugtrok. Als een duvel uit een doosje kwam hij de woonkamer binnen om even een knuffel te geven, een aai aan een kleinkind, een kort praatje; of hij zong een kinderliedje, terwijl een kleinkind op schoot zat. Irene herinnert zich (en Rob ook): *‘Opa nam je op schoot en vertelde verhaaltjes. Hij was een verstrooide professor die graag een sigaartje rookte. Als hij vergat zijn sigaar af te tippen en zodoende as morste op zijn pak met vest, zei Oma: ‘Ies, je as!’*. Na zo’n kort bezoek verdween hij weer in zijn studeerkamer. Af en toe maakte hij een wandeling, hoed op, wandelstok in de hand. Eens of meermalen per week ging hij naar de Koninklijke Bibliotheek in de Kazernestraat om daar in de mooie gelambriseerde leeszaal bij een groengekapte koperen tafellamp zijn studie voort te zetten of misschien stilletjes een uiltje te knappen.

Ies ging altijd klokslag half elf naar zijn bed aan de linkermuur van de tussenkamer, die ook slaapkamer was, en sliep meteen in. Lien ging altijd later slapen en las in haar bed aan de andere kant onder haar leeslampje nog door tot soms wel half twee in de nacht. Ies stond om zeven uur op en bracht om tien uur een kopje thee en een beschuitje aan zijn echtgenote op bed die dan omstreeks half elf opstond.

Niet onvermeld mag blijven de huishoudelijke hulp die vanaf 1946 tot in de vijftiger jaren de familie bijstond, de jonge Scheveningse Lenie Zwart. Soms sprong de huishoudelijke hulp van vóór de oorlog nog bij, Rika, die soms ook gewoon nog wel eens langs kwam met haar man Lau. Rob herinnert zich ook de bezoeken van de advocaat mr. Eugenius van Emden, een oude vriend van Ies, en zijn vrouw Grethe, een Oostenrijkse die zoals eerder vermeld de Cassuto’s, dakloos uit de onderduik opgedoken, na de oorlog een paar maanden in huis hadden gehad. Eugenius was een Joodse advocaat en een man van de oude stempel, althans wat zijn kleding betreft; om de hals droeg hij nog een ouderwets stijf overhemdkoord, een zogenoemde vadermoordenaar. Op het vest van zijn zwarte driedelig pak prijkte een gouden horlogeketting en hij had de merkwaardige gewoonte als het koffiekopje leeg was het een korte zwaai over de schouder te geven alvorens het neer te zetten. Een oud Joods of Duits of Oostenrijks ritueel? Ook kwam af en toe Leny Visser langs, die in het verzet had gezeten en vanuit de illegaliteit onmisbare zorg had gedragen voor Ies en Lien, het leeuwendeel van de

bijna drie jaar dat ze ondergedoken waren; ze had gezorgd voor bonkaarten, adressen en zo meer. Ze was een kloeke en hartelijke dame in Robs herinnering.

Voor het huis, waar jarenlang de vaalgele en grijze verf van de gevel afbladderde – geld voor opschilderen was er niet – lag de voortuin. Deze bestond uit een middenpartij van kiezelstenen en een hoefijzervormige border, waar in de lente wat eenvoudige krokussen, narcissen en tulpen kwamen kijken. De grens met de straat werd gevormd door een roestig spijlenhek, dat zich in zomertijd sierde met witte en rode rozen. Van het ingangshekje leidde een pad langs de voortuin naar de trap van het bordesje met de huisdeuren. Dit pad werd aan de linkerkant begrensd door de voortuin, rechts groeiden de seringboom en wat struweel waar in de herfst witte bessen aankwamen, die je absoluut niet mocht eten. Om het bordes heen ging het zandrijge pad verder naar achteren, naar de al beschreven achtertuin.

Scheveningen

Iedere dag kwam de melkboer langs met zijn wagen en goot verse melk uit zijn bussen in de pannen en ook de bakker kwam persoonlijk langs met zijn houten handkar. Soms passeerde luid roepend de scharensliëp met zijn kar en werden de messen en de scharen geslepen op zijn via een trapmechanisme aangedreven of gemotoriseerde slijpsteen.

Verder richting zee kruist de Badhuisweg de Stevinstraat. Rechtsafgaand kom je in het winkelgedeelte. Hier deed vooral Puck de boodschappen, hier waren bakker Bogers, drogist Grevestuk, melkhandel de Sierkan, snoepwinkel Jamin, boekhandel Stegman en nog vele andere winkels. Op de hoek van de Stevinstraat en de Gentse straat kon je op bus K stappen om naar de stad te gaan, maar je kon natuurlijk ook lijn 9 nemen op de Nieuwe Parklaan. Verderop, in de Gentse straat, was het badhuis waar de familieleden eens per week gebruik van maakten, want in huis was er geen badkamer of douche; voor een kwartje kon je in een krap hokje een douche nemen, al moest je soms wel een tijd in het met stoom, vocht en chloorlucht bezwangerde lokaal wachten tot er een hokje vrijkwam. De kleintjes werden thuis in de keuken gewassen in een teil, gevuld met heet water, dat in een grote ketel op het gasfornuis verwarmd was.

De Badhuisweg liep uit op het Gevers Deynootplein en gaf royaal uitzicht op het imposante barokke Kurhaushotel, dat werd geflankeerd door een aantal andere grote hotels. Links, met het gezicht naar zee toe, lag Hotel des Galeries met zijn colonnade en de kelderbar 'de Vliegende Hollander', waar niet lang na deze periode van de veertiger jaren jazz-zangeres Pia Beck haar muzikale domicilie zou kiezen. Daarnaast, aan de Gevers Deynootweg,

lag het prachtige witte Grand Hotel. Aan de andere kant van het Kurhaus stond het Palais de Danse, waar Max en Puck voor de oorlog nog de foxtrot hadden gedanst. Daarnaast, aan de andere kant van de weg naar de boulevard, lag het monumentale Palacehotel en daarnaast weer het grote Oranje-hotel, dat begin vijftiger jaren als eerste hotel gesloopt zou worden. De andere zouden later volgen. De oude pier, het wandelhoofd Wilhelmina, dat bij het Kurhaus in zee had gestoken, was er al een paar jaar niet meer, het was in de oorlog in vlammen opgegaan, de latere Pier was er nog niet. Alleen het Kurhaus zou de sloop ontlopen. Het beeld van die rij mooie hotels naast elkaar aan de zee kant, dat was het beeld dat Puck eind jaren veertig zag als ze met de kinderen naar het strand ging, vrijwel altijd zonder Max, die zich niet graag in zwembroek toonde. Daar huurde ze zo'n rieten strandstoel met een huif tegen al te intense zonnestralen.

Robbie op school

Robje ging in de loop van 1946 naar de kleuterschool. Die was aanvankelijk gevestigd in een lokaal van de Johan de Witt HBS aan de Nieuwe Duinweg, die uitliep op de Badhuisweg. Rob herinnert zich nog zijn verbazing over het luxe speelgoed, zoals een grote waterbak, waar je speelgoedboten door het water kon duwen. Je ging de kleuterschool in aan de achterkant van het grote bruinstenen HBS-gebouw aan de Rijslag. Aan de andere kant van de Rijslag verrees niet lang daarna de langwerpige laagbouw van de lagere school 'Het volle Leven', waar Robbie uiteindelijk terecht kwam na een intermezzo in een schoolgebouw aan de Rotterdamsestraat. Daar is een klassenfoto genomen die herinneringen aan de schooltijd in hem weer losmaakt, herinneringen die hij in een column op zijn website heeft genoteerd:

'Van de lagere school zo heette dat toen heb ik nog maar één klassenfoto. Zo'n groep van 20 à 30 kinderen rond de onderwijzer gegroepeerd in rijen van drie of vier en geplakt tegen een bakstenen muur.

De foto die ik nog heb is van de derde klas. Hij is genomen in 1948 in Scheveningen, als ik me niet vergis op het plein van de school in de Rotterdamse straat, vlak bij wat nu het circustheater is. Het konterfeitsel is niet heelhuids door de decennia gekomen. Een kwart, de linkerhoek, is afgescheurd, wanneer en hoe is mij totaal ontschoten. Minstens vijf kinderen die daarop stonden zijn voorgoed uit de tijd gegumd, opgeslokt in een vacuüm van vergetelheid. Geen idee wie het geweest zijn op die linkerhoek.

Over de ruim driekwart foto die de tijd heeft doorstaan lopen een paar lelijke vouwen, alsof de foto opgevouwen in een broekzak heeft gezeten. Aan de rechterhoek heeft een muis geknaagd, lijkt het wel. Hij heeft de punt van de schoen van het rechterbenedenkind opgegeten. Negenentwintig kinderen – het grote merendeel – hebben het wél gered.

Klassenfoto derde klas van wat toen de lagere school heette. Robbie zit vooraan tussen de knieën van meester de Jager.

Negenentwintig gezichtjes van zeven à acht jaar kijken mij aan met de glimp van een glimlach; het vogeltje van de fotograaf heeft kennelijk succes gehad. Van de meesten weet ik nog de voornamen.

Ikzelf ben de midvoor, ik zit helemaal in het midden op de eerste rij. Het jasje dat ik aan heb herinner ik mij nog vaag, groen met ruiten en je kon het binnenstebuiten keren en dan was het een regenjasje. Wie was ik toen? Een getuigenis over mij is bewaard gebleven; in de tweede klas had ik een juffrouw, die in mijn overgangsrapport een korte kenschets gaf. Dat rapport had mijn vader Max, die nooit iets weggooid, trouw bewaard samen met allerlei andere oude papieren in een grote vuilgele envelop. Ik citeer: <Zijn verstand is zijn leeftijd ver vooruit, maar in wezen is hij nog een kleuter> (goed gezien, hoor). En <Helaas is hij voor zijn omgeving nogal hinderlijk door veel te veel «lolletjes» te maken.> En dan, nogal raadselachtig: <Zelfs de kinderen kunnen hem niet weerstaan>. Ten slotte: <We zullen streng moeten zijn met begrip>. De pedagogie van die tijd was er duidelijk op uit de onaangepaste kleine anarchist die ik was te temmen. Ook de jonge onderwijzer van de derde klas bracht deze missie in praktijk, waarbij ik mij zijn strengheid beter herinner dan zijn begrip.

Op de foto zit ik met de kont op het plaveisel aan de voeten van de meester. Hij heeft zijn knieën bijna om mijn oren gekneld, alsof hij zodoende mij als zijn prooi ongemerkt in bedwang kan houden. Hij heette trouwens De Jager, meester De Jager. Jaar of vijfentwintig. Mijn grote kwelgeest was hij. Als ik in zijn donkere, ernstige, sombere gezicht kijk denk ik nog steeds: strafwerk! Het leek mijn lot om om de haverklap werk over te moeten maken of strafregels te moeten schrijven, <toe meester, hoeft het niet?>, zeurde ik dan, maar nee hoor, meester bleef onverbiddelijk. Tsjja, ik was een soort allochtoontje, een immigrant die met z'n ouders in 1946 berooid uit het toenmalig Nederlands-Indië in de Lage Landen was aangeland. Ik moest de Nederlandse manieren leren. In de nieuwe omgeving van de schoolse kindergemeenschap probeerde ik onhandig een plekje te veroveren en trachtte ik de code te ontcijferen die toegang gaf tot het erbij horen. Dat alles gaf aanleiding tot gekke uitschieters en humoristische taferelen. Ik zei of deed grappige en gekke dingen, soms gewoon uit onwetendheid. De vraag is of ik intussen die ontcijfering heb voltooid dan wel heb opgegeven.'

Gaande van het Kurhaus kan je richting stad gaan via de Badhuisweg, maar je kan ook de Nieuwe Parklaan nemen, die parallel loopt, begint langs het circusgebouw en dan verder gaat langs een forse kerk die de bescheiden naam draagt van Badkapel. Hij ligt op de kruising met de Nieuwe Duinweg, waar de haltes liggen van tramlijn 9 en 14. De Badkapel zou voortaan bezocht worden door Max en Puck, want Max en zijn twee broers Ernest en George hadden zich tot het christendom bekeerd. Ieder had daar zijn eigen verhaal over, maar de ontmoeting van de broers met elkaar na de oorlog zal het proces zeker hebben versterkt.

2

Christendom

De familie in Nederland vóór en in de oorlog

De familie Cassuto leefde eind dertiger jaren als een gelukkig gezin in een royaal huis aan de Danckertstraat 33 in Den Haag. Ies en Lien hadden sinds hun vertrek naar Indië iedere religieuze betrokkenheid afgezworen. Jodendom speelde helemaal geen rol meer. De joodse feesten werden niet meer gevierd.

Over een naar antisemitisme riekend incident medio dertiger jaren, rond Ies zijn professoraat in het Indisch recht aan de universiteit van Utrecht, werd niet meer gesproken. Het gezin was verhuisd van Utrecht naar Den Haag en Ies was met pensioen gegaan. Hij gaf bijles aan rechtenstudenten, was gecommitteerde bij eindexamens en voorzitter van de oudercommissie van het Gymnasium Haganum, waar Ernest een populaire leerling was in de hogere klassen. Die maakte furore met zijn jazzband, waar zijn meisje, de vrolijke en knappe Hetty Winkel, soms bij zong. Hij schreef voor het orkest eigen composities met als topper de ballad, 'So long chérie', die zo goed was, dat dit lied van de piepjonge componist begin 1940 voor de radio werd gezongen door de toen bekende Jetty Cantor en haar ensemble en nog eens door het Avro-amusementsorkest met zang van de bariton Henri Daurèl. De tekst van dit lied over afscheid van een geliefde was geschreven door Max, vlak voor hij naar Indië zou vertrekken. 'Alle hulde!' schreef Ernest aan zijn inmiddels geëmigreerde broer na een lovende recensie in een muziekvakblad over tekst en melodie van dit lied. Ernest was in de wieg gelegd voor muzikant, componist en showmaster. Vele avonden werd er gemusiceerd in dat huis in de Danckertstraat. Dan speelde Ernest zijn songs met veel teksten van Max. George, een jongen nog van rond de tien, kende alle liedjes van zijn oudere broer en blonk uit in talen, vooral Frans, waarin hij later vast leraar zou worden. Max studeerde voor bestuursambtenaar in de koloniën – indologie heette dat dus – en genoot van het vrolijke studentenleven in Utrecht met zijn disputen, zijn studentenbals

en zijn 300-jarig jubileum in 1936, waarin hij als Spaanse hellebaardier in de historische optocht meemarcheerde.

Het lijkt wel of de familie geen oog had voor de donkere naziwolken die zich boven Europa vanuit Duitsland samenpakten. De anti-Joodse maatregelen, waarover de familieleden toch gelezen en via de radio gehoord moeten hebben, leken als het ware niets met hen te maken hebben. Een gebeuren als de Kristallnacht in 1938 werd zoals blijkt uit wat Rob aan herinneringen van de drie broers heeft beluisterd amper besproken. Ze waren helemaal geassimileerd geraakt en het Jodendom leek volledig uit hun bewustzijn verdwenen.

De oorlog bracht daar ruw verandering in. Opeens hoorden de Cassuto's tot een ongewenst volksdeel. Gaandeweg werden ze opgejaagd wild en moesten ze voor hun leven vrezen. Op een ochtend op 7 april 1941 klopte het Duitse antisemitisme ruw op de deur van de Danckerstraat in de persoon van Herr Franz Fischer (bijgenaamd Judenfischer). Samen met een ondergeschikte kwam hij professor Ies Cassuto ophalen en meenemen naar de Duitse gevangenis in Scheveningen, het zogenoemde Oranjehotel; want Ies was voorzitter van de oudercommissie van het gymnasium Haganum en *'Ein Hebräer als Vorsitzender einer Elternvereinigung'* dat kon niet meer. Toen de elfjarige George van school kwam was zijn vader weg. Dat was een bepalend moment in zijn leven, zoals even verder te lezen valt.

Na drie weken kwam Ies weer vrij, dank zij de moedige bezoeken van zijn vrouw Lien aan Fischer, die zitting hield in het ministerie van koloniën op het Plein en die toen nog een zekere 'mildheid' lijkt te hebben bezeten.

'We zijn toen tot oktober (1942) in ons huis gebleven, toen dorsten we het niet langer te riskeren en met grote droefheid in ons hart verlieten we ons heerlijke huis. Het onderduiken was begonnen',

schrijft Lien in het verslagje van dit gebeuren, dat zij na de oorlog heeft geschreven voor Jacques Presser, die dit incident kort in zijn boek 'Ondergang' heeft vermeld²¹. Op ongeveer 28 adressen is de familie ondergedoken geweest; hun levensgevaarlijke zwerftocht zou een apart boek waard zijn en is gelukkig enigszins gedocumenteerd in het interview met George Cassuto in het kader van het zogenoemde 'Spielberg project', dat getuigenissen van Joodse overlevenden uit de Tweede Wereldoorlog heeft vastgelegd.²²

Toen Max in mei 1946 terugkeerde uit de Oost trof hij een veranderd gezin aan. Grote blijdschap was er geweest, toen na het eind van de oorlog bleek dat zijn hele kerngezin van ouders en broers de oorlog overleefd had, iets wat maar erg weinig Joodse gezinnen konden zeggen. Wel waren er natuurlijk grote verliezen geleden buiten de kernfamilie. Rob, Ab en Irene hebben in de jaren na de oorlog en eigenlijk later ook nooit de namen horen noemen van hun omgekomen familieleden. Over hen werd voornamelijk gezwegen. Vermoord waren alleen al in de generatie van Ies Cassuto en Albert van

Zuiden: drie zusters van Ies: Rachel Tas-Cassuto, Anna Waas-Cassuto en Simcha Danser-Cassuto, drie broers van Albert van Zuiden: Samuel Heiman van Zuiden en zijn vrouw Bettij van Zuiden-Nathan, Abraham (Bram) van Zuiden en zijn vrouw Penina Duque, Bernard van Zuiden en zijn vrouw Sientje van Zuiden-Snijders, een zuster van Albert, Elisabet (Lize) van Zuiden. Ook waren de zuster van Alberts vrouw Betsy van Zuiden-van Praag, Marie Kamerling-van Praag en haar man Isedoor Kamerling vermoord.

Er zullen wel momenten zijn geweest waarin Ies, Lien, Albert en Betsy, Max en Puck, George en Ernest iets met elkaar gedeeld hebben over hun eigen ervaringen in de achter hen liggende oorlogsjaren. Hoewel Max en Puck al in hun brieven over veel over hun belevenissen hadden geschreven was er natuurlijk nog verder veel te vertellen. Ernest en George zullen Max veel verhaald hebben over hun ervaringen in de eerste oorlogsjaren en de jaren van onderduik. Daarin zullen Jodendom en Christendom een wezenlijke rol blijken te hebben gespeeld. Max zal hebben verteld over zijn Jezus-ervaring en zijn wonderlijke genezing midden in de rimboe van Birma.

George en Ernest

George, de jongste broer, wist in het begin van de oorlog in het geheel niet dat hij Jood was. Een interviewer in het kader van het zonet vermelde Spielbergproject:

‘Was u zich in die tijd (i.e. in 1941, George was elf jaar oud) bewust dat u Joods was?

George: Nee helemaal niet! ik wist het ook niet van hen. Zij zeiden nooit wat, die andere kinderen. Dus ik heb dat pas in de zesde klas ontdekt. Dus toen was ik al elf inmiddels.

Interviewer: Hoe hebt u dat toen ontdekt?

Nou ik kwam op een goeie dag thuis, het was zeven april 1941 en mijn moeder zei: Papa is weg, in die tijd zeiden wij Indische mensen Pappie, Pappie en Mammie was het altijd. Ik heb dat later ontdekt dat het vooral Indische mensen zijn die dat zeggen, dus ze zei: Pappie is weg.

En toen zei ik: hoezo weg? Het was een uitermate goed huwelijk dus ik kon me niet voorstellen dat hij boos het huis uit was gelopen.

Ze zei: hij is opgepakt door de Duitsers.

En ik keek haar aan, ja, nou ja, ik begreep er niets van, opgepakt door de Duitsers, 7 april 1941.

Ja, zei ze, want sinds vorige week mogen Joden geen lid meer zijn van een bestuur, een commissie of wat dan ook en je weet, pappie is voorzitter van de oudercommissie van het gymnasium, daar zat mijn wat bizarre broer toen op die school.

En toen zei ik: ja, wij zijn toch geen Joden.

Toen zei ze: jongen ga eens rustig zitten dan zal je moeder je wat vertellen.

En toen kwam het verhaal. Dat ze dus allebei Joods waren en vader was opgepakt. Hij was net weg. De overvalwagen was net weggereden en zo ben ik daar dus achter gekomen. Dat ik Joods was. Vader is na drie weken weer los gelaten.'

Later beschreef George (in een terugblik op het leven van zijn broer Ernest): *'Mijn broer en ik komen uit een gezin waar nooit de woorden <Jood> of <Jodendom> werden genoemd. We woonden in Nederlands-Indië, waar het niet gepast was om het over jezelf te zeggen, dat je Jood was. Dus we leefden in volledige assimilatie met de niet-Joodse wereld. Tegen het begin van de Tweede Wereldoorlog – we waren toen terug in Nederland – begonnen we te begrijpen dat we Joden waren, wat het werkelijk betekende werd ons steeds duidelijker in de eerste jaren van de Duitse bezetting.'*

De ongezochte confrontatie met zijn Jood-zijn bracht Ernest in een diepe existentiële crisis. In de zomer van 1941 zegt hij, in gesprek met zijn verloofde Hetty Winkel – volgens de vermoedelijk wat geromantiseerde versie van zijn door zoon Benjamin herschreven biografie²³:

'Hetty, mensen worden gearresteerd zonder goede reden. Onze vrijheid is aan het verdwijnen. Alleen omdat we Joods zijn. Maar ik weet niet eens wat het betekent om Joods te zijn. En ik kan niet meer naar een synagoge om er achter te komen. En ik kan het gevoel niet van mij afzetten, dat als ik er niet achter kom wat het betekent om joods te zijn, dat dan dit alles. <ik zwaaide met mijn hand naar een winkel waarop de woorden «vuile joden winkel» waren gekrast – dit alles tevergeefs zal zijn.> Op het gezicht van Hetty was eerst schrik te zien en dan mededogen. <Wat moet ik erop zeggen. Ik ben ook niet opgevoed in een religieuze familie>, zei ze zacht. We liepen in stilte een beetje verder. Ik stopte bij de hoek en wendde me tot haar, <Hetty, geloof je in God?> <Ik stond op het punt om jou hetzelfde te vragen,> zei ze. <Ik weet niet wat ik geloof,> zei ik.'

Vanaf dat moment gaat Ernest de bijbel lezen op zoek naar een antwoord. Hij maakt via een klasgenoot, de zoon van een dominee, kennis met dominee Jo Kwint van de Duinoord gemeente, een gemeente waarin veel christenen zich het lot van de vervolgte Joden aantrekken. Rond Kerstmis 1941 hebben hij en Hetty gesprekken met dominee Kwint en ook met dominee A.M.J. Rottenberg, een joodse dominee die zich de missie van het christendom onder de Joden tot taak had gesteld²⁴. Zij spreken met hem over Jezus als messias en wijzen op volgens hen doorslaggevende bewijzen, voorspellingen in de Tenach (Joodse naam voor het 'Oude Testament') van het messiasschap van Jezus, met als hoogtepunt de bekende passage in Jesaja 53, de zogenoemde zang van de lijdende knecht, die door de Christenen als de belangrijkste voorzegging van Jezus als messias wordt gezien.

De gastvrije omgeving, de hulpvaardigheid van de dominees en de gemeentelieden en de bijbeluitleg van Rottenberg maken een geweldige indruk op Ernest. Hij omarmt met hart en ziel de overtuiging dat zijn eigen Jood-zijn vervulling vindt in de figuur van een uitredding en verlossing brengende Jezus als Messias en Gods zoon. Zijn identiteit zal voortaan rotsvast geworteld zijn in het christendom en zijn taak zal zijn het evan-

geliseren van zijn medemensen en vooral medejoden. Ook zijn verloofde Hetty gaat hierin met hem mee.

Als in 1942 de Duitsers beginnen met hun deportaties, duiken zij onder, eerst samen en dan apart. Ernests eerste beproeving zal zijn dat Hetty wordt verraden en afgevoerd naar het oosten. Daarvandaan zal ze nooit meer terugkeren²⁵. Ernest heeft dit al tijdens zijn onderduik gehoord.

September 1944 – zo schrijft broer George later in een terugblik – werd Ernest zelf opgepakt door de nazi's die zijn onder-duikplaats binnenkwamen. Het was een razzia van landwachters om mannen boven de zestien op te pakken om ze naar werkkampen in Duitsland te sturen. Hoewel er geen enkele noodzaak was om zijn Joodse identiteit bekend te maken aan de Duitse autoriteiten, bekende Ernest – *'mesjogge als hij was'* kenschetst George zijn broer – met trots dat hij een Jood was, hoewel hij wist dat hij deportatie riskeerde naar de 'kampen' of zoals Ernest altijd zei, de 'kampen van de dood'. Hij ging zelfs zover om het evangelie te verkondigen aan de man die hem ondervroeg. De Duitsers gaven hem de bijnaam, 'de laatste Jood van Rotterdam', de stad waar hij acht maanden als gevangene doorbracht. Hij overleefde ternauwernood zijn gevangenschap in de Rotterdamse gevangenis; het transport naar Westerbork was net gestopt.

Na de capitulatie begint hij onmiddellijk de studie theologie en wordt lid van de vereniging van Joodse Christenen 'Haderech'. Ernest had vanouds in de intieme sfeer van de familie de naam 'excentriek' te zijn. Hij had een aantal typische gewoonten en had soms om de aandacht te trekken rare kuren, die de familie niet serieus nam en van geamuseerd commentaar voorzag. Aanvankelijk werd de beslissing om theologie te gaan studeren en dominee te worden ook gerekend tot die neiging. Maar het betrof hier een levenslange passie die hij indringend en op zijn eigenzinnige manier zou blijven volgen. Zijn latere biografie onder de wat pathetische titel 'The Last Jew of Rotterdam' ontlokte aan zijn oudere broer Max een nieuwe bijnaam voor hem, met een knipoog, 'de Last'.

In de herfst van 1942 doken ook Lien, Ies en George onder. Merendeels was George bij hen. Sommige duikgevers waren katholiek, anderen protestant. George was in Leiden een paar weken ondergedoken samen met zijn broer Ernest. Over zijn broer en het godsdienstig leven daar in dat duikgezin vertelt hij:

'Ja, hij heette toen Jo Schut bleek toen. Dat was zijn onderduiknaam. En hij zat ondergedoken bij een heer die goudsmid was, op de goudsmederij in Leiden. En die met zijn vrouw en zeven kinderen woonde in een huis aan de Groenesteeg in Leiden. Dat wil zeggen: beneden was de vergadering van gelovigen, die hadden daar een lokaal, en boven woonde op twee verdiepingen dit gezin, herinner ik me, en er zaten er op de zolder allemaal kamertjes afgeschoten waar die kinderen een eigen slaapplek hadden.

En op een afgeschoten kamertje zat mijn broer en daar hadden ze een divan bijgezet waar ik met een deken kon slapen.

Het waren hele vrome protestantse christenen. Ik was tot op dat moment voornamelijk ondergedoken geweest bij een vroom katholiek gezin. Dit waren vrome protestantse christenen met Johannes de Heer liederen en al dat soort zaken.

Meneer Schouten, zo heette de man dus, was voorganger van de vergadering.

(...) Mijn broer was gekker dan ooit overigens. (...) Hij bleek dus besmet te zijn met de christelijke godsdienst; inmiddels hij was vreselijk vroom, je nou nu zeggen een EO-er in deze tijd. En dat kwam natuurlijk erg goed van pas bij die mensen van de vergadering van gelovigen.'

George vat al deze indrukken samen:

'Nou laten we het zo zeggen: als jongen van 14 ving ik van alles op wat er gebeurde en ik had toen een heel gesprek met mijn broer. En ik wist eigenlijk in die tijd niet wat ik er mee moest, het is ook een hele moeilijke leeftijd, 14 à 15. De invloed van alle onderzendingen en ervaringen, heeft pas later de kop opgestoken toen ik vrij was en inmiddels 16, 17, 18 werd. (...) Toen is dat als het ware later opgevangen door twee meisjes, die twee schatten van vriendinnen van de vijfde klas voor mij de hoogste klas, daarna was ik immers verdwenen van school met m'n staatsexamen, Meta en Tineke. Zij zeiden, je moet er wat mee doen, met alles wat je hebt ervaren; ga eens met ons mee, zo'n heiden als jij moest eens mee naar de kerk. Ze hebben me meegenomen en dan komen al die dingen op van de oorlogstijd natuurlijk.

Dit was niet zo'n schwärmerische EO-achtige gemeenschap waar ze mij mee in aanraking brachten, het was de Kloosterkerk op het Lange Voorhout in Den Haag met een gigantisch groot jeugdwerk en allemaal hele aardige warme mensen; daar ben ik toen terecht gekomen. En zo ben ik op een ander spoor gezet.'

Die Kloosterkerk was de nieuwe plek voor de Duinoordgemeente die al eerder zich het lot had aangetrokken van Ernest en Hetty. De oude Duinoordkerk in de wijk Duinoord was afgebroken om plaats te maken voor de Duitse Atlantikwal die heel Den Haag doorliep. Na de oorlog werd de kloosterkerk, op de hoek van het Lange Voorhout en de Parkweg, aan de gemeente aangeboden en deze kerk zou nu voortaan ook Duinoordkerk heten. Nog steeds was de dominee van de gemeente Jo Kwint die in het leven van de Cassuto's ook na de oorlog een rol zou spelen. Achterin de kerk zat soms koningin (later prinses) Wilhelmina die dan daar met een hofdame plaatsnam en via de kosteringang weer vertrok.

Een nieuwe zingeving

Zo deden Jezus en het christendom zijn intrede in de familie van Ies en Lien. Ernest studeerde in hoog tempo theologie in Utrecht en ontmoette in 1948 in de vereniging van Joodse christenen 'Haderech' Elly Rodrigues,

een pittige en knappe jonge Joodse vrouw, die in haar onderduik met het christendom vertrouwd was gemaakt. Hij trouwde met Elly in april 1949 en studeerde zes maanden later af als dominee.

George haalde het gymnasium in recordtijd. Zijn droom was oorspronkelijk om leraar Frans te worden, want uitleggen was wat hij het liefste deed en hij was een kei in Frans; maar dominee Kwint, zijn mentor in het christendom, zei: 'Als je dominee wordt, leg je ook uit. Maar dan heb je niet alleen kinderen van 12 tot 18 maar alle leeftijden'. Dat trok George over de streep. George koos voor de studie theologie die hij in 1948 aan de Leidse universiteit begon.

Max en Puck waren vooral aan het bijkomen van zware jaren en Max zal nauwlettend hebben afgewacht, wat het ministerie van koloniën met hem voorhad. Beiden lieten zich dopen in de Kloosterkerk en ook Ab en Robbie werden gedoopt. Rob herinnert zich nog vaag iets van het zware, grijze hardstenen doopvont en het gezicht van dominee Kwint met zijn glanzende, platgestreken zilvergrijze haar met lineaal scherpe scheiding, hoog boven hem. Het was 1947.

De bekering tot het christendom is door sommige verdere verwanten en kennissen met verbazing, zo niet met afkeuring bekeken. De familie was 'geschmad' (overgelopen), zo heet dat in het Jiddisch. Toen een neef van Ies met zijn vrouw op bezoek was, kort na de oorlog zo luidt de anekdote – later door zijn zoon verteld – en deze het verhaal van bekering vriendelijk zwijgend aanhoorde, viel zijn impulsieve vrouw naar hem uit: 'Max' hij heette ook Max 'doe niet zo schijnheilig, je vindt het afschuwelijk!'

Terugkijkend met meer afstand mag je constateren, dat de stap naar het christendom in die fase een anker betekende voor de door de oorlog existentieel gedesorienteerde familie, een pijler voor nieuwe zingeving aan het bestaan en een nieuwe basis voor materiële en psychische wederopbouw. Het zo lang gelden afgezworen joods-religieuze bewustzijn kon daarin niet meer voorzien; het was in de zo sterk gesecculariseerde en geassimileerde familie geheel weggezaakt uit het daagse bewustzijn. Het kon geen steun bieden en werd eerder geassocieerd met gevaar. En belangrijk: er was ook geen joodse omgeving die de familie na de oorlog geestelijk en daadwerkelijk heeft opgevangen, misschien ook niet kon opvangen.

George zei, veel later, op een vraag, of hij na de oorlog niet 'joods had willen zijn': *'Nee, nou als er mensen waren geweest die mij daarin betrokken hadden, misschien was dan het vlammetje opgekomen van wat er heel diep daar moet zijn geweest, maar die waren er dus niet. Ik geef de joodse wereld er helemaal niet de schuld van hoor, dat ik toen ben gedoopt, maar ik heb me laten schmadden.'*

Hoe later dat Joodse en soms ook Joods-religieuze bewustzijn toch weer opdook is stof voor latere verhalen.

Van links naar rechts: Ies, 'tante Grië' Bogaarts (pleeg- en onderduikmoeder van Elly toen verloofd met Ernest), Lien, George, Ernest, in de voortuin van de Badhuisweg 86, 1949.

Gezinsleven

In die tweede helft van de jaren veertig herstelde het gezinsleven op de Badhuisweg. Het kreeg iets terug van de sfeer van de vooroorlogse jaren. De koffergrammofoon draaide lustig opera's en operettes. Als Ernest met weekenden soms thuis was speelde hij gitaar en zongen hij en de broers weer zijn composities, liefdesliedjes, familieliedjes van voor de oorlog en recent; in 1945 had Ernest nog een lied geschreven op de Amerikanen en hun jeep, die nergens voor terugdeinzend de Duitsers had verdreven, 'The Jeep Song':

Distress and mis'ry here were deep
Then came the Yankee in his Jeep
He was the friend of everyone
The work then easily was done

CHORUS

The Jeep she is a marvellous thing
Whose qualities we'd like to sing
She hops and jumps, she climbs and runs
She yields by no means to their guns
The enemy fled hurriedly
And now thank God we've been set free!
And now we sing hurrah, heep heep
Long live all the Yankees and the Jeep

Ravines you carry very deep
You stick at nothing little Jeep
You entered Holland with your might
And liberation was in sight

CHORUS

What all of you of course will know
Her name is Bettie, Susanne or Flo
And at the wheel for us a joy
A charming brave pure Yankee boy!

CHORUS

Vanaf 1948 zong zijn verloofde Elly mee met haar heldere stem. Rob herinnert zich nog hoe ze in de woonkamer stonden te knuffelen en te zoenen, voor het theekastje onder het boerenhoeve schilderij, Ernest en Elly, dat had hij nog nooit gezien, dat mensen in het openbaar zo intiem met elkaar konden doen!

Verjaardagen, Sinterklaas, Kerstmis en Pasen – gekleurde eieren zoeken in de tuin! – waren gezellige familiebijeenkomsten. De ouders van Puck waren er ook altijd bij. Samen met hun dochter en schoonzoon speelden ze geregeld geanimeerde bridgепartijen.

Voortaan werd in het gezin van Max voor het eten de bijbel gelezen, gebeden en naar de kerk gegaan op zondagmorgen. soms naar de Badkapel, soms naar de Kloosterkerk. Robbie ging naar de zondagschool en leerde daar de bekende verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament. Iets begrepen van het christelijk verhaal heeft de jongen niet; het lam Gods, dat zijn bloed voor onze zonden heeft vergoten, het heeft hem nooit aangesproken.

Hoogtepunten waren de pakketten die periodiek uit Amerika aan de familie werden toegestuurd. Er waren twee christelijke families in de VS. die zich hadden opgeworpen als vaste ondersteuners van de Cassuto's. Rob herinnert zich hen als 'Auntie Rose' en 'Aunti Alice'. Met de Aunties werden licht-

Puck met de pasgeboren Irene, geflankeerd door Ab en Rob, 1948.

blauwe luchtpostbrieven gewisseld waarvan Max de kleurige Amerikaanse postzegels afweekte om een nieuwe postzegelverzameling te beginnen. Hun pakketten bevatten vooral warme kleren en misschien ook voedselwaren. Textiel was nog op de bon of was erg duur en warme kleren waren wel nodig. Zo begon het jaar 1947 met de koudste winter tot dan in de twintigste eeuw met in februari recordtemperaturen onder nul, die zelfs de Noordzee deden bevriezen. Ongekende sneeuwbuien legden het land lam. Dat alles werd weer gevolgd door de heetste zomer van de eeuw, met een warmste dag van bijna 37 graden Celsius. Het jaar daarop was er weer een hittegolf. In dat jaar 1948 werd op 2 augustus Irene Marianne geboren. In de Emmakliniek aan de rustieke Parkweg vond de bevalling plaats.

Soms werd er luxueus uitgekapt en gingen Max en Puck naar de bioscoop, naar Asta of Passage aan het Spui. Dat combineerden ze met koffie en cake in Heck's lunchroom, op de hoek van het Spui en de Korte Poten, waar een strijkje Weense muziek speelde.

Rob herinnert zich een verjaarspartijtje, toen hij zeven jaar werd. Samen met een paar jongetjes ging hij met moeder Puck naar ‘Sneeuwitje’, de prachtige eerste lange kleurentekenfilm van Walt Disney. Toen de gemene heks de gifappel voor Sneeuwitje bereidde werd het hem te veel en zette hij het op een huilen, waarop de andere jongetjes zijn voorbeeld volgden en Puck met het dreinend kindergroepje de bioscoop verliet.

Vaag herinnert hij zich ook de Cineac op het Buitenhof, de bioscoop waar ieder uur het nieuwsprogramma van de week werd gedraaid met altijd wel een tekenfilm van bijvoorbeeld Mickey Mouse; de schallende stem van de nieuwslezer onder zwartwitbeelden van knoestige mannen met verweerde koppen, bezig met wederopbouw van havens, dijken en gebouwen; beelden van de bloembollenvelden en de Keukenhof, windmolens, Wilhelmina, Juliana, de prinsesjes en noem maar op.

Het wereldnieuws kwam ook voorbij. De wereld werd geregeerd door de Grote Drie, premier Winston Churchill (opgevolgd door Clement Attlee), dictator Jozef Stalin en president Harry S. Truman. Deze laatste beloofde met zijn zogenaamde Truman doctrine Amerikaanse steun aan landen die bedreigd werden door de expansieve machtspolitiek van de Sovjet-Unie, die al een groot deel van Oost-Europa had bezet. In die hete zomer van 1947 beloofde Truman om in het kader van een groots plan, het zogenoemde Marshallplan met een enorme hoeveelheid dollars het economisch herstel te steunen van wat sindsdien het Vrije Westen werd genoemd. De Koude Oorlog was begonnen en spoedig zag je op het witte doek laagvliegende vliegtuigen voedsel brengen aan het door Russen in 1948 geblokkeerde Berlijn.

Een politionele actie

Je zag in de Cineac ook militairen aan de reling van grote schepen in de havens van Amsterdam en Rotterdam afscheid nemen om te worden verscheept naar Indië en daarna zag je ze in lange colonnes vrachtwagens over stoffige wegen rijden en door de Javaanse sawa’s, rimboe en kampongs ploegen.

Ze waren bezig met wat een politionele actie werd genoemd.

In november 1946 was er na veel trubbels eindelijk met een Indonesische delegatie van nationalisten onderhandeld en was er in de frisse lucht van het bergdorpje Linggadjadi op West-Java een akkoord gesloten dat voorzag in een soort statenbond Indonesië in een sterk koninkrijksverband, waarbij de Republiek van Sukarno één van die staten onder vele andere zou zijn.

In de zomer van 1947 was het wankle akkoord al gestrand in geruzie met de republikeinen over de uitleg van het akkoord. De verhoudingen waren tot onder het nulpunt gedaald. Nederland had op Java maar gezag in een paar grote steden, Jakarta, Bandung, Surabaya en Semarang. Daarbuiten was er chaos en onrust. De Nederlandse kas was leeg en men miste deerlijk de inkomsten van de olie en de plantages op Java en Sumatra.

De Nederlandse regering zag geen andere mogelijkheid dan om met geweld in te grijpen, en Nederlandse troepen veroverden in een snelle actie West-Java, Oost-Java en grote delen van Sumatra in 'een politionele actie', die in feite een koloniale oorlog was in de ogen van de rest van de wereld. Belangrijke politieke kopstukken ter rechtervleugel in Nederland drongen er gepassioneerd op aan dat legercommandant generaal Spoor Midden-Java, de bakermat van de Republiek, moest bezetten; hij moest doorstoten naar Jogjakarta, de zetel van Sukarno's nationalisten, en eens en voor altijd een eind maken aan die vermaledijde Republiek. Maar onder druk van de VS en de Veiligheidsraad besloot de regering op het nippertje de acties na twee weken te stoppen en Midden-Java niet te bezetten.

De gebieden waar Nederlandse troepen de overhand hadden, waren nu aanzienlijk uitgebreid ten koste van het door Indonesiërs bezette gebied. De 'Republiek Indonesia', die Soekarno en Hatta op 17 augustus 1945 hadden uitgeroepen, omvatte nu op Java het meest westelijke stukje, Bantam (Banten), en een groot deel van Midden-Java rond Jogjakarta. De rest van Java, ook Bandung, was Nederlands bezet gebied. Ook Sumatra was nu verdeeld in een stuk van de republikeinen en een deel onder Nederlands gezag. Belangrijke productiegebieden van thee, koffie, rubber, olie etc. waren nu in Nederlandse handen. De operatie had dan ook als codenaam 'Product'.

3

Twijfel over de toekomst

Max zal deze ontwikkelingen met argusogen hebben gevolgd. Hij moet in de jaren 1946, 1947 en 1948 veel hebben nagedacht over zijn toekomst. Eén vraag zal hem vooral hebben bezig gehouden: wat zal mijn positie als nog steeds in officiële overheidsdienst zijnde ambtenaar van het Binnenlands Bestuur gaan worden, gesteld dat ik binnen afzienbare tijd tot voldoende hersteld voor actieve dienst zal worden verklaard?

Al in 1945, in de brieven uit Calcutta, uitte hij gedesillusionieerd over de gewelddadige gebeurtenissen op zijn geliefde geboortegrond zijn twijfel over een verdere loopbaan in het land waar hij geboren en getogen was en waar hij voelde dat zijn roeping lag. Misschien, zal hij hebben gedacht, moest hij maar een baan zoeken in Nederland. Maar hij wist dat hij met zijn studie indologie niet ver zou komen en dat hij dan een studie rechten zou moeten doen om nog enige kans op een baan van niveau te maken. Dat was niet echt een lokkend perspectief. Weliswaar zou die studie dan niet zo lang hoeven te duren met de vrijstellingen die de studie indologie hem zou verschaffen, maar toch.

Veel pleitte in die jaren tegen een terugkeer naar Indonesië. De politieke situatie ontwikkelde zich in de jaren na de oorlog in overeenstemming met zijn somberste voorgevoelens. De 'politieele actie' van de zomer 1947 bracht allesbehalve een oplossing van de vijandelijkheden en de chaos. De gezondheidstoestand van Max was, hoewel sterk verbeterd, toch nog niet optimaal; nog steeds had hij nerveuze klachten en pijnlijke benen. Zou hij tegen het hete klimaat en de stress van de politieke situatie bestand zijn? Kon hij het gezin aan de onzekere omstandigheden op Java bloot stellen? De genoemde politieke situatie was wankel en kende veel oplaaiend geweld.

Intussen vond periodiek overleg op allerlei politiek niveau in allerlei conferenties en commissies onder druk van de Verenigde Naties plaats om een tegenstribbelend Nederland en de nationalistische tot een vergelijk met elkaar

te dwingen over de onafhankelijkheid van Indonesië, waarbij Nederland steeds niet genoeg bood en de nationalisten met niet minder dan onmiddellijke en volledige soevereiniteit genoeg wilden nemen.

Er waren evenwel ook factoren die Max naar een terugkeer deden neigen. Hij was een loyale werknemer en wanneer de overheid hem zou roepen, moesten er zware overwegingen zijn om daar geen gehoor aan te geven. En last but not least: Insulinde was zijn leven, het was het land van zijn geboorte en van een gelukkige jeugd, van een heerlijk leven in ruime huizen met lommerrijke tuinen en een stoet van bedienden, van kruidige geuren en van zijn favoriete eten, de rijsttafel. Het was ook het land van zijn dromen geweest en van zijn ambitie om een rechtvaardig bestuurder te zijn, een ambtenaar geraakt door Multatuli en beïnvloed door de idealen van de ethische richting. Hij had even een tijd gehad, als assistent controleur BB in Tjiandjoer in 1941, waarin er een begin leek te zijn van verwezenlijking van dat beeld. Zo zou het nooit meer worden, maar misschien was iets daarvan toch nog mogelijk?

Veel moeten ze met elkaar hebben overlegd, Max en Puck – vaak in de privacy van de slaapkamer – over wat te doen met hun toekomst. Vader Ies en moeder Lien en de schoonouders moeten zijn geraadpleegd. Veel voors en tegens moeten zijn gewogen. Misschien heeft Max zijn kijk op de politieke situatie op Java gaandeweg toch bijgesteld; misschien waren er toch omstandigheden denkbaar waarin hij voldoende veilig kon werken met een perspectief op een toekomst, misschien waren er toch mogelijkheden om zich voor langere tijd nuttig te maken ten dienste van zijn geliefde land. De politieke ontwikkelingen in 1948 kunnen hem goede redenen hebben verschaft voor een meer optimistische inschatting.

Begin 1948 leek er op Java enige rust ingetreden. In januari van dat jaar sloten Nederland en de Republiek Indonesia – weliswaar onder grote internationale druk – weer een nieuw akkoord, het akkoord van Renville (de naam van de Amerikaanse boot, waarop werd geconfereerd). Daarin werd in het verlengde van het akkoord van Linggadjati, dat toch niet van tafel was, opnieuw het door luitenant-gouverneur-generaal H.J. Van Mook gepropageerde idee van de Verenigde Staten van Indonesië – Republiek Indonesia Serikat ofwel R.I.S. – weer nieuw leven ingeblazen. Soekarno en Mohammed Hatta hadden hier nu maar mee ingestemd. Het was een strategische instemming in afwachting van betere tijden, waarin zij hun concept van een eenheidsstaat Indonesia uiteindelijk toch zouden kunnen doorzetten. De Republiek Indonesia zou in het bijgestelde plan als een van de deelstaten ook toetreden tot de bond van staten die tezamen de R.I.S. zouden vormen in een overkoepelend verband met Nederland, dat was dan het plan.

Gestimuleerd door het Nederlands Binnenlands Bestuur en onder supervisie van opperbaas Van Mook werden er alvast tegen de zin van de Repu-

blik in de gebieden die min of meer onder Nederlands gezag stonden, deelstaten gesticht met een president, een parlement en een regering, waarin (gematigde) Indonesiërs de grootste inbreng zouden hebben.

Zo werd ook in februari 1948 de deelstaat West-Java opgericht, later hernoemd tot deelstaat Pasundan (Negara Pasundan) met Bandung als hoofdstad. Regent van Bandung werd in dat jaar Raden (adelijke titel) Maleh Wiranatakusumah. Deze man was nog een leerling geweest van Max' vader Ies Cassuto, die zoals eerder vermeld, begin dertiger jaren directeur was geweest van een school voor Indonesische bestuursambtenaren. Maleh en zijn vrouw, de Raden Ajoe (titel) Retnadi, waren huisvrienden geworden van de familie en ook gebleven, want Rob herinnert zich nog een bezoek van Maleh aan de Badhuisweg, toen deze in de veertiger of vijftiger jaren kennelijk een keer in Nederland was, vergezeld van zijn echtgenote, beeldschoon en gracieus als een Javaanse prinses.

Vermoedelijk heeft de stichting van deelstaten bij vele Nederlanders de indruk gemaakt van een positieve voortgang van het proces naar de Indonesische onafhankelijkheid. Speciaal de stichting van de deelstaat West-Java/Pasundan moet bij Max de hoop hebben gewekt dat er perspectief zou kunnen zijn op een werkbare situatie bij het binnenlands bestuur in dat gebied. Ook kwam het maatschappelijk leven op gang en leefde de economie op; veel 'planters' keerden terug naar hun ondernemingen; dat was ook mede de bedoeling geweest van de eerste politionele actie met de code-naam 'Product'.

In het licht van deze hoopgevende ontwikkelingen wordt het uitzicht op een baan met de daaraan verbonden financiële zekerheid en gevoelens van eigenwaarde aanlokkelijk.

In de beslissing om terug te gaan was ongetwijfeld een belangrijke factor, dat het Nederlands-Indisch gouvernement dringend ambtenaren nodig had om de bestuursapparaten van de deelstaten te bemannen met bestuurders die de Indonesische ambtenaren konden ondersteunen. Een aantal herkeuringen had Max steeds uitstel bezorgd, maar in 1948 werd hij na weer een medische keuring ondanks een nog wankele conditie in principe weer goedgekeurd voor hervatting van het werk in Indonesië per 1 november van dat jaar. Daarna heeft hij een oproep ontvangen om zich weer ter beschikking te stellen voor het binnenlands bestuur van wat voor Nederland eigenlijk nog Nederlands-Indië was. Van collega en vriend Adriaan Hooftman is bekend dat het Nederlandse Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen hem wel heeft gedwongen om op straffe van oneervol ontslag weer als ambtenaar in Indonesië aan het werk te gaan. Uiteindelijk had Max – met ook nog een gezin dat hij moest onderhouden – weinig vrije keuze.

INDONESIË

III

1

1948: Max gaat eerst

Eind oktober 1948 vertrok Max naar Indonesië. Hij ging weer werken in Bandung. Hij liet een gezin achter, zijn vrouw Puck, zonen Robbie en Ab en de pas geboren baby Irene. Een kinderjuffrouw deed haar intrede om Puck af en toe bij te staan, een lange blonde jonge vrouw, die ook plannen had om naar Indonesië te gaan en eventueel op de boot zou kunnen blijven helpen.

Max ging werken bij het binnenlands bestuur van de deelstaat Pasundan. Hij hoopte dat zijn gezin op een later tijdstip zou kunnen overkomen, als hij kwartier had gemaakt en de toestand stabiel genoeg zou blijken te zijn. In een nieuw vliegtuig, de trots van de KLM, een DOUGLAS DC-6, zat hij samen met 44 andere passagiers, onder wie de minister van Buitenlandse Zaken mr. U. Stikker²⁶. Op 29 oktober 1948 schreef hij een briefkaart naar Puck en de kinderen. Het was nog voor de tussenlanding in Caïro en hij vermoedde dat ze daar moesten overnachten omdat

‘ze te laat aankomen om nog bij daglicht over Egypte te kunnen vliegen. Pech hè, verder alles OK, alleen heb ik niet kunnen slapen in zittende houding. Heel veel liefs, Max. Robbie, ben je lief?’

Tweede Politieele actie

Max kwam aan in een onrustig West-Java. Er was, net zo als over het eerste akkoord van Linggadjati, toch weer grote onenigheid ontstaan over de uitvoering van het akkoord van Renville, dat na de eerste Politieele Actie in januari 1948 was gesloten. Sukarno en Hatta hadden ingestemd met het idee van een Verenigde Staten van Indonesië met een hoofdrol voor de Republiek, terwijl de Nederlanders de rol van de Republiek heel anders en minder betekenisvol uitlegden. Al die jaren na de oorlog was de Nederlandse regering bezig geweest de nationalistten te onderschatten en de rol

Briefkaart van Max aan familie, oktober 1948.

van de Republiek te bagatelliseren. Nog steeds geloofde men, dat de ‘gewone bevolking’ de Nederlanders graag terug wilde in hun rol als vaderlijke begeleiders.

Nu de onderhandelingen over de uitvoering van het akkoord van Renville in het slop waren geraakt, hielden beide partijen zich niet aan de bepalingen van het akkoord. Ondanks de gesloten wapenstilstand waren soldaten van de TNI (het leger van de Republiek) na een korte rustpauze in de loop van het jaar weer in West-Java geïnfiltreerd en was de guerrilla en de sabotage weer voortgezet. Rond de tijd van de aankomst van Max, najaar 1948, waren deze acties tot een hoogtepunt verhevigd.

Dat droeg veel bij aan de verscherpte de houding van de Nederlandse regering ten aanzien van de Republiek Indonesia. Een belangrijke wending was dat in de herfst van 1948 de luitenant-gouverneur-generaal Van Mook opzij werd gezet. Louis J.M. Beel, een hardliner uit Den Haag, ex-minister-president, kwam in zijn plaats. Beel vond, dat de Republiek nu meteen maar opgeruimd moest worden met een krachtige en besliste militaire actie.

Max en collega Koos Crefeld (rechts), vermoedelijk 1948.

Een laatste poging om de vrede met de Republiek te bewaren had nog tegen de zin van Beel plaats gevonden in november: een overigens vruchteloos overleg tussen de minister van buitenlandse zaken Stikker en premier Mohammed Hatta. Met die missie voor ogen had minister Stikker in het vliegtuig van Max had gezeten.

Het mocht niet baten. Zonder de al gevormde deelstaten te raadplegen – dat vond Beel niet nodig – ging de zogenaamde Tweede Politionele Actie (sommigen noemen het tegenwoordig de Tweede Nederlands-Indonesische oorlog) van start. Hoewel de eerste niets had opgeleverd dachten Beel, generaal Spoor en de Nederlandse regering dat het nu met veel militaire overmacht wel moest lukken de Republiek klein te krijgen, ondanks de te verwachten krachtige afkeuring van de internationale gemeenschap.

Met een bliksemactie, die begon op 19 december tijdens een reces van de vergadering van de Verenigde Naties, die men zo voor een fait accompli trachtte te stellen, kwam nu praktisch heel Java in Nederlandse handen, inclusief de hoofdstad van de Republiek, Jogjakarta. Soekarno en Hatta

werden gevangen genomen. Internationaal reageerde men geschokt, en de Amerikaanse regering dreigde zelfs de voor Nederland onmisbare Marshall-hulp in te trekken. Dat had zijn uitwerking. Met grote tegenzin beëindigde de Nederlandse regering de actie op 5 januari 1949, nadat aan beide zijden nog heel wat slachtoffers waren gevallen.

De spanningen van die episode hebben waarschijnlijk een behoorlijke impact op Max gehad. Het is op te maken uit een bewaard epistel over hem van de Raad voor de keuring van Burgerlijke Landsdienaren Bandung. Het is een brief van 3 februari 1949 aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken van de deelstaat Pasundan (is dus ongeveer West-Java) over de gezondheid van de 'controleur 1ste klasse M.L.H. Cassutto', die de dag tevoren een medische keuring had ondergaan. Uit die brief blijkt dat Max intussen aan het werk is gegaan of binnenkort aan het werk zou gaan op de afdeling Agrarische Zaken ('Bagian Agraria') van dat ministerie. De voorzitter van de Keuringsdienst concludeert: *'Naar het oordeel van de door mij voorgezeten keuringsraad, gevormd na onderzoek van M.L.H. Cassutto voornoemd op 2 dezer, dient ten spoedigste aan het in Nederland verblijvend gezin van dezen controleur de hoogste prioriteit voor gezinshereniging te worden toegekend op grond van diens gezondheidstoestand, die door geen andere maatregel gunstig genoeg te beïnvloeden is om een voor hem en zijn werk ingrijpende ernstige instorting te voorkomen; van verlof wegens ziekte is hier geen heil te verwachten.'*

Dat laat weinig te raden over. De eenzaamheid, de politieke spanningen, de stress van een nieuwe baan in nieuwe en onzekere omstandigheden tegen de achtergrond van een toch nog kwetsbare gezondheid eisten hun tol. Max miste zijn gezin natuurlijk, maar zonder twijfel het meest de steun van zijn vrouw, de nuchtere en dienstbare Puck.

Zou het lukken om die gezinshereniging in Bandung te realiseren? De in het keuringsverslag genoemde 'hoogste prioriteit' zal tot allerlei bureaucratische handelingen hebben geleid, details zijn niet bekend, die de hereniging tot stand moesten brengen. Intussen bleef Max onder medische controle. Over hoe het in die maanden daarna ging met Max is niets bekend, behalve dat hij in het najaar 1949 een akte bahasa Indonesia (de Indonesische taal) behaalde met riant cijfers. Ongetwijfeld verstuurde brieven zijn jammer genoeg niet bewaard gebleven.

Te midden van alle politieke gebeurtenissen en ondanks alle woelingen zal de man toch wel degelijk hebben genoten van wat er voor de Nederlanders overgebleven was van het rijke koloniale leven. Een mooi huis, bedienden, een royale auto en niet in het minst de rijsttafel veraangenaamden het leven. En er waren fijne collega-bestuursambtenaren, zoals Koos Crefeld en Adriaan Hooftman. Maar schrijven bleef het gemis van vrouw en kinderen.

Onrust op West-Java

Intussen was het op Java in dat jaar 1949 zoals gezegd een allerm minst een rustige tijd. Terwijl op hoog niveau werd onderhandeld over de Indonesische onafhankelijkheid, streeden op West-Java, evenals in de andere delen van Java, allerlei groepen om de macht. Officieel berustte het gezag bij de door Nederland mede gecreëerde en gesteunde regering van Pasundan die vooral de macht had in de grote steden, dus ook in de hoofdstad Bandung. Er waren een staatshoofd, een kabinet van ministers met hun departementen en een parlement, waarin verschillende politieke partijen met uiteenlopende ideeën zitting hadden. Sommigen waren geporteerd voor aansluiting te zijner tijd bij de seculiere Indonesische eenheidsstaat naar het idee van Sukarno, anderen waren daar fel tegen en wilden zelf de dienst op West-Java blijven uitmaken; zij wilden de staat Pasundan absoluut laten voortbestaan.

Maar naast die officiële regering van Pasundan opereerde in dit gebied op guerrillabasis het leger van de Republiek, de TNI, de Tentara Republik Indonesia, die geïnfiltrerd in het binnenland bepaalde gebieden onder controle had en daar zelfs belasting inde. Een groot aandeel in de operaties van de TNI in deze regio hadden de soldaten van de zogenaamde Siliwangi Divisie onder bevel van de nationale held kolonel (later generaal) Nasution; het was een elitekorps, dat vooral bestond uit bewoners van West-Java, Soendanezen.

Minstens even invloedrijk was de in 1948 opgerichte fanatieke moslimbeweging Darul Islam, die niets ophad met de Republiek van Sukarno en een streng islamitische staat met sharia wetten wilde vestigen. Ook deze groepering voerde een actieve guerrilla. De Darul Islam had op haar beurt hele gebieden en vele desa's in haar macht en voerde vaak wrede acties uit om de bevolking onder controle te brengen. De TNI en de Darul Islam bestreden elkaar weer. Er woedde een ware burgeroorlog.

Een vierde partij vormden de communisten, de Partai Komunis Indonesia ofwel de PKI die mede inspiratie putte uit de in China aan de macht gekomen Mao Tse Tung. De communisten probeerden weer, soms met succes, in de TNI en in de Darul Islam te infiltreren. In de herfst van 1948 hadden de communisten van de PKI een greep naar de macht proberen te doen en de stad Madioen op Oost-Java in handen gekregen, een opstand die de Republiek ternauwernood en ten koste van duizenden levens had kunnen neerslaan o.a. met hulp van de Siliwangi divisie. Dat bezorgde de Republiek – tot verdriet van de Nederlanders – overigens wel het nodige krediet bij de Verenigde Staten, die, geschrokken van de communistische successen in Oost-Europa en China, in de ban waren geraakt van de bestrijding van het communistisch gevaar en nu de Republiek van Sukarno als bondgenoot waren gaan zien.

Nog vele jaren zouden zowel de islamisten van de Darul Islam als de communisten een invloedrijke machtsfactor vormen in de Republiek. Het door de Nederlanders in stand gehouden legertje in de deelstaat Pasundan probeerde te midden van al die woelingen in het binnenland, soms met succes, vaak tevergeefs, enige orde en rust te brengen en te handhaven.

Als voorbeeld en ter illustratie van de chaotische situatie een citaat uit een rapportage uit februari 1949 over de situatie rond Bandung²⁷. Een minister van de deelstaat Pasundan meldt over de bestrijding van de guerilla van de Siliwangi-divisie: *'In vertrouwelijke gesprekken met hogere militairen wordt toegegeven, dat men praktisch de zaak niet volledig kan beheersen. Het is, militair-technisch gesproken, mogelijk om achter de in Pasundan geïnfiltreerde bataljons van die divisies aan te jagen en ze op te rollen, doch dit betekent, dat men daarvoor alle in Pasundan aanwezige militaire krachten moet inzetten en dus tal van kwetsbare objecten en alle ondernemingen hun bescherming moet ontnemen: dus dit gebeurt niet. Bij deze bekentenis van feitelijke onmacht is het plan naar boven gekomen om door overleg, door paaien en het voorspiegelen van een eervol militair bestaan hier, de divisie te bewegen zich ter beschikking van het Staatshoofd van Pasundan te stellen. Scheen dit denkbeeld enige kans van verwezenlijking te krijgen, ofschoon van militaire zijde bedenkingen zijn geopperd, later bleek weer, dat het gesprek met de kolonel Sadikin, die de divisie commandeert (in 1942 Knil-sergeant) op niets zal uitlopen, omdat deze zijn actie alleen wil stoppen op bevel van Hatta en Soekarno.*

Denk niet, dat de militairen (van de regering) stilzitten. Er is de vorige week Woensdag ten zuiden van Bandung een harde klap uitgedeeld met minstens 200 doden (sic!) en een hoogst belangrijke hoeveelheid zwaar en licht materiaal en munitie als buit.'

Over de Darul Islam: 'De wapenpositie van de Darul Islam is niet onbelangrijk versterkt door roofovervallen op de T.N.I., de munitiepositie van beide groepen is echter zeer sterk verslechterende, daar bij de gevechten welke vaak met groote massa's urenlang plaatsvinden er veel meer wordt verschoten dan buitgemaakt als gevolg van gebrek aan vuurdiscipline en triggerhappiness. Dit steeds duidelijker wordende verlamme munitie-gebrek zowel bij de Darul Islam als T.N.I., is een der meest hoopgevende omstandigheden die de tegenwoordige situatie kenmerkt.'

Dat zijn maar enkele voorbeelden van rapportages over voortdurende incidenten, roofpartijen, schermutselingen, politieke conflicten, kortom grote onrust.

Intussen waren na de Tweede Politionele Actie in de loop van dat jaar 1949 op hoog niveau weer onderhandelingen begonnen tussen Nederlandse en Indonesische delegaties. Belangrijke voorbereidende besprekingen vonden in het voorjaar plaats tussen de kundige diplomaat Hendrik van Roijen en het Indonesische kabinetslid Mohammed Rum over het beëindigen van de vijandelijkheden, wat leidde tot een principeovereenkomst in mei, het Van Roijen-Rum akkoord. Dat akkoord bevatte een belangrijke stap: de toezegging van onafhankelijksoverdracht op korte termijn. Dat maakte

weer een wapenstilstand in augustus mogelijk. Nu kon in het najaar van 1949 de grote conferentie in Den Haag van start gaan over de algehele overdracht van de onafhankelijkheid aan een soevereine Indonesische regering: de zogenoemde Rondetafelconferentie.

2

Gezinshereniging

Max werkt in Bandung

Max werkte in Bandung op het ministerie van Binnenlandse Zaken van de deelstaat Pasundan. Waarschijnlijk deed hij het werk op de afdeling agrarische zaken van dat departement al vanaf het begin van 1949. Mogelijk stond Max' standplaats in Bandung in december van dat jaar even op losse schroeven in verband met de komende soevereiniteitsoverdracht. In het kader daarvan was een herplaatsing niet uitgesloten. Mogelijk zou hij als ambtenaar in Indonesische overheidsdienst ingeschakeld kunnen worden voor bestuurswerkzaamheden op een buitenpost of voor veldwerk en dienstreizen in die onrustige provincie Priangan, waarin Bandung lag, of in het bloedhete Batavia of zelfs elders in de archipel. Het was maar goed dat de dokter, die op verzoek van de keuringsraad Max medisch volgde, in december 1949 in een dankzij Max' bewaarlust overgeleverde brief rapporteerde dat hij *'den Heer M.L.H. Cassutto sinds een jaar onder behandeling en controle heeft. Deze behandeling geschiedde op verzoek van de Voorzitter der Keuringsraad voor Landsdienaren te Bandung. Op grond van zijn inzicht in de gezondheidstoestand van den Heer Cassutto verklaart ondergetekende dat de Heer Cassutto: 1. verblijf moet houden in een koel klimaat, 2. uitsluitend geschikt is voor kantoorwerkzaamheden, 3. ergens gevestigd dient te zijn waar dadelijk medische hulp kan verleend worden. Ter staving van een en ander zal desgewenst een medisch rapport worden overgelegd.'*

Dat betekende dat Max ervan verzekerd was dat hij in Bandung, een grote betrekkelijk veilige stad op een hoogvlakte met een tolerabel klimaat, kon blijven. Dat gaf vooruitzicht op enige stabiliteit: zijn standplaats en baan waren voorlopig gezekerd en een huis stond klaar om een gezin te ontvangen.

Puck en de kinderen komen aan

En op een dag in het late najaar van 1949 landt er op het vliegveld van Bandung, Andir, een moerassige vlakte, een vliegtuig. Daar komt Puck het trapje af van de Dakota die haar van Batavia naar Bandung had gebracht, de jongste peuter op haar arm, twee koters aan de hand. Daar gaat er eentje, Ab van drie, tuimelt het trapje af in de modder, voor de voeten van een van de leden van het welkomstcomité, de vrouw van een collega van Max. Deze altijd voorbeeldig geklede dame zag haar smetteloze witte tropenmantelpakje en handschoenen onder de modder komen (zeker een van de redenen dat zij zich dit zo helder herinnerde).

Puck en de kinderen waren – in het late najaar, wanneer precies is niet meer helemaal te achterhalen – met de vertrouwde mailboot, de MS Johan van Oldenbarnevelt, naar Indonesië gekomen. Vanuit Jakarta waren ze per vliegtuig naar Bandung gevlogen. Ireentje was net één jaar, Ab was bijna drie jaar en Robbie achtenhalf.

Drie weken waren ze onderweg geweest, de bekende route van mailboten naar Indië, de Golf van Biskaje, het Suezkanaal, lange hete dagen door de Rode Zee, door de Indische Oceaan via Colombo, en dan, herinnert Rob zich, de rede van Sabang, het eerste echte Indië dat je als indiëganger tegenkwam, een tropengroen eilandje boven de punt van Sumatra. Vanaf het dek zag je, langs de scheepswand kijkend, ver beneden piepkleine bootjes, prauwen, vanaf de kust naar het grote schip gevaren met daarin bruine mannen, schreeuwend en gebarend om hun waren aan te prijzen. Een barre tijd was voor Rob de tocht door de Golf van Biskaje geweest, waar een heftige storm de golven hoog had opgejaagd. Het schip deinde hoog op en diep neer. Door de patrijspoort zag je de zee oprijzen tot je alleen water zag en dan zwiepte de horizon van water tot beneden de ronde ruit en toonde de patrijspoort alleen nog de hemel, en dan steeg de zee weer en bezette het hele ronde zichtveld, en zo voort, en dan zwalkte je maag in een misselijkmakende golf naar boven. Zeeziek was de jongen, en nog ziet hij het ronde gat beneden de patrijspoort, waarin je, leunend uit je kooi, kon braken, braken tot je alleen nog groene gal opgaf.

Betere momenten tijdens de bootreis waren de voorlezingen door Puck uit Adriaan en Olivier, de komische avonturenroman van Leonard Huizinga, met het hilarische begin als het dwaze tweetal de stadhuistrap van Rittenburg oprijdt, en dan had je de winden van de douairière, die klonken als een misthoorn, lachen was dat. En dan waren er de Tom Poes-boeken, die Rob verslond, die allereerste langwerpige stripboekjes van Marten Toonder: Tom Poes en de Chinese waaier, Het vibreerputje, De meester-schilder, de Superfilmonderneming en niet te vergeten de bundel uit de krant geknipte strips.

Het huis in Bandung, Puck met kleine Ab voor het huis.

Wonen

Na de verwelcoming op vliegveld Andir voerde Max zijn vrouw en kinderen in zijn bordeauxrode Ford Sedan 1946 naar het mooie witte huis aan de rand van Bandung dat hij had gehuurd. Het lag aan het Houtmanplein in de zeeheldenbuurt. Die buurt heet Tjihapit en was in de afgelopen oorlog een van de wijken die tot interneringskamp had gediend, zoals eerder in dit verhaal te lezen was, voor Puck en Robbie bekend terrein. De langs het plein lopende Houtmanstraat vormde de rand van Bandung en als je goed keek zag je verder in het groen de kazerne liggen van de Koninklijke Militaire Academie. Een weids panorama van bergen verhief zich rondom. Markant tekende de goenoeng (berg) Tangkoeban Prahoe, de berg in de vorm van een omgekeerde boot, zich af en de goenoeng Malabar en nog vele andere bergen. Het Houtmanplein was een grote grasvlakte, waarop karbouwen graasden en waaromheen een stuk of tien villa's stonden, waarvan die van de Cassuto's er één was.

De villa bevatte een ruime woonkamer, geflankeerd door twee slaapkamers, één voor de kinderen en één voor de ouders. Achter de woonkamer lag de eetzaal met zijn koele okergele tegels. Vanuit de eetzaal kwam je op de achtergalerij. Daar lag aan één kant de badkamer met het koele glashedere water blauwgroen wiegelend in een betegeld reservoir (de *mandibak*), waaruit je met een emmertje (*gajoeng*) het water schepte om over je heen te gieten. Daarnaast het toilet, waar je je achterste niet afveegde met papier, maar afspoelde met een fles (*botol*). Aan de andere kant van de galerij lag een groot opberghok, een *goedang*. Er was een nogal ruime voortuin met een inrit naar de garage die rechts aan het huis was gebouwd. Aan de linker kant was ook een garage, die was omgebouwd tot eenvoudig appartement en was onderverhuurd aan een jonge pas getrouwde politie-inspecteur en zijn vrouw. Achter het huis lag het achtererf met één kersenboom, waaronder een aantal kippen de hele dag rondscharrelde. Vanaf de galerij aan de achterkant liep een overloop naar de keuken en de belendende bediendevertrekken, eenvoudige hokken met een slaapmat, een *tikar*, waarop bedienden konden slapen als ze niet 's avonds naar hun desa gingen, en een eigen primitief toilet, dat uitkwam op de open afvoersloot (*selokan*) die achter het huis langs liep.

Ze konden zich baden in een door een ronde witte muur omgeven open badruimte met een put, achterin het erf. De jonge Rob begaf zich soms op een wankel richel van de tuinmuur aan de zijkant, vanwaar hij met enige moeite net een schuinse blik kon werpen op de naaktheid van de jonge baboe die zich daar badend overgoot met water, nieuwsgierig als de jongen was naar kennis over het vrouwelijk lichaam. Achter de achtermuur vormden de selokans een intrigerend netwerk achter alle huizen.

Rob heeft een aantal zintuiglijke herinneringen aan de sfeer van het huis en de buurt op schrift gesteld.

'Bepaalde geuren brengen mij bij oude tijden: Bandung 1950. Ik was toen acht jaar. De geur van paarden zet me weer in zo'n Indisch huurrijtuigje, zo'n karretje getrokken door een paard, je zat er rug aan rug in met de voerman; we noemden zo'n karretje een <sadootje>, van het Franse <dos a dos>, rug aan rug. Je had ook nog de iets grotere <deleman>.

Dan de geur van plaatstaal waar de zon op heeft gebrand. Dat heb je vooral als de auto een tijd in de brandende zomerzon heeft gestaan. Als ik dat ruik ben ik weer acht en zit ik in onze auto, een Ford uit de veertiger jaren met zo'n gebogen rug. Hij was bordeauxrood en was ons onmisbare vervoermiddel in Bandung en omstreken.

Ook de geur van een brandend vuurtje wekt een intens oergevoel. Het heeft te maken met de kooltjes die brandden in de aardewerken oventjes, anglo's genoemd, waarop werd gekookt. <Arang-arang> heetten die kooltjes en je joeg het vuur aan met een waaier van gevlochten bamboe repen, een <kipas> heette dat en ik mocht soms van de kokkie, de bediende die belast was met het kookgebeuren, de kipas hanteren, ik mocht <kipassen>.

De wijk Tjihapit (bron: <http://imagebase.uvuu.vu.nl/cdm/singleitem/collection/krt/id/2429/rec/1>).

Naast ons woonde de familie G. Vader G. was adjudant bij het KNIL of de politie, dat weet ik niet meer. Onder de vele kinderen was de twee-eiige tweeling Frits en Sjors, mijn leeftijdgenoten. Met Frits had ik niets, maar Sjors was mijn dierbare boezemvriend. Blond sprietig haar, bruine ogen en altijd had hij hetzelfde aan, een blauw hansopje, <tjelana monjet> genoemd, wat betekent: apenpakje. In de katholieke familie G. leek het wel of Sjors bestemd was voor het priesterschap, want zijn favoriete spel was het maken van een altaartje. Ik vond het ook wel geinig, het had iets magisch en ik ging er graag in mee; wij maakten in de tuin dan een <heilige plek>, zo'n vierkante meter groot, en versierden die dan met bloemen en andere zaken en vrijwel zeker ook met kruisen en dergelijke, ik weet het niet meer precies, maar wel kan ik mij een gefronste blik van mijn toegewijd Nederlands Hervormd geworden vader herinneren die uit het raam op onze heilige Roomse plek neerkeek.

Sjors was een pacifist avant la lettre; een van mijn favoriete spelletjes was het maken van een pistool uit de klei van de <selokan>, sloot, die voor het huis liep, meestal droog behalve na zware regenval. Het was soepel grijs spul, die klei, en je kon er heerlijk mee kneden. Maar Sjors was het niet eens met de pistolen en wilde niet aan een dergelijk

spel meedoen; ik weet het niet zeker meer, maar van die klei hebben wij waarschijnlijk toen maar Jezussen en Maria's gemaakt die wij dan op onze heilige altaarplek posteerden.

Ik ging naar school in de Riouwstraat. Ik liep er naar toe. Vanuit ons huis aan het Houtmanplein, aan de rand van de stad, ging ik over het erf linksaf, door de Barendszstraat, die uitkwam op het Oranjeplein. Daar ging ik rechtsaf de Riouwstraat op. Het was zo'n vijftien minuten lopen. Naar huis terug had ik mijn eigen grillige route, langs de selokans (afvoersloten) die overal achter de huizen langs liepen, via allerlei doorgangetjes kuierde ik mijn geheime pad naar huis. Een avontuurlijke reis, allerlei delen van dat parcours waren voor mij landen of provincies van fantasielanden met fantasienamen.'

Zoals gezegd lag het huis in de wijk Tjihapit (nu gespeld: Cihapit), waar veel straten nog de namen droegen van Hollandse zeehelden. Nog net voor de soevereiniteitsoverdracht hebben de Cassuto's nog de oude Nederlandse namen meegemaakt. Linksaf vanuit het erf het plein (nu Lapangan Ciujung) op was de eerste straat links de Barendszstraat (nu Jalan Cendani). Ook op het plein kwamen de Tasmanstraat (Jalan Cilaki) en de Heemskerkstraat (Jalan Jamuju) uit. Liep je de Barendszstraat uit, dan kwam je op het weidse Oranjeplein (Lapangan Dipati Ukur). Allemaal straten waarvan de namen bij allen die in de Japanse tijd in kamp Tjihapit hebben gezeten herinneringen zullen oproepen, zoals ook de Bengawanlaan, de Tjiliwoengstraat en het Tjibeunjingplantsoen. Aan het Tjibeunjingplantsoen lag meent Rob zich te herinneren een bleekgeel gepleisterde kerk, de Oosterkerk, waar Max ouderling was onder dominee Van Iterson. Robbie zat daar op de zondagschool.

Van het Oranjeplein, herinnert zich Rob, ging je verder de Riouwstraat (Jalan Riau) op niet alleen om naar school te gaan; het was ook de weg naar de welperij. Tegenover de school aan de Riouwstraat stond het huis van tante Wies en Oom Lex Bosnjak (kantoorgenoot en vriend van Max), waar hij van school komend vaak langs ging en een glas limonade kreeg. Naast dat huis liep een paadje, dat ging hij op en lopend door het groen kwam hij dan bij de houten barak, waar de welperij huisde met zijn veldje en vlaggenmast, waaromheen de welpen stonden en krachtig dobdobdob (wij doen ons best) riepen om dan met de vuist naar voren te stoten onder het roepen van Woef!! Eerst was er een leuke akela, maar toen kwam er een strenge norse vrouw en Robbie vond er niets meer aan. Eén insigne heeft Rob gehaald, het insigne 'verzamelen', want de kleine opportunist had een kant-en-klaar album met sigarenbandjes gekregen van Sint-Nicolaas en dat overlegd als bewijs van zijn verzamelkunst; het zo verkregen insigne, een rond stukje donkerblauw vilt op de mouw waarop een witte loep was geborduurd, redde hem van de schande van een insigneloze mouw.

Gouvernementsgebouw, kantoor van Max.

Verder over het Bandung van 1949. Als je naar het centrum van Bandung reed, passeerde je wegen met schilderachtige namen als Suniaradjaweg, de Naripanweg, Tjihampelas, Tegallega en de gevangenis Bantjieu. Overal reden de fietstaxi's, de becaks, rond met passagiers of op zoek daarnaar, de karretjes aan de zijkant kleurig beschilderd met tijgers of draken. Het centrum van de stad was de Bragaweg met zijn luxueuze winkels en het Grand Café Bogerijen waar de nog in Bandung verblijvende koloniale elite koffie dronk met gebak of sterkere spiritualiën. Vlakbij aan de Grote Postweg pronkten de gebouwen van Hotel Preanger en Grand Hotel Savoy Homann, juweeltjes van koloniale architectuur. Op de hoek van de Bragaweg en de Grote Postweg stond de Bandungse Sociëteit Concordia, 'de Soos', waar Puck en Max met hun vrienden onder de laatste stralen van de ondergaande koloniale tropenzon nog gezellige avonden zouden doorbrengen en soms zelfs een dans zouden wagen.

Als je om er eens lekker uit te zijn de lange en lommerrijke Dagoweg afreed, langs het Borromeusziekenhuis en het Christelijk lyceum, waar Max begin

jaren dertig zorgeloze schooljaren had doorgebracht, en langzaam bergop ging, kwam je in het luxe villadorp Tjioemboeloet. Daar lag, omringd door stoere bomen, het kleine houten kerkje, 'De Ark' genaamd, waar het gezin soms een kerkdienst bijwoonde onder leiding van vriend en lekenprediker Harm Jan van der Schoot. Ging je nog verder de berg Tangkoeban Prahoe op dan kwam je in het dorp Lembang met zijn koele klimaat, sterrenwacht en zwembaden.

Niet eens zo ver van het Houtmanplein lag aan de Wilhelminaboulevard het gouvernementsgebouw waar Max werkte. Voor de oorlog was dit het gebouw van Verkeer en Waterstaat geweest. In november 1945 was het even in handen van de rabiante Indonesische onafhankelijkheidsstrijders geweest, die van daaruit het kamp Tjihapit hadden beschoten, zodat de kogels om en door het tijdelijk onderkomen van Puck aan de Tjiliwoengstraat hadden gefloten, zoals eerder beschreven. Het is een imposant wit gebouw met paleisachtige allure. Het torentje erbovenop had iets weg van een stokje saté, vandaar de bijnaam Rumah Sate of Gedung Sate, satégebouw. Voor de kleine Ab was het gebouw het kantoor van pappie, in zijn kleutertaal 'pappie ketool'.

Groepsfoto van Max, Puck en vrienden, ingesloten in een brief van 19 dec. 1949, uiterst rechts Max en Puck.

Het Bandung waar Puck en de kinderen in december 1949 aanlandden, had zijn schone koloniale kleed van voor de Pacific War nog aan. Het was goed wonen in deze stad op de hoogvlakte genaamd 'de Preanger' met zijn aantrekkelijk klimaat. De stad bergde opmerkelijke architectuur zoals de gebouwen van de Technische Hogeschool met hun op de Minangkabau stijl geïnspireerde zadeldaken en de vorstelijke villa Isola met zijn gulle rondingen.

Puck trof een kleine hofhouding aan van Indonesische hulpen in de huishouding, baboes genoemd, die schoonmaakten, boodschappen deden, kookten en wat zo al niet meer. Het personeel wisselde nog al eens, maar in het geheugen gegrift staat baboe Rum, een kleine, tengere vrouw van om de veertig met een schrandere hoofd, een bestendige steun, die eens per dag met Puck het huishouden van de dag, het eten en de boodschappen doornam. Soms kwamen de handelaars aan huis, zoals de bananenkoopman (de toekang pisang), die het erf op liep met op de nek zijn zwiepende bamboe juk (pikolan) met manden aan het uiteinde vol pisang ambon, pisang soesoe of pisang raja.

Een andere gewaardeerde kracht was Enny. Soms hielp ze bij de oogst, zoals over haar later een keertje door Max wordt gemeld:

'Onze tweede meid, Enny, is van het padisnijden op haar sawahs in Tjiandjur terug, ze bracht de nodige oleh-oleh (geschenken) mee in de vorm van beras, ketan en vruchten. Het is de meid die Puck het liefst is. Haar man is toko-bediende bij toko Europe, en ze werkt om wat te doen te hebben, omdat ze (wat bij Indonesiers zelden voorkomt) geen kinderen heeft. Ze kan lezen en schrijven, dus erg modern, maar toch heel lief en ook de kinderen zijn dol op haar.'

Wat een overgang was dit voor het gezin: na al die jaren redderen in het krappe souterrain in Scheveningen nu te wonen in dat grote huis met erf en personeel! Een stukje vooroorlogse tropische luxe leek weer terug te komen.

3

In een onafhankelijk Indonesië

De soevereiniteitsoverdracht

Het Bandung van december 1949 is een stad in gespannen afwachting van wat komen zal. Begin november 1949 was de Rondetafelconferentie in Den Haag geëindigd met de definitieve vaststelling van de datum waarop Indonesië onafhankelijk zal worden (hoewel de Republiek Indonesia van Soekarno zich vanaf de proclamatie van 17 augustus 1945 al als onafhankelijk beschouwde). Op 27 december 1949 zal eindelijk de soevereiniteitsoverdracht gaan plaatsvinden. Hoe zal dat gaan verlopen, vragen alle partijen en ook de Nederlanders in Bandung zich af. Er is angst voor een gewelddadig verloop. Over en weer verzekeren de partijen elkaar dat er niets ongeregelds zal gebeuren, maar toch, je weet het nooit.

Op 7 december 1949 is er een vergadering van de Voorlopige Federale Regering in Batavia, waarin gesproken wordt over activiteiten van een ex-KNIL kapitein Raymond Westerling, die eerder berucht is geworden als volvoerder van honderden standrechtelijke executies ter ‘pacificatie’ van Zuid-Celebes. Diverse inlichtingendiensten in de Pasundan komen met vage berichten over het bestaan van een APRA beweging met rebelse plannen onder leiding van Westerling, in deze periode directeur van een Chinese transportfirma op de Puntjak, een berg enkele tientallen kilometers van Bandung. Deze geruchten dragen in verband met de aanstaande soevereiniteitsoverdracht bij tot een gealarmeerde stemming onder de Europese bevolkingsgroep in Bandung. De hoogste Nederlandse baas in Indonesië in deze laatste maanden, Lovink, zegt: *‘De activiteiten van de ex-kapitein Westerling zijn in een wat mysterieus waas gehuld en allerlei verhalen daaromtrent doen de ronde. Deze schijnen over het algemeen overdreven.’* Ook een hoge Nederlandse ambtenaar

acht *'het gevaar voor een onmiddellijk verwachte explosie vóór de soevereiniteits-overdracht niet groot. Wat ná die datum zal gaan gebeuren, vermag spreker niet te voorspellen.'*

Voor de net herenigde echtgenoten en hun kinderen breken er spannende momenten aan. Hoe zal die overdracht van het bestuur aan de Indonesiërs verlopen? Er zijn van deze periode weer brieven bewaard gebleven die zijn geschreven naar de ouders in Den Haag, en die een inkijk geven in het leven in het Bandung van vlak voor en de anderhalf jaar na de soevereiniteits-overdracht.

In de eerste brief van 19 december 1949 pogen Max en Puck hun ouders, die blijkbaar onrustbarende berichten in de krant en op de radio vernemen, gerust te stellen. Het is de tijd voor Kerstmis, en Max en Puck schrijven hun ouders in Den Haag in deze brief de eerste van de plusminus 25 overgebleven brieven uit 1950 en 1951:

'We leven hier in afwachting van de Grote dag (nl. de soevereiniteits-overdracht op 27 december). Vandaag zullen de T.N.I. troepen beginnen binnen te trekken. De eerste kwartiermakers zijn er al een paar dagen. Je merkt er niets van,'

aldus Puck en Max vult aan:

'een gezegend Kerstfeest, een zalig uiteinde en een heel gelukkig Nieuwjaar moge ik wensen. Ik weet dat, ook voor jullie, het geluk in 1950 zal afhangen van de toestand hier in Indonesië. Laten we bidden en hopen dat alles beter gaat dan wij hebben durven hopen. Tot nu toe is er geen reden tot angst of twijfel, de verantwoordelijke leiders nemen hun taak ernstig op en van onrust hier in Bandung is tot nu toe niets te merken. (...). Stoort jullie niet aan wat je in de kranten leest, maar alleen aan wat wij jullie schrijven. (...) Wij blijven de Kerstdagen en de dagen van de soevereiniteits-overdracht rustig thuis. We hebben wat de voeding betreft, zoals Puck schreef, onze voorzorgsmaatregelen genomen.'

De vrijdag daarop, op 23 december, zullen ze met een neef en nicht gaan dineren in Hotel Preanger – *'als de toestand rustig is'* – om hun trouwdag te vieren, tien jaar zijn verstreken sinds hun huwelijk eind 1939.

De soevereiniteits-overdracht vindt dan op 27 december 1949 plaats in de burgerzaal van het paleis op de Dam te Amsterdam met veel plechtigheden in de aanwezigheid van koningin Juliana. Vanaf nu wonen Max, Puck en de kinderen in de Verenigde Staten van Indonesië, de Republiek Indonesia Serikat, die bestaat uit zestien deelstaten, waarvan de Republiek Indonesia van Sukarno en Hatta, die Midden-Java en een groot deel van Sumatra beslaat, er maar eentje is – maar wel een met doorslaggevende stem – naast de Negara Pasundan, waarvoor Max werkzaam is. De hoofdstad van de Republiek wordt Jakarta, waar president Sukarno en zijn regering gaan zetelen. De hoofdstad van de Negara Pasundan met zijn eigen president en parlement is Bandung.

In deze maanden zullen de Nederlandse soldaten de zaak moeten overdragen aan hun Indonesische collega's. Veelzeggend is de verzuchting van een soldaat-chauffeur van de 7 December Divisie, gelegerd te Bandung: *'De wagens moesten overgedragen worden aan de Republiek. We kregen opdracht om de soldaten van de Siliwangi Divisie, die onze vijanden waren geweest, rijles te geven. We kregen daar gevarengeld voor, omdat zij niet te vertrouwen waren.'*

Zoals vele duizenden voor hem en na hem wordt ook deze chauffeur gerepatriëerd. In januari 1950 worden hij en zijn makkers van de 7 December Divisie ingescheept naar Nederland, waarbij *'afscheid werd genomen van de bijna 500 gesneuvelde kameraden op het Ereveld Menteng Pulo te Batavia.'*²⁸

Jaren van oorlog vinden hun afsluiting. Aan de kant van beide partijen zijn mannen, vrouwen en kinderen omgekomen in vaak nodeloze, chaotische acties. Vele wreedheden zijn in blinde haat begaan. Dieptepunten daarin waren de Bersiap periode aan Indonesische kant met duizenden onschuldige slachtoffers onder Europeanen, Indische Nederlanders, Chinezen en de eigen bevolking en aan Nederlandse kant de zogenoemde politionele acties en hun nasleep; ook van Nederlandse kant werden tijdens militaire acties vele wreedheden begaan tegen Indonesiërs. De omvang van al die wreedheden aan beide kanten zou pas veel later duidelijk worden. Nog steeds is lang niet alles in historische kaart gebracht.

Begin 1950 wachten de in Indonesië achtergebleven Nederlanders in spanning af of nu hopelijk rustiger tijden aanbreken.

Een knus intermezzo

De volgende brief van Max en Puck uit Bandung is geschreven op 21 januari 1950. Uit de inhoud is op te maken, dat de overdracht in Bandung gelukkig zonder al te opzienbarende incidenten is verlopen. De brief ademt een knusse sfeer van ditjes en datjes. Wat in deze brief opvalt en ook in vele volgende is hoe welkom de postpakketten uit Nederland zijn, de pakjes met presenten, nodige zaken die in Indonesië niet verkrijgbaar zijn of heel duur, kleding, speelgoed, lekkernijen, stoffen, jurkjes, kinderkleren, chocola en ander snoep. Iedere keer worden de pakketjes weer met gejuich ontvangen. Om een indruk te geven komt hier Puck een keer uitgebreid hierover aan het woord.

'Allereerst dan over het pakje. Max heeft het Maandag laten halen en natuurlijk was het uitpakken een heel feest. We zijn allemaal blij met de inhoud. Alles was keurig aanwezig en we hebben geen invoerrechten moeten betalen. Mams, stuur geen geleij(jam) meer. De hier gemaakte is niet zo heel duur en een blikje in een pakje weegt zo veel. Natuurlijk zullen we smullen van de echte Hollandse. Met het Canasta (kaartspel, RC) zijn we ook blij, jammer alleen dat jullie er niet meteen de spelregels

hebt bij gedaan. We hebben heel lang zitten turen op dat Amerikaanse spelregelboekje, maar daar zijn ons nog een paar dingen niet duidelijk van. Het spel lijkt wel veel op rummie he? De marsepein was zalig! We hebben er van genoten, zo kan je die hier niet krijgen, omdat er hier geen amandelen zijn. De Droste pastilles heb ik nog niet aangebroken. Wat zuinig he?

De sigaretten vielen ook in de smaak, door de vorige zending waren we al lang heen. Robbie is heel blij met zijn agenda en voelt zich er reuze mee. Het roze baby jurkje voor Ireentje paste precies, het staat haar schattig. Alleen heb ik er een klein kantje om de kraag gezet en een slingertje van witte bloemetjes op geborduurd, op het pasje.

Daar de kleur wat donker was, vroeg het echt zoiets. Nu is het werkelijk een dotje. Het andere jurkje is nog iets te groot en dat bewaar ik, tot dit roze jurkje op is. Het lapje van Zus (vriendin van Puck in Nederland) is ook leuk. En prachtig is de stof voor een blouse. Ik heb eigenlijk precies zoiets nodig, een geklede witte blouse voor op mijn zwarte rok (...).

Ik schreef Zus al en vroeg haar ook een knippatroon voor de blouse. Zij is nogal handig en ze kan me misschien een leuk model sturen. De gedragen jurk was een stuk te kort en hing erg ongelijk, maar ik heb de ceintuur, die erg lang was, aan de rok gezet en daar het erg druk goed is, zie je er niets van. Aan de rand van de rok heb ik een stuk gezet, dat ik van de mouwen afknipte, die toch te lang waren. Iedereen vindt het nu een beeld. Mams, die emailen knopen, die ik toen eens van je kreeg, heb ik aan een gouden kettinkje geregen en nu is het een mooie moderne ketting geworden. Het telefoonje vindt Abje prachtig. Hij heeft juist de laatste tijd een manie, om ook door de telefoon te praten als ik opbel, nu, je kunt begrijpen, hoe mooi hij dit speelgoed vond. Vooral daar het ook bellen kan. Wat maken ze toch een leuke dingen al. (...) Fijn, dat jullie voor Max al de dingen hebben ingekocht. We lieten juist van distributie stof een overhemd voor hem maken voor kantoor. Nu hij geen uniform meer draagt, slijten de overhemden natuurlijk dubbel. (want Max was nu geen bestuursambtenaar meer maar civiel ambtenaar in dienst van de Indonesische overheid, dus van de staat Pasundan) Het maakloon is hier bij een Chinees f 10 en de stof kost f 5,50, zodat het op f 15,50 komt. Voor hier is dat niet duur, hoewel de kwaliteit lang niet No.1 is. De blouses voor de jongens zullen zeker te pas komen, die hebben ze erg nodig. Voor Robje heb ik juist een witte blouse gemaakt, hij is helemaal erdoor heen.'

De brief werd 's avonds laat geschreven:

'Het is zo laat geworden, daar we bezoek kregen van de wedana (lagere Indonesische bestuursambtenaar), die bij Max werkt. Hij was afgelopen week op tournee geweest en kwam ons een paar bossen ramboetan (stekelige vrucht) brengen met een flesje ketjap en een papaja en een tros pisang. Gisteren bracht een dame (Indonesisch) die ook bij Max werkt 10 gebakjes. Ze zijn werkelijk allemaal erg lief voor ons. De kinderen noemen haar Tante Emmie, het is een schattige vrouw.'

Max had een heel goede relatie met het personeel van zijn afdeling agrarische zaken, deels Indische Nederlanders, deels Indonesiërs. Daarbij hielp zeker het feit dat hij vloeiend de Indonesische taal, het Bahasa, beheerste

en ook enigszins het Soendanees. Sommige ambtenaren werden huisvrienden, zoals Harry Nitzschke en Lex Bosnjak. Misschien was de genoemde wedana de heer Astradipura, die de kinderen zich nog herinneren en die later nog lange tijd brieven naar Nederland heeft geschreven.

Verder spreekt Max in de brief ook over financiële zaken, zoals ook in latere brieven. Hij meldt dat er af en toe meevallers waren, maar vooral ook tegenvallers en dat er voortdurend zorgen waren om de eindjes aan elkaar te knopen en het beheer in goede banen te leiden. Speciaal heeft hij het over tegenvallende ziektekosten, met name ligkosten voor Puck in het ziekenhuis, wat vragen oproept. Wat er aan de hand was, daarover wordt in de overgeleverde brieven niet gesproken. Dat Puck ziek is geweest en in het Borromeusziekenhuis aan de Jalan Dago heeft gelegen herinnert Rob zich vaag nog, maar niet wanneer; hij weet dat het een reumatische aandoening betrof.

Brieven in het eerste half jaar 1950 zijn spaarzaam. Dat houdt misschien verband met gezondheidsperikelen die zowel Max als Puck hebben onderzonden.

Westerling valt Bandung binnen

Merkwaardig is dat er geen (bewaarde) brieven zijn die iets vermelden over het voorval dat anderhalve etmaal na de brief van 21 januari in Bandung plaats vond. Robbie weet het nog: *’s Ochtends word ik op een keer blij verrast met de mededeling dat ik die dag niet naar school hoef. Wat is eraan de hand. Westerling is met zijn legertje Bandung binnengereeden, kapitein Raymond Westerling, bijnaamd <de Turk>, is in opstand gekomen en wil Indië weer voor de Hollanders heroveren. Dat heeft een dag geduurd, die bezetting. In mijn herinnering of fantasie hoor ik nog geweerschoten in de verte. Legergroene trucks reden rond met grote witte letters erop: APRA. Het speelde zich af op 23 januari 1950, heb ik even opgezocht.’*

De A.P.R.A.-beweging, Angkatan Perang Ratu Adil, was een met een messiaans sausje (Ratoe Adil is een soort messiaanse verlosser) overgoten beweging, waarvan de militaire tak onder leiding stond van kapitein Raymond Westerling. De beweging was rabiaat tegen de integratie van West-Java in het Indonesië van Sukarno met zijn plannen voor een seculiere eenheidsstaat. De Negara Pasundan moest een onafhankelijk staat worden. Vage geruchten deden eind 1949 al de ronde, zoals eerder vermeld. Die werden toen door de Nederlandse autoriteiten als overdreven afgedaan. De beweging werd veelal in het geheim gesteund door allerlei anti-republikeinse elementen uit het Indonesische leger, de radicale islam, communistische groepen en hoge figuren uit de regering van de deelstaat Pasundan, zelfs achter de schermen door de president van Pasundan Wiranatakusuma.

Een groot aandeel in de kleine krijgsmacht, het APRA-legioen, hadden Ambonese soldaten van het KNIL, waarvan vele leden afkomstig waren uit de oude commando-eenheid van Westerling; ook sommige sympathiserende Nederlandse officieren deden mee. Verder onbesproken blijft hier het gerucht dat hoge Nederlandse regeringsfunctionarissen in het geheim achter de coup stonden die de militaire commandant Westerling had be-raamd in Bandung en Jakarta.

Onverwacht viel Westerling om 5 uur in de ochtend van de 23ste januari Bandung binnen met ongeveer 500 man in een paar legertrucks. Hij overrompelde de plaatselijke TNI-militairen totaal. Een dag hield de APRA Bandung bezet. Maar de coup in Jakarta mislukte en ook strandde de geplande overval op een groot wapendepot bij Bandung, zodat spoedig de zaak voor Westerling verloren leek.

De positie van de Ambonezen, die een groot aandeel hadden gehad in het Koninklijk Indisch Leger, het KNIL, werd er na deze verijdelde coup niet beter op. Door de gemiddelde Indonesiër werden ze beschouwd als collabo-rateurs van het koloniaal gezag. Bij de soevereiniteitsoverdracht was er niets afgesproken over een mogelijkheid voor deze ‘inheemse Nederlandse onderdanen’ om de Nederlandse nationaliteit te krijgen. Ze konden óf bij het Indonesische leger gaan waartegen ze onlangs nog gevochten hadden óf als ze wilden naar het land van herkomst gaan, de Molukken, die deel uitmaakten van de deelstaat Oost-Indonesië, waarvan de opheffing over een tijdje in de lucht hing.

Vele Ambonese families voelden zich bedreigd. Dat gold ook voor de Bandungse familie Hehanoessa, die, evenals de familie Lakatoea, Albert van Zuiden hun oude KNIL commandant en Puck en Robbie in de moeilijke maanden van het najaar 1945 nog geholpen hadden met voedsel en met boodschappen doen.

In een brief van begin maart van Puck aan haar moeder klinkt een noodkreet:

‘De Heha’s (Hehanoessa’s) zijn wanhopig. Daar hij als Ambonees nu Indonesiër is (...) kan hij niet kiezen, dus niet naar Holland gaan. Daar zijn pensioen er dan niet wordt uitbetaald. Alleen als hij genaturaliseerd is, kan het. Hij heeft daartoe nu een verzoek gedaan, dat Max voor hem opmaakte. Maar dit is een kwestie van minstens een jaar. Wat gemeen, dat iedere Chinees wel Hollander kan worden, maar een Ambonees niet. Mien Hehanoessa is over haar zenuwen.’

Zijn ze ooit in latere jaren toch naar Nederland kunnen komen, toen de Nederlandse regering onder druk van politiek en rechterlijke macht de Molukse KNIL-families naar Nederland heeft gehaald? Inderdaad, in latere brieven wordt gemeld dat mevrouw Mien Hehanoessa als naaister in Nederland aan het werk gaat.

Een nieuwe wereldoorlog?

In Indonesië waren de naschokken van de soevereiniteitsoverdracht te voelen. Het proces van de door Sukarno, Hatta en de hunnen al lang voorbereide omslag naar een eenheidsstaat Indonesië speelde zich versneld af. Sukarno beschouwde de deelstaten als een koloniale erfenis van Nederland. In een paar maanden sloten alle deelstaten zich aan bij de Republiek Indonesia en op 17 augustus 1950, niet toevallig de vijfde verjaardag van de ‘Republiek’, werd dit bezegeld met de uitroeping van de eenheidsstaat Indonesië, dit alles tot verdriet van de Nederlandse regering die haar mooie creatie zo vlug al in duigen zag vallen.

Ook de fragiele constructie van de deelstaat West-Java ofwel Negara Pasundan, die van binnenuit al was ondergraven, bezweek. De coup van Westerling tegen de aanstaande opheffing was kansloos geweest en had dit proces alleen maar versneld. Gelukkig had de coup geen nare gevolgen gehad voor de Nederlanders in die regio, ook niet voor de positie van Max als hoge ambtenaar op de afdeling Agrarische zaken in Bandung. Zijn nieuwe baas werd de eerste gouverneur van de provincie West-Java, de heer M. Sewaka, die zich zou ontpoppen als een schappelijk mens en een geziene chef.

Alleen in de deelstaat Oost-Indonesië ging het niet zo makkelijk. Er was allerlei rebelse tegenstand. Het gewest Zuid-Molukken ging niet mee met de opheffing van de staat Oost-Indonesië en riep in april 1950 een eigen republiek Zuid-Molukken uit, de Republiek Maluku Selatan, en het duurde vele maanden voordat de opstand van de Molukkers – met ir. Manusuma en kolonel Soumokil als voormannen – door het leger van de Republiek Indonesia werd onderdrukt met de verovering van Ambon in het najaar.

De volgende brieven die zijn overgeleverd, dateren van maanden later: drie brieven uit juli 1950 geven een momentopname van de situatie in de zomer van dat jaar; ze geven een inkijk in de privésfeer maar ook in de regionale en mondiale spanningen van deze periode. ‘De eerste brief, van 17 juli, is geschreven op Lebaran, het feest op het einde van de Ramadan in Indonesië, en dan voornamelijk op het eiland Java.

‘Vandaag is het Lebaran (in Nederland genoemd het Suikerfeest, RC) en je begrijpt wel de sfeer op zo’n dag. Iedereen loopt in zijn mooiste kleren te pronken. Onze bedienden hebben twee dagen vrijaf. (...) De hele nacht was er muziek in the air en ook heel veel vuurwerk. In Djakarta was het verboden vuurwerk af te steken, maar hier in Bandung niet. Het is onbegrijpelijk, want ze schieten zelfs met scherp. Gelukkig geen ongelukken hoor! Het is maar <spel>, het zijn net kinderen’,

schrijft Max. De drie juli-brieven weerspiegelen hoe de wereldvrede deze maanden in groot gevaar kwam. Medio 1950 viel er een dreigende schaduw

over de wereld, toen er in de vrieskoude oorlog toch een hete crisis losbarste. Korea was na de oorlog uiteengevallen in een communistisch noordelijk deel, dat in de Russische invloedssfeer stond en een zuidelijk democratisch deel onder Amerikaanse invloed. De communisten waren erop uit om ook Zuid-Korea in hun ban te brengen en op 25 juni 1950 vielen de Noord-Koreaanse troepen Zuid-Korea binnen, tot schrik van het vrije westen. Daarop besloot de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties tot militaire steun aan Zuid-Korea. Er werd een troepenmacht geformeerd waaraan naast troepen van de Verenigde Staten nog vijftien landen deelnamen, waaronder Nederland. De Amerikaanse generaal – held van de Pacific war – Douglas MacArthur werd benoemd tot bevelhebber.

De oorlog komt herhaaldelijk terug in de brieven van Max en Puck, ze houden hun hart vast en zijn bang voor een nieuwe wereldoorlog. Max:

‘De berichten uit Korea zijn niet zo opbeurend. Een ieder verwachtte van de Amerikanen het bovenmenselijke. Maar niemand twijfelt er aan, dat uiteindelijk de zege aan de kant der democratieën zal bevochten worden, maar wat zal er nog eerst allemaal moeten gebeuren, eer dat het geval zal zijn. Gisteren hoorden we dat de Ruys (mailboot Willem Ruys) tot de laatste plaats toe bezet is vertrokken. Ook de eerstvolgende boten zijn volkomen volgeboekt (voor de reis hier heen wel te verstaan). Zelfs is er weer een wachtlijst opgesteld. De Korea kwestie zal aan een en ander niet vreemd zijn. Alle gezinnen die tot nu toe gescheiden hebben geleefd zullen wel tot gezinshereniging overgaan, want het is niets gedaan om in deze tijden gescheiden te leven. Wie weet wanneer en of je elkaar weer gauw terug zult zien. Velen menen dat je met het oog op een komende oorlog veiliger hier zit dan in Europa. Hoewel niets met zekerheid te zeggen is, is dat misschien mogelijk. Maar laten we maar hopen dat op een of andere wonderbaarlijke wijze een algehele oorlog voorkomen zal worden, hoewel het dan volgens mij toch maar uitstel van executie zal zijn.’

Puck voegt er een brief later aan toe:

‘We zijn hier er nu wel allen van overtuigd, dat een oorlog onvermijdelijk is. Wat een vreselijke tijd toch, dat we nu alweer een oorlog krijgen. Houdt het dan nooit op. Maar we bidden, dat er nog een wonder zal gebeuren en er eindelijk de vrede komt. Alleen door te bidden kan je je op de been houden, anders grijpt de angst je aan. Hamsteren is hier helemaal niet te doen. Ik zorg alleen, dat er wat rijst in huis is. En wat boter.’

De familie in Nederland

De brieven geven een indruk van wat hen voor familienieuws uit Nederland bereikt. De broer van Max, Ernest, was zoals gezegd, eind 1949 afgestudeerd als theoloog. Hoewel gezien als veelbelovend theoloog met perspectief op een mooie universitaire carrière voelt hij het toch als roeping te gaan werken in missionaire sfeer onder de Joden in Amerika, als verkondiger

van Jezus als verlosser, zoals hij dat zelf ervaren had in de ontwrichtende oorlogsjaren. Samen met zijn jonge vrouw Elly vertrekt hij naar Amerika om daar als dominee bij de Holland Reformed Church te Clifton (bij New York) te gaan werken met als speciale opdracht zending onder de Joden te New York. Tijdens de maanden die hij daar in de zomer van 1950 doorbrengt blijkt Elly zwanger. Puck:

'Wat een nieuws van Ernest en Elly. Ik was er niets verbaasd over, daar Ernest juist had geschreven, dat Elly zo naar was van de warmte. Ik vermoedde toen wel, dat er ook wat anders bij was. Het is zeker te hopen, dat ze nu mogen blijven. Maar ook lijkt Canada me heerlijk.'

De jongste broer George is eveneens gegrepen door een christelijke roeping en gaat in Leiden theologie studeren. Hij betreft in Leiden in 1949 zijn eerste kamer. Het zou het begin worden van een actief studentenleven.

Max' Vader Ies Cassuto reist in deze zomer het land weer rond als gecommitteerde bij eindexamens van de middelbare scholen, zoals hij dat voor de oorlog ook al had gedaan. Nog steeds besteedt hij een groot deel van zijn tijd aan studeren en gaat hij zijn wekelijkse gang naar de Koninklijke Bibliotheek om even op adem te komen van het drukke familieleven.

De andere (schoon)vader Albert van Zuiden is actief geworden als vrijwilliger bij de Nederlands-Indische Bond van Ex-krijgsgevangenen en Geïnterneerden, de NIBEG, de grootste Indische belangenbehartigingsorganisatie die zich onder meer inzet voor de zogenaamde Backpay, de uitkering van achterstallige salarissen aan overheids personeel in Indië en betaling van schadeloosstellingen. Meerdere dagen per week stapt Albert met zijn zwarte gleufhoed op het markante hoofd, zijn jas met zwarte bontkraag om de kleine maar stevige gestalte, de ebbenhoutzwarte wandelstok met zilveren knop in de hand en warme souspieds om de schoenen het huis uit om een paar uur per dag te werken op het kantoortje van de NIBEG, tenminste als hij geen last heeft van 'rheumatiek' in zijn 'pootje', zoals Puck het been van haar vader aanduidt.

Albert is in deze jaren de steun en toeverlaat van Max en Puck op het gebied van financiële aangelegenheden. Hij gaat op verzoek van Max veel uit op informatie over verzekeringen, financiële regelingen en hij geeft nogal eens een voorschot of een lening, waaromtrent een enkele keer misverstanden moeten worden rechtgezet. Betsy, Alberts echtgenote, is veel bezig met het maken van kleren, het breien van truien en het samenstellen van pakketten met stofjes, kleding, make- upspullen en andere attributen waar Puck haar vaak dringend per post om vraagt.

Via de kortegolfradio horen Max en Puck over interessante manifestaties in Nederland in die zomer. Zo vragen ze:

'Zijn jullie niet naar die diverse tentoonstellingen geweest als Rotterdam Ahoy en Mijlpaal 1950 en Paris in Arnhem?'

Klinkt daar toch een zekere heimwee door? In 1950 wordt er namelijk in Rotterdam de grote tentoonstelling Rotterdam Ahoy! gehouden. De Maasstad wil laten zien hoe de wederopbouw van het havengebied verloopt. Daarvoor is de eerste Ahoy hal gebouwd.

In de parken Sonsbeek en Zijpendaal bij Arnhem is een tentoonstelling ingericht waar te zien is wat er in de vijf jaar na de bevrijding op het gebied van het maatschappelijk leven en bedrijvigheden in Nederland is bereikt en wat er in de toekomst nog moet gebeuren.

De wederopbouw in Nederland is nu goed op gang gekomen. Minister-president dr. W. Drees opent de tentoonstelling. Om bezoekers ook in de binnenstad van Arnhem wat afleiding te bezorgen hebben de Arnhemse winkeliers een Parijse markt georganiseerd. Opzienbarende evenementen in die tijd.

Maanden met gezondheidsproblemen

Uit de brieven van deze zomer in 1950 blijkt dat Max te kampen heeft met gezondheidsproblemen. Het zijn de oude kwalen die sinds de kamptijd vaak de kop opsteken.

'Mensen lief ik was er beroerd aan toe. Gisteren had ik weer zo'n aanval van ondraaglijke zenuwpijn, maar vanochtend was ik weer O.K. Als ik zo'n aanval heb ben ik tot niets in staat en krijg ik het een beetje benauwd. Maar met rust zal het wel overgaan. Ook geestelijke arbeid vermoeit me nog bovenmate. (...) Mijn functie wordt voorlopig door een ander waargenomen. Ik heb dat speciaal verzocht, omdat ik niet tot rust kon komen als ik verantwoordelijk zou blijven voor de werkzaamheden op kantoor, terwijl ik zelf die werkzaamheden niet zou kunnen lijden.' (sic! bedoeld is waarschijnlijk: leiden)

Max hoopt half augustus weer aan het werk te kunnen.

'Ik hoop dat ik op 15 Augustus weer mijn werk kan doen. Er moet nog een röntgenfoto van mijn schedel worden gemaakt. Aan belangstelling ontbreekt het me niet. Ik ontvang heel veel bezoek, te veel zelfs. Maar het staat zo onhartelijk de mensen niet te willen ontvangen.'

Maar twee weken later is het nog niet echt goed:

'Hier ook alles best, alleen met mij gaat het nog niet zoals ik wil. Ik ben een tijdje geleden louter uit verveling weer wat aan de studie (rechten) gegaan, maar dat is me helemaal niet bekommen. Ik deed het heel kalm aan, maar nu is het weer zo dat ik bij de minste geringste geestelijke inspanning dat rare gevoel in mijn hoofd krijg, dat meestal als ik me niet in acht neem in een verschrikkelijke, alles verlamdende hoofdpijn uitloopt. Puck vertelde het de dokter en die zei dat ik ook volkomen geestelijk rust moest houden. Ik vind het erg beroerd want ik vind dat niets doen iets verschrikkelijks. Ik was altijd lichamelijk niet 100% fit maar geestelijk was ik altijd prima en nu ben ik lichamelijk

Amat, trouwe bediende van nog voor de oorlog, op bezoek met zijn familie bij Puck.

weer in orde. Ik heb helemaal geen last meer van benauwdheden, maar nu ben ik geestelijk niet fit. We hopen maar dat het gauw in orde zal komen.'

Puck is wegens haar reumatische predispositie steeds onder controle van de al genoemde keuringsarts dokter Lanting, die ook op Max een oogje houdt en inmiddels huisarts van het gezin is geworden. Ook Puck moet het rustig aan doen.

'het zal nog wel een hele tijd duren eer ze weer normaal aan de slag mag. We mogen geen risico's nemen, want de kans op een recidive is erg groot,'

schrijft Max. In deze zomer had ze ook veel last van hooikoorts en ze vroeg om vanuit Nederland een nieuw middel te sturen, 'antallargan', dat ze gelukkig later ook in Bandung vond.

Zeer te spreken is ze over het personeel, vooral over Rum, die onder Pucks toezicht het huishouden bestuurt.

'Onze Rum is inderdaad een juweel. Ze wilde vanmorgen niet weg, voordat ze de aardappelen had geschild en vanavond om 7 uur stond ze alweer voor onze neus. Ze zei, dat ze liever hier wilde slapen en bracht natuurlijk een bord vol snoep mee voor de

kinderen. Ik gaf de beide baboes (de ander was Enny) een zijdje voor een baadje (jasje) en een lapje voor een koetang (hemd), dan gaf ik Mams zakdoeken en gaf ze elk nog een broche, die ik nog had uit Holland. Ze waren er toch zo blij mee. Het zijn zulke arme mensen. En vooral Rum is een brave ziel. Nu gaat ze morgenochtend weer naar de kampong, maar gaat weer eerst de rijst koken. Ze voelt zich niet senang, zegt ze, als ze weet, dat ik alles zelf moet doen. Het zijn dan ook wel weer 2 vermoeiende dagen.'

In de vrije tijd leest ze het ene boek na het andere. Ze is in de gelegenheid gesteld om Engelse romans te lenen uit de bibliotheek van het Britse consulaat. Die hebben juist een pracht bibliotheek geopend.

'Omdat Max ze heeft geholpen, mocht ik ook boeken lenen. Ik heb dit keer een heel mooi stel. Juist heb ik een heel nieuw boek van Daphne Du Maurier uit, <The Parasites> (geschreven in 1949). Nu ga ik beginnen aan het volgende boek n.l. <Fame is the Spur> van Howard Spring. Dan hebben we nog <The big Fisherman> van Lloyd C. Douglas en een zeer interessant dagboek van Ghandi.'

Samen met Max leest ze de trilogie van Jan Mens:

'We lezen een heel goed boek, een trilogie van Jan Mens. Werkelijk uitstekend geschreven. Onder het genot van een kopje koffie gaan we nu fijn lezen, Max in het derde deel en ik in het tweede.'

Een morele en materiële opsteker is een aanzienlijke salarisverhoging van wel 100 gulden en een verhoging van de 'duurtetoeslag'. Dat moet verband houden met een promotie. Omdat nogal wat brieven in deze periode geschreven niet bewaard lijken te zijn is de mededeling daarvan aan de familie in Den Haag niet schriftelijk overgeleverd. Waarschijnlijk is, dat Max van plaatsvervangend hoofd van de afdeling agrarische zaken, Bagian Agraria, nu zelf hoofd is geworden, met een navenante salarisverhoging. Hij is vanaf 1 januari 1950 in Indonesische dienst. Als afdelingshoofd heeft hij, zoals hij later vermeldt, alleen de gouverneur Sewaka boven zich.

Een van de andere vrolijke gebeurtenissen is de geboorte van de vier hondjes van de hond Tjoepi. Tjoepi was een geliefd lid van het gezin. Zij was een middelgrote zwarte gladharige teef met grappige bruine vlekjes boven de ogen in de wat spitse kop. Zij was overgenomen van een gezin dat naar Nederland was vertrokken, en ze was in het begin zo schuw dat ze van het plein af naar binnen gelokt moest worden met bakjes eten, eerst bij de ingang van het erf en dan iedere dag een bakje wat dichterbij het huis. Eenmaal gewend was het een lief en aanhankelijk beest. Toen Rob een keer met Tjoepi ging wandelen in de Tasmanstraat rukte ze zich los van de lijn, en de jongen zag tot zijn schrik dat de teef opeens vast zat aan een andere hond, en dat niet alleen, hij kwam niet meer los en de twee beesten, met de konten aan elkaar geplakt, jankten van ellende. Omstanders kwamen met een emmer koud water dat ze over de verkleefde achterlijven kiepten en dat hielp. Uit dit gebeuren zijn die vier snoezige pupjes natuurlijk voortgekomen.

De kinderen

In deze periode krijgt Abje een nieuwe bijnaam, die jaren zal standhouden: Toetoe, waarschijnlijk was dat een naampje waarmee hij zichzelf aanduidde. In de familie is beroemd gebleven de kernachtige manier waarop Ab aangaf zich te willen ontlasten: ‘Toetoe baba pot’. Even later krijgt ook Irene een nieuwe bijnaam. Was het eerst ‘zusje’, nu wordt het geleidelijk ‘Wiwi’, vermoedelijk afgeleid uit haar poging de naam Ireentje uit te spreken.

Max omschrijft zijn kinderen als:

‘een buitengewoon aardig stel. Gerco en Jetje (goede vrienden van Max en Puck, die over waren uit Jakarta) zijn helemaal weg van Zusje en ook Toetoe heeft hun harten gestolen. Gisteren zijn ze met Puck en de kinderen naar het Theehuis Dago geweest en zojuist zijn ze met zijn allen naar Lembang gegaan om daar te zwemmen. Toetoe kondigde al aan dat hij niet wilde <vemmen> maar wel straks <in de teil> wilde. Gerco en Jetje zijn werkelijk bijzonder lief en hartelijk. Het is aan één kant erg jammer dat ik niet van hun aanwezigheid kan profiteren door met ze mee uit te gaan, maar daar is niets aan te doen. Ze vonden het ook zo jammer dat ik nu niet mee naar Lembang kon gaan, maar ik vind het beter dat niet te doen zonder dat de dokter me gezegd heeft dat ik weer uit kan gaan.’

Puck voegt toe:

‘Robbie heeft op een paard gereden en Jetje heeft het gekiekt. Ik hoop, dat het is gelukt. Abje was bang en wilde per se niet.’

Het is intussen bijna augustus en Ab gaat voor het eerst naar school, de fröbelschool, vlakbij. De situatie is voor de ‘Europeanen’ in Bandung gevaarlijker geworden en voor Robbie is het niet meer veilig naar de school in de Riouwstraat (nu jalan Riau) te gaan, laat staan ernaartoe en weer terug te lopen langs zijn avontuurlijke route achter de huizen langs. Alle Nederlandse kinderen moeten naar één school en dat wordt de school aan de Engelbert van Bevervoordeweg (jalan Wastukencana). Dat is een heel stuk verder. En omdat het voor Nederlandse kinderen niet meer veilig is over straat te gaan, wordt de jongen voortaan met de auto opgehaald. Rob heeft zijn herinneringen aan deze school eens een keer in column-vorm genoteerd en op zijn website geplaatst:

‘s Ochtends reed een auto van het kantoor van mijn vader voor met chauffeur. Het was een matgroene Desoto en de chauffeur was een al wat oudere Indonesiër met een zwarte topi op zijn hoofd. We haalden ook nog de twee meisjes Chin op, dochters van een kantoorgenoot of kerkgemeentegenoot van mijn vader, die in de buurt woonde. En na school wachtten we buiten het schoolerf, vlak bij de brug over de Tjikapoendoeng, de kali (riviertje), die door heel Bandung loopt en daar vrij woest onder de brug doorcolkt, weer op ons vervoer naar huis.

Toen we daar een keer stonden, liep er een Indonesische familie langs met een wat opgeschoten jongen. Geheel onverwacht haalde hij naar mij uit, gaf mij een dreun in mijn gezicht en opeens lag ik op de grond.

Ik krabbelde weer overeind en gaf hem een schop. Een voor mij waarschijnlijk kansloze vechtpartij dreigde. Maar hij werd door zijn familie – ajo, kom jij – (is Indo-Nederlands) meegeloofd en tegelijk reed de matgroene Desoto voor en werden wij in de auto geladen, terwijl de meisjes Chin mij toch met enige bewondering aankeken. Dat was mijn kennismaking met de onafhankelijkheidsstrijd van de Indonesiërs.

De school aan de Engelbert van Bevervoordeweg was een typische Indische school, alle klassen aan een galerij, hoog pannendak en een overloop leidde naar de achterbouw van het gymnastieklokaal, eigenlijk alleen maar een open vloer met klimrekken eromheen en een dak erboven. De vierde klas, daar zat ik in en ik heb flinke gaten in mijn herinnering. Er staan mij nog maar vier mensen bij uit die vierde klas.

De eerste is de juf, juffrouw Heyligers. Ze was in de veertig met al grijzend haar, tanig bruine huid, onmiskenbaar Indisch. Ze kon boeiend vertellen en een keer onthulde ze dat het heelal bestond uit louter trillingen. Dat heeft een diepe indruk op mij gemaakt. Wat een mysterie! Ik trilde zelf ook mee, ik voelde dat het op een of andere manier waar was. Merkwaardigerwijs herinner ik mij ook haar schoenen; het waren bruine, dichte, wat mannelijke schoenen. Zonder twijfel was juffrouw Heyligers de antroposofie of de theosofie toegedaan.

De tweede is klasgenoot Ferry. Ik zie maar één plaatje met Ferry: met kastie, een soort vereenvoudigd honkbal, sloeg hij de bal enorm ver, helemaal over de overloop heen. Precies het tegendeel van mijn prestaties, ik kon met mijn knuppel die verrekte bal maar niet raken. Jaloers was ik op die lenige Indische jongen en sportfiguur van een Ferry.

Dan is er nog een vage herinnering aan Charles. Hij was een soort vriendje. Ik zie zijn gezicht nog haarscherp, donkere bruine ogen, bleke huid met lichtbruine sproeten en ravenzwart haar, beetje Belgisch type en hij had ook een reuze Belgisch adellijk aandoende achternaam, zoiets als ‘de Savigny de Froideville’. Wat we nou samen deden mag Joost weten maar ik ben wel eens bij hem gaan spelen, zijn vader was directeur van het deftigste hotel van Bandung, Grand Hotel Preanger, en daar woonde hij dus. En dan is er Carla. Op haar was ik in stilte smoorverliefd. Ik was klein van stuk en stond met gym bijna achteraan, maar er was er één nog kleiner en dat was Carla. Carla had slimme heldere blauwe ogen, sproeten op haar neusje en bronsblonde vlechtjes. Ze was de dochter van een tandarts en toen ik een keer onder schooltijd bij de tandarts in de wachtkamer zat, werd mijn angst overstemd door de gespannen verwachting dat Carla van school komend door de wachtkamer moest (zo zat de tandartsenwoning in elkaar) en met kloppend hart zag ik haar inderdaad in een flits passeren. Onderschat de verliefdheid van kinderen nooit, grote passies kunnen in die kleine lijven en zielen woeden.

Deze column is later door de hierin genoemde Ferry gelezen en hij heeft mij de klassefoto van die vierde klas die hij nog had en ik niet meer, toegestuurd.

Door klasgenoot Ferry toegestuurde foto van de vierde klas, Bandung 1950. Rob zit uiterst rechts, Ferry derde van rechts tweede rij van beneden.

Waarschijnlijk heeft de overgang naar een nieuwe school Rob parten gespeeld bij zijn schoolprestaties, afgezien van zijn neiging tot slordigheid. Tot ongenoegen van zijn vader was Robs voorlopig rapport half oktober:

'(...) wel een teleurstelling, niet in de laatste plaats voor hem zelf. Het is jammer, want als hij minder slordig zou zijn zou hij met hetzelfde gemak achten en negens halen. Als hij vier fouten maakt zijn er drie slordigheidsfouten bij. Laatste had hij een zes voor taal omdat hij alle leestekens vergeten had, er was slechts één echte taalfout bij, idem met rekenen, ook daar speelt zijn onvergelykelijke slordigheid hem parten.'

Wat later is er beter nieuws bericht over Robs gedrag te melden:

'Robbie is de laatste tijd wel lief. Hij is erg onder de indruk van zijn zeer matige rapport. En ik geloof wel dat hij nu veel meer zijn best doet, want hij komt met betere cijfers thuis. Zijn suffigheid wordt misschien veroorzaakt door zijn te grote amandelen. Toen de dokter hem laatst onderzocht zei hij tenminste dat zijn amandelen veel te groot waren. Maar we zien er nu echt tegenop om nu weer die misère mee te moeten maken en zouden graag even rust willen hebben.'

De jongste van de drie, Irene, steelt ieders hart, signaleert Max aan zijn ouders:

'Trentje wordt nog met de dag liever, maar we moeten oppassen, want ze doet nu al zo nuffig soms en als iets niet naar haar zin gaat is er geen land met haar te bezeilen. Rum zegt dat als ze met haar wandelt veel mensen haar aanhouden en vragen van wie dat kindje is. Het is werkelijk jammer dat jullie de kinderen op deze leuke leeftijd niet mee kunnen maken.'

Ab blijkt in het najaar behoorlijk ziek te zijn geweest, mogelijk een zware griep. Het loopt intussen naar zijn verjaardag op 6 november, als hij vier jaar wordt:

'We ontvingen gisteren en vandaag de verjaarspost voor Ab. Hij zegt de hele dag: <Abje wil niet jarig zijn!> Maar als het zover is en hij al zijn cadeautjes en tractatie krijgt zal hij wel van gedachten veranderd zijn, want hij snapt er nog niets van. Gelukkig is hij weer beter, maar a.s. Dinsdag moet ik weer voor de resterende vijf injecties naar de dokter met hem en dan is Leiden weer in last. Maar het is ook wel zielig voor zo'n klein ventje. Puck voegt toe: Gelukkig is onze Ab weer een heel stuk beter om morgen te genieten van zijn verjaardag. Hij is nu verzoend met die gedachte, vooral door 't vooruitzicht van de cadeaus. Er komen een paar kindertjes (4 stuks) van kennissen spelen.'

Die vele inentingingen doen Rob ook denken aan inentingingen tegen hondsdolheid (Rabies). Hij herinnert zich: als je ook maar enigszins verdacht werd van een dubieus contact met een mogelijk besmette hond, dan werd je preventief behandeld met een stuk of acht à tien injecties over een periode van een of meer weken.

Kennelijk gaat het met de gezondheid van Max wat beter. Ook met Puck gaat het in november beter, maar ze blijft onder dokterstoezicht wegens haar bevattelijkheid voor reuma. De brieven doen vermoeden dat ze in de zomer een terugval heeft gehad. Max:

'Puck schreef al dat het onderzoek een zeer gunstig resultaat had, beter dan we durfden te hopen. Maar ik druk haar voortdurend op het hart, dat ze zich strikt aan dokters voorschriften moet houden en dat doet ze gelukkig ook, want de kans op een recidive is voorlopig heel groot als ze zich niet in acht neemt.'

4

Wonen en werken in de republiek

Max zijn vooruitzichten

Max zag begin november alle aanleiding zijn positie in Indonesië nog eens onder ogen te zien. De Nederlandse verhouding met Indonesië bleef problematisch en werd het steeds meer. In het parlement in Den Haag werd dat jaar 1950 volop gedelibereerd over de betreunde opheffing van de Verenigde Staten van Indonesië en de transformatie naar een eenheidsstaat en over de uitroeping van de republiek Zuid-Molukken, en last but not least hield de kwestie Nieuw-Guinea de gemoederen heftig bezig, het stukje kolonie dat buiten de soevereiniteitsoverdracht was gehouden.

Nieuw-Guinea werd door de Nederlandse regering gezien als een uitwijkplaats voor Indische Nederlanders die Indonesië mogelijk moesten verlaten. Bovendien woonde er geen Indonesische bevolking en was de bevolking van Nieuw-Guinea zeer primitief. Nederland achtte zich beter dan Indonesië in staat om te helpen bij haar ontwikkeling. Tevens kon Nederland zo nog een stukje van zijn vroegere koloniale rijk behouden. Sukarno eiste dat het alsnog zou worden overgedragen, maar de regering hield de poot stijf. Alleen minister Stikker wilde in de beraadslagingen tegen het eind van 1950 het betwiste gebied alsnog overdragen om zo de Unie met Indonesië te redden, maar de Tweede Kamer en de rest van het kabinet steunden hem daar niet in. Dat zou leiden tot de val van het kabinet Drees in januari 1951. De kwestie Nieuw-Guinea zou nog jaren de politieke agenda bepalen en de verhouding met Nieuw-Guinea verzieken.

Max zag deze starre stellingnames in Den Haag en de toenemende verslechtering van de verhouding met Indonesië met lede ogen aan, het kwam de positie van de nog in Indonesië werkzame Nederlanders niet ten goede. Al eerder verzuchtte hij:

'we ergeren ons aan al dat nakaarten in de Tweede Kamer. Volkomen nutteloos en alleen nadelig voor ons die hier moeten werken. Laten ze nu maar zwijgen en hun wijsheden voor zich houden. Wat men in de Kamer beweert sorteert hier geen effect hoogstens ten nadele van ons. Bovendien zijn veel dingen bepaald onwaar' (Jammer genoeg zegt hij niet wat die 'vele dingen' waren).

Tegen het einde van het jaar 1950 maakt Max nog eens de balans op.

'(...) ik heb tot nu toe niet de minste reden (ambtelijk gezien) om weg te gaan. Ik heb een ideale samenwerking met mijn chefs (dat zijn alleen de Gouverneur en zijn Secretaris) verder heb ik niemand boven me, geen residenten of wie dan maar ook. Mijn personeel is ook geweldig en ze doen alles om me te helpen bij het moeilijke werk. Waar krijg ik ooit zo'n baan, moet je daar nu niet zo lang mogelijk van profiteren? Ook het leven hier bevalt ons, ondanks alles, nog best. En wat er nu b.v. eind van het jaar gebeuren zal, is zo onzeker (ik bedoel in verband met Nieuw-Guinea) dat ik het onverantwoord vind om alleen uit angst daarvoor de boel hier erbij zou neergooien. Het mooiste zou zijn als ik hier tot 1 November 1951 zou kunnen blijven. Dan zou ik als pensioensgrondslag 18 maanden f 790 en 18 maanden f 860 hebben.'

Max vervolgt zijn redenering dan met uitgebreide becijferingen van de te verwachten pensioenen in de verschillende scenario's van beëindiging van zijn werk in Indonesië, eerder met ziekteverlof of uitdiening van zijn dienstverband.

Voor werk in Jakarta

Het werk bracht Max nogal eens naar Jakarta voor besprekingen op het ministerie. Daar deed hij nogal wisselende ervaringen op.

Zo ging hij op een dinsdag in november met een collega per auto daarheen voor twee dagen. Ditmaal had het bezoek uiterst plezierige kanten:

'Aangezien ik niet zeker wist of ik die Woensdag terug kon (ik reed n.l. met de heer Nitzschke, een collega van mij, mee) omdat plots onze auto gerepareerd moest worden en wij een andere auto van ons kantoor uit Bandung hadden ontboden, ben ik maar niet naar de Scheltema's teruggegaan (bij wie Max de eerste nacht had doorgebracht), omdat ze het nogal druk hadden en ben bij de heer Nitzschke in Hotel des Indes gekropen. Nu die had me een kamer, fantastisch, in het paviljoen dat voor de diplomaten was gereserveerd, had hij (omdat hij de directeuren van des Indes kende) een kamer gekregen, bestaande uit een platje, een salonkamer, een zaal gewoon, en een slaapkamer met eigen gemakken. De bedden stonden in een aparte klamboe kamer in de slaapkamer, fans, telefoons etc. etc. Het eten was ook goed, hoewel niet zo luxueus als voor de oorlog. Nu kan ik zeggen dat ik werkelijk genoten heb en het ontzettend jammer vond dat Puck er niet bij was. De besprekingen op het ministerie waren wel bevredigend, de moeilijkheden zijn enorm, dat we maar geduld moeten hebben dat alles nog enigszins op zijn pootjes terecht zal komen. De terugweg was ook gezellig, we hebben in Bogor

(het vroegere Buitenzorg) *Chinees gegeten en hebben nog een kopje koffie op de (berg) Puntjak gedronken in het vroegere Restaurant Coelijn.*

Ruim drie weken later moest Max weer drie dagen naar Jakarta en maakte toen het tegendeel van zijn luxueuze verblijf in november mee:

'Ik ben veilig en wel na een verblijf van drie dagen in Djakarta weer teruggekeerd in Bandung. Ik moest een conferentie bijwonen op het Ministerie. Alle hoofden van Agraria in de provincies op Java waren aanwezig. De besprekingen verliepen erg prettig. Ik ben dood- en doodmoe. Ik kan absoluut niet meer tegen het klimaat daar en zeker niet in die omstandigheden van nu. Met zijn drieën of vieren op een klein divanbedje in een kamer met een klamboe vlak boven je neus! Eerst was ik in een <pension> ondergebracht zó ongelooflijk vies en smerig, daar heb ik geen woorden voor. Daar kunnen jullie je toch geen voorstelling van maken. Daarom zal ik het maar niet beschrijven. Ik had al om logies getelefoneerd, maar toen ik aan het opgegeven adres kwam was er geen plaats. Ik had mijn hoofdcommies (één van de drie die ik heb) bij me en daar ik hem bij me wilde hebben en hij natuurlijk niet in Des Indes kon logeren, trachtte ik in <der Nederlanden> onderdak te komen, maar daar was geen plaats. Ik dus weer op zoek en zo kwamen we in die gribus terecht. Toen ik echter het eten proefde en zag hoe het werd opgediend dacht ik: hier blijf ik geen dag langer. Ik ben toen weer naar die manager van <der Nederlanden> gegaan en kreeg toen de toezegging dat hij als hij enigszins kans zag mij de volgende dag aan logies zou helpen. Daar een collega die met me meegereden was van Bandung en die bij hem thuis logeerde voor mij een goed woordje deed is het in orde gekomen en kregen we de volgende dag een mooie kamer. Maar als je bedenkt dat er talrijke dergelijke <pensions> zijn waar talloze gezinnen huizen, woonoorden met niet de minste comfort of gezelligheid dan weet je hoe de toestand nog steeds in Djakarta is en nog steeds niet in het minst verbeterd. Dan leven we hier in Bandung in een paradijs. We beseffen dat ook wel.'

Vrijdag 24 november gingen de echtgenoten weer een keer naar de bioscoop:

'We zijn naar een film geweest, Puck voor het eerst in een half jaar. <Three came back> was de titel. Het stuk speelt in een Jappenkamp voor vrouwen in Brits Borneo. Claudette Colbert speelde de hoofdrol. Het was werkelijk een voortreffelijke film en ik kan hem jullie best aanraden.'

'Three came back', meer gangbare titel 'Three came home', was de eerste film die het leven in de Japanse kampen tot onderwerp had, in dit geval in Noord-Borneo. Claudette Colberts tegenspeler Sessue Hayakawa als de kampcommandant zou later een vergelijkbare rol spelen in het veel bekender gebleven 'The Bridge on the River Kwai'. De film moet veel herkenning hebben gegeven aan de twee kijkers.

Scene uit 'Three came home'.

Sinterklaas

Intussen nadert het Sinterklaasfeest, dat door de Nederlanders in de Archipel altijd trouw wordt gevierd. Aan het eind van de week op zondag 26 november, zo merkt Max in zijn brief op, heerst er in huis al een Sinterklaasfeer.

'Robje leert op school de nodige Sinterklaasliedjes en Ab heeft van Puck Sinterklaas-Kapoentje leren zingen. Gisteren kwam Rob met de mededeling thuis dat hij twee Zwartepieten had gesignaleerd, die huis aan huis cadeautjes voor de armen komen ophalen. Verder is er een Sinterklaaskrant van het Algemeen Indisch Dagblad uitgekomen en houdt de Sint in enkele toko's op de Bragaweg receptie. Puck schreef al dat we op Sinterklaasavond naar de Soos gaan, waar door de Soos, in samenwerking met de Huisvrouwenvereniging een Sinterklaasavondviering wordt gehouden. Daarna komen enkele kennissen van ons de avond bij ons onder de ouderen vieren.'

'Vanavond komt voor 't eerst het schoentje zetten',

vult Puck nog even aan. Puck heeft maar een paar regels bijgeschreven. Het schrijven valt haar moeilijk, want de reumatische aandoening steekt weer even de kop op.

'Toch nog even een krabbel. Mijn 2 vingers (rechtterring- en middelvinger) zijn weer begonnen te zweren. Nadat 't al bijna beter was. Gelukkig is 't vandaag al beter dan gisteren.'

Max vraagt aan zijn ouders om tubes met het in die tijd veel gebruikte slaapmiddel Soneryl aan iemand mee te geven, kennelijk voor de pijn die Puck soms heeft en ook voor beider slaapproblemen. Puck vraagt om een envelop met baleinen voor Max zijn boorden. Rob herinnert zich deze attributen en heeft ze later zelf ook nog in zijn nette overhemden gehad. De Sinterklaasviering was een geslaagd gebeuren, schrijft op 8 december Puck, die hier uitgebreid aan het woord komt en altijd gezellig en gedetailleerd inkijk geeft in het leven van alledag:

'Een verslag van onze Sint-viering. Zoals ik al schreef, waren we allen wat verkouden, Max zelfs heel erg. Daardoor kon hij dan ook helaas niet mee, Dinsdagmiddag naar de Soos. Hoewel ik zelf wat snufferig was, ben ik toch gegaan met de 3 kinderen. Harry Nitzschke (meergenoemde collega van Max) bracht me erheen. Robbie vond direct klasgenootjes en Ab was als de dood, dat Zwarte Piet hem zou komen halen. Zusje was in het begin helemaal niet bang, maar toen de Sint binnenkwam met maar liefst 6 Pieten, werd 't haar te veel. Vooral daar al de 650 kinderen begonnen te juichen en te schreeuwen. Later draaide ze weer bij. Maar een genoeg was 't voor mij niet en toen de Brave Sint in de pauze wegging, ben ik ook naar huis gegaan. De familie Bosnjak en Harry gingen mee.

Ik heb toen de tafel gedekt met de gebruikelijke Boterletter, speculaas, pepernoten, marsepein enz. We zijn toen om 7 uur alleen aan tafel gegaan en hebben een slaatje en sandwiches gegeten. Ondertussen had Zwarte Piet aan (baboe) Rum een grote mand met cadeaus afgegeven. Nu, je begrijpt, dat alle drie reuze opgewonden waren. Voor Robje hadden we een vulpen gekocht. Die zijn hier plots erg goedkoop, f 3,50. Natuurlijk is de kwaliteit slecht, maar daar hij er op school niet mee mag schrijven is 't dus hoofdzakelijk voor de show. En van buiten ziet 't er prachtig uit, met een 'gouden' dop. Abje vond zijn trompet 't mooist. Van de Hoekstra's kregen de kinderen elk een cadeau, en wel een prachtige grote pop voor Ireentje, een groot wagentje en blokjes voor Ab en Robbie een boek. (...) Ikzelf kocht voor Ireentje een kleine ijzeren wadjang en aarden anglo (Indisch kookstelletje) en een rantang (hengsel met pannetjes boven op elkaar) van leuk beschilderde blikjes. Net echt en niet duur. Helaas is nu de anglo al stuk, maar daar dit f 0,20 kostte, gaat 't me niet aan 't hart. Nu vechten de kleintjes om 't hardst, wie er mag koken. Robbie was dolblij met de klei. Hij is er de dag erna (die hij vrij had) direct mee aan 't werk getogen. Ook de sigarenbandjes vond hij mooi. Max kreeg van mij een zilveren (onleesbaar)houder. Van een lapje stof van de distributie liet ik een overhemd maken voor hem (wit). En natuurlijk ontbrak de marsepein

niet. Bij alles was een vers. Ikzelf kreeg van Max een heel mooie zilveren armband en broche. Het is een erg bijzonder werkstuk, handwerk. Ik geloof Sumatraans. Hij kocht het in Buitenzorg, de laatste maal toen hij uit Djakarta kwam.

Van het boek Praetvaria (gebundelde columns van Elsevier columnist mr. Eduard Elias) geniet Max. Je zou zelf plezier hebben gehad, als je hem gisteren in bed had horen schateren. Max had enige versjes gemaakt. (...) We hadden werkelijk veel plezier. Laat hebben we het niet gemaakt, om 11 uur lagen we in bed. Alles bij elkaar is het een geslaagde dag geweest en worden jullie nogmaals bedankt voor de medewerking.'

Nog wat later heeft Robbie – nu negen jaar oud – ook zijn indrukken over het Sinterklaasfeest bijgeschreven, vermoedelijk op aandrang van zijn ouders. Als 'grote jongen' heeft hij het over het taalgebruik van zijn broertje en zusje.

'Nu ga ik eindelijk weer eens een brief schrijven.(...) Ons St. Nicolaasfeest was erg prettig. We zijn ook naar de Soos geweest. We vierden het met de familie Bosnjak. Ik kreeg een platenatlas, een heleboel knikkers, Plastic-klei, kwartetspel, een boek en een sigarenbandjes-album. Ik heb op Jiu-jitsu een hele moeilijke greep geleerd. Zusje praat half-Maleis, half-Hollands. b.v. Zusje mau koek = Zusje wil koek. Abje praat gebroken Hollands b.v. Die jij is = die is van jou. Ik heb mijn Kerstrapport al gekregen! Voor Taal en Rekenen heb ik allebei een 7. Voor Geschiedenis, Aardrijkskunde en Frans een 8. Lezen 6. Tekenen 6/7. Gedrag, ijver en handenarbeid = 7. Op school hebben we ook St. Nicolaas gevierd. Eerst gingen we kijken hoe hij aankwam. Daarna kwam hij op school. Toen gingen we de cadeaux uitdelen, waaronder ik een liniaal + puntenslijper kreeg.'

De platenatlas die Rob vermeldt herinnert hij zich nog heel goed. Max had gevraagd deze uit Nederland op te sturen,

'de Platen-Atlas van de Vaderlandse en Algemene Geschiedenis die vroeger van mij was en die naar ik meen nog in Georges bezit is. Ook met boekjes over aardrijkskunde is hij erg in zijn schik. Boekjes over Vaderlandse Geschiedenis heeft hij al.'

Een opvallend pessimistische noot tussen al deze Sinterklaasgenoegens laat Puck klinken, als ze schrijft over de boodschappen die ze gaat doen,

'want zo langzamerhand fok ik een voorraadge. Vooral nu de 3e oorlog zo vlak voor de deur staat. Wat een vreselijke toestand is het nu en wat gaat er nu allemaal weer gebeuren. Werkelijk, zonder ons Geloof, zouden we al deze spanningen niet kunnen doorstaan. Het akeligste gevolg van een nieuwe oorlog zou kunnen zijn, dat we elkaar niet meer kunnen bereiken. Enfn, we zijn niet down en voelen ons sterk, voor wat er komen gaat. Bij deze vreselijke oorlogsdreiging, valt de kwestie Irian (Irian is de Indonesische naam van Nieuw-Guinea) in 't niet.'

Mogelijk doelt Puck hier op berichten over nederlagen in Korea; de legers van Amerika en de Verenigde Naties waren tot in het puntje van het schiereiland teruggedrongen door Noord-Koreaanse en Chinese troepen en er werd gewag gemaakt (o.a. door opperbevelhebber generaal Douglas MacArthur) van de mogelijkheid van het gebruik van de atoombom.

In de tweede week van december 1950 is Bandung de plek van een grote conferentie van de (pas opgerichte) ILO (International Labour Organisation) over de arbeidsomstandigheden van arbeiders op ondernemingen (plantages). Vandaar dat de hotels Grand Hotel Savoy Homann en Preanger vol zitten met officials van die conferentie. Max:

'Ja, gisteren (zaterdag 9 dec.) waren we voor het eerst weer eens in de Soos, maar het was er erg leeg. Grand Hotel Savoy Homann en Preanger daarentegen waren stampvol, maar die gelegenheden zijn ons veel te duur. Er is momenteel aan de gang de I.L.O. conferentie van de Uno (International Labour Organisation), 17 landen hebben afgevaardigden gezonden. A.s. Woensdag is er in het Gouverneurshuis een receptie waar ook een demonstratie van Indonesische kunst zal worden gehouden. Wij hebben ook een uitnodiging. Leuk is dat, niet?'

Puck heeft een goed idee: vanuit Bandung een keer bellen naar de familie in Den Haag. Dat is geen sinecure. Een telefoongesprek moet je aanvragen en het mag niet langer dan drie minuten duren. Puck stelt al een scenario vast voor de drie minuten om deze optimaal te benutten. Het kost vijftwintig gulden – een heel bedrag – en de familie in Nederland zal als het zover is ervoor worden opgeroepen. Of het ooit zover is gekomen? Er wordt in de brieven verder geen melding meer van gemaakt.

Een dorp in de Bommelerwaard

Een van de decemberbrieven, die van 8 december met het verslag van het Sinterklaasfeest, was gericht aan 'lieve allemaal in Hurwenen', een dorp in de Bommelerwaard nabij Zaltbommel. Hoe kwamen de Cassuto's daar terecht?

Dat hing samen met Max' broer Ernest. Ernest was – zoals eerder verteld – met zijn jonge echtgenote Elly een aantal maanden in de Verenigde Staten geweest om als dominee van de Holland Reformed Church te Clifton (vlakbij New York) onder de Joden de christelijke boodschap te verkondigen. Ernest was een charismatische jonge kerel, die er niet tegen opzag om in New York met zijn gitaar een cafetaria of café binnen te stappen om daar een mix van jazzballads en christelijke liederen te zingen, al dan niet samen met zijn muzikale vrouw met haar mooie stem. Maar in augustus 1950 waren de verblijfsvergunningen verlopen en nieuwe werden niet verstrekt. Dus moest het stel terug naar Nederland. Elly was intussen zwanger geraakt. In februari was ze uitgerekend. Ernest besloot zich als predikant in Nederland beroepbaar te stellen en zo kwam Hurwenen als standplaats uit de bus, een slaperig boerendorpje gevleid aan de dijk langs de rivier de Waal.

Medio december deed ds. E. H. Cassuto daar in het eenvoudige kerkje zijn intrede als de nieuwe predikant. Natuurlijk waren Ies en Carolien Cassuto, zijn ouders, Grietje Bogaarts, de pleegmoeder uit de onderduik van zijn vrouw Elly, en broer George daarbij aanwezig.

'Ik ben zo benieuwd naar de berichten over de intrede van Ernest, wie hem bevestigde, hun intocht in de pastorie etc. etc. Zenden jullie zo gauw mogelijk foto's?'

schrijft oudere broer Max uit Bandung. Die berichten zullen vast gekomen zijn, maar die zijn niet bewaard.

Op 24 februari 1951 zal Elly in Hurwenen bevallen van een gezonde dochter, die Hetty zal worden genoemd naar Ernest zijn in de oorlog vermoorde verloofde Hetty Winkel.

April 1951 zal dominee Ernest Cassuto zijn ouders in het dorpskerkje van Hurwenen dopen.

Kerstmis

Dan breekt Kerstmis 1950 aan. In de brieven worden de allerbeste wensen, alle goeds en Gods zegen toegewenst aan de familie in Nederland. Puck geeft nog een korte feitelijke beschrijving van de kerstdagen. Puck:

'Natuurlijk hebben we een kerstboom. Die is toch nog aardig geworden, gisteravond hebben we de kaarsjes aangestoken. Eerst heeft Max toen gelezen en daarna hebben we Kerstliedjes gezongen. Van een van Max' personeel kregen we een grote taart, die we daarna hebben aangesneden. 's Morgens na de Kerk hadden we koffievizite van enige kennissen o.a. Harry Nitzschke, die ons een spekkook gaf. Zelf had ik een Kerstkrans besteld en een Kerstbrood. (...) De 24e 's avonds hebben we een wijdingsavond bijgewoond in de Grote Kerk. Ingesloten vinden jullie een lithurgie. Je ziet, George, dat het al een beetje lijkt op de Duinoordkerk dienst. Ze hadden ook een kanselkleed gemaakt, lila en wit kruis. En bloemen op de tafel vóór de kansel. Ik geloof wel, dat <men> het mooi vond.'

Max voegt nog een diepere overweging in christelijke sfeer toe:

'Wat waren we blij verrast met het mooie bloemstuk (dat kregen ze ter gelegenheid van hun trouwdag op 23 december). Het was een enig idee. Rob dacht dat het helemaal uit Holland kwam. We hebben een rustige doch hele mooie Kerst gevierd. We waren met onze gedachten bij jullie. Hebben jullie die mooie Kerstpreek van Prinses Wilhelmina gehoord, die ze in de Martinikerk in Groningen heeft gehouden vanavond?'

Max bedoelde waarschijnlijk de op grammofoonplaat opgenomen toespraak van prinses Wilhelmina, later via de Wereldomroep uitgezonden; of een andere toespraak die vermoedelijk dezelfde christelijke atmosfeer ademde.²⁹

‘We waren zeer onder de indruk. Het treft ons telkens weer dat <men> altijd zegt: hoe kun je nu het Kerstfeest vieren en spreken over vrede in zo’n wereld als deze. Alsof de vrede die Christus ons gebracht heeft een kwestie is van vrede in de zin van <geen oorlog>, alsof er ooit sinds Zijn komst de wereld een jaar heeft gekend zonder oorlog. Neen, de Vrede die hij Zijn kinderen brengt is er één van het hart, de vrede die veroorzaakt wordt door de wetenschap dat door Hem het goed is tussen God en ons, en dat we daarom, wat er ook gebeure niets te vrezen hebben.

Lieve mensen, ondanks het late uur – middernacht – meen ik jullie toch nog even bovenstaande te moeten schrijven. Heel veel liefs en Godes zegen toegewenst.’

Uit deze woorden blijkt hoezeer het nog zo kort geleden aanvaarde christendom voor Max en Puck een anker betekende in de spannende en onzekere jaren na de oorlog.

Joods in Bandung

De familie voelde zich blijkbaar geheel geïnvolveerd in het christelijk gedachtengoed en gemeenschapsleven. Het is de vraag in hoeverre Max en Puck enig besef hadden van Joods leven in Bandung. Vanaf 1900 waren er op de Joodse feestdagen af en toe wel diensten gehouden in Bandung in de Vrijmetselaarsloge. Carla, het klasgenootje dat Robbie’s verliefdheid had opgewekt, zoals eerder verteld, heeft hem 65 jaar na dato weer ontmoet en een herinnering gedeeld; ze bleek ook Joods te zijn! Haar vader was in de jaren na de oorlog actief betrokken bij wat er weer mogelijk was aan enige joodse invulling van het bestaan, met name de belangrijkste Joodse vieringen voor (het gering aantal) Joden dat toen in Bandung was: Pesach, Rosh Hashana, Jom Kippoer.

‘Het was 1947 of 1948. Ik was toen 7 of 8 jaar. We woonden weer in Bandung. Mijn vader was de organisator van en voorganger op een Sederavond voor Joodse Nederlandse militairen. Ik mocht mee en vond het ontzettend leuk: een lange tafel waaraan, zegt mijn herinnering, zo’n 25 a 30 mannen vrolijk en levendig met elkaar praatten en plezier maakten. Ik genoot van de stemming. Vond wel dat de dienst heel erg lang was. Er werd veel verteld en gebeden. Het duurde en duurde maar! Vroeg me af wanneer we nu eindelijk aan het lekkere eten zouden beginnen. Ik had zo’n honger. Er waren matzes, er waren de speciale bittere en zoute en zoete sederavond-hapjes.

Er is nog een poging gedaan, geloof ik, om mij het <ma nisjtana> (de rituele vragen die het jongste kind stelt over de Sederavond) te laten zeggen. Of dat gelukt is herinner ik me niet.’

Jonge Joodse mannen, die de oorlog hadden overleefd werden zonder pardon weer in dienst opgeroepen, naar Indonesië gestuurd en ingezet in de militaire acties. Het viel Carla op, dat er aardig wat Joodse soldaten in Bandung bleken gelegerd.

5 Blijven of terugkeren?

Vertrekkers, blijvers en nieuwkomers

Het thema dat door het hele nieuwe jaar 1951 heen zal spelen is: hoelang blijven wij nog in Indonesië, wanneer zullen wij terugkeren naar Nederland? Het hangt van vele factoren af, die in de geesten van Max en Puck en in hun gesprekken worden gewogen, zoals de gezondheid, de financiën en niet in de laatste plaats de houding van de Indonesische autoriteiten. Steeds meer Nederlandse ambtenaren trekken weg, weer terug naar Nederland.

Max:

‘Ondanks alles zijn we hier nog best tevreden. En we zouden voor geen geld weg willen. Alleen, als je al je kennissen weg ziet gaan is het wel beroerd, hoor. Er komen wel veel nieuwe mensen bij, in handel en industrie, zelfs uit Holland uitgezonden krachten, maar daar komen we niet zo gauw mee in contact.’

Max en Puck merken het ook op in het uitgaansleven.

‘Wij zijn gisteren voor afleiding weer eens naar de soos gegaan. Er was een toneelvoorstelling van Braga (waar we niet zijn heengegaan) en na afloop kwamen er natuurlijk een heleboel mensen in de lobby zitten en het was er weer ouderwets tjokvol. Het merkwaardige is dat de mensen een totaal ander slag vormen dan b.v. een jaar geleden. Wij kennen heel weinig van de gezichten die we gisterenavond zagen. Uiteraard zijn er bijna geen ambtenaren meer onder de leden. Toch is het aantal bezoekers behoorlijk en merkwaardigerwijs grotendeels totok. Er moeten dus steeds nieuwe inwoners zich hier komen vestigen, vooral handel en industrie, anders kan ik niet verklaren hoe er zo veel nieuwe gezichten zijn die we tevoren niet gezien hebben.’

Ambtenaren

De krant ‘De Nieuwsgier’ vermeldt: Verwacht wordt dat er op 1 Januari 1952 nog 2500 Nederlandse ambtenaren in dienst zullen zijn van de republiek Indonesië, blijkt uit een memorie van antwoord in het voorlopig verslag

van de Tweede Kamer inzake de garantiewet burgerlijk overheidspersoneel in Indonesië. Op 1 Januari 1950 gingen er 7750 Nederlandse ambtenaren in Indonesische dienst over. Tussen 1 Januari 1950 en 1 Maart van dit jaar zijn naar Nederland teruggekeerd met pensioen, dan wel met verlof of op wachtgeld 3250 ambtenaten.³⁰ In maart 1951 zijn er dus nog 4500 Nederlandse ambtenaren in dienst van de Indonesische republiek. Wat met deze mensen op termijn zou moeten gebeuren, dat alles is nog in onderhandeling. De trend is duidelijk.

Hoe was intussen de situatie op het werk van Max, op het gouvernementskantoor van de provincie West-Java? Begin van het jaar 1951 blijkt er een reorganisatie te hebben plaats gevonden. Een krant meldt dat er nu 545 ambtenaren werken op het secretariaat en op tien anderen afdelingen, sommigen met een Indonesisch afdelingshoofd, sommigen met een Europeesch afdelingshoofd. Zijn collega en vriend Harry Nitzschke is hoofd van de grote afdeling financiën. *'Er werken 28 ambtenaren bij de dienst agrarische zaken (met als hoofd de heer M. L. H. Casutto)'*, zo valt er te lezen.³¹

De houding van de Indonesiërs tegenover de Nederlandse ambtenaren is verdeeld. De Nieuw-Guinea kwestie, waarin Nederland de poot stijf houdt, werkt hierin niet bevorderlijk. Er zijn nogal wat partijen die het liefst zo snel mogelijk van de Belanda's verlost wilden worden. Vele Nederlandse ambtenaren voelen zich niet gewaardeerd of naar hun capaciteiten benut. Een Nederlandse krant meldde een jaar terug nog dat na de soevereiniteitsoverdracht *'honderden Nederlandse ambtenaren aanstonds vrijwel geheel (werden) uitgeschakeld, toen met grote spoed Indonesiërs voor allerlei posten waren benoemd. De meeste hoge Nederlandse functionarissen werden in dienst gehouden als adviseurs. Velen hadden gehoopt, nu hun dan de leiding ontnomen werd, zich toch nog nuttig te kunnen maken. Maar zij werden <kaltgestellt> in véél meer gevallen dan verwacht was en heel wat sneller dan voor Indonesië goed kan zijn. Bekwame mannen, gewend hard te werken, kwamen in zijvertrekjes te zitten, wat op zichzelf niet zo erg is, maar ze behoeven geen enkel advies te geven, geen hand meer uit te steken, behalve om hun salaris aan te nemen'*.³²

Max is een uitzondering. Als een van de weinigen is hij actief in een hoge functie. In een later epistel merkt hij op 'dat hij als één der weinigen, zo niet de enige, bestuursambtenaar bij de machtsovername in de voormalige federale gebieden, in een zelfstandige en leidende functie i.c. Hoofd der Afdeling Agrarische Zaken ten Gouvernementskantore West-Java is gehandhaafd geworden.' Een gedeeltelijke verklaring geeft Max zelf als hij schrijft dat

'ik zo langzamerhand het Indonesisch net zo goed spreek en schrijf als het Nederlands. Als je nagaat dat ik de meest ingewikkelde nota's en verhandelingen over mijn vak in het Indonesisch kan opstellen dan begrijp je wel dat dit ook een van de redenen is geweest die ertoe geleid hebben dat ik nu nog op deze plaats gehandhaafd ben.'

Verderop in het jaar zal minister Wibisono trachten de anti-Nederlandse gemoederen wat tot bedaren te brengen met o.a. de volgende woorden: *‘In dit verband verzet de minister zich tegen de denkbeelden van hen die menen dat alle Nederlanders het land maar uit moeten. Er zijn heel wat Nederlandse ambtenaren (tidak sedikit djumlah een niet gering aantal) die zich willen aanpassen. Wij zouden onszelf benadelen als wij van hen geen gebruik maakten. Met revolutionair elan en bereidheid tot dienen alleen kunnen de werkzaamheden in een dienst die veel technische kennis vereist onmogelijk vlot verlopen. In het belang van de opbouw moeten dergelijke geborneerde gedachten opzij worden gezet. Het nationaal sentiment, dat een krachtige stimulans is, moet geleid en beheerst worden.’*³³

In eigen kring wordt Max door zijn Indonesische ondergeschikten, collega’s en baas – de gouverneur – gewaardeerd. Hij kan goed met ze opschieten en er is zelfs een bridgeclubje opgericht met de adjudant van de gouverneur. Het werk is veeleisend: vergaderen, nota’s schrijven, het moet allemaal grotendeels in het Indonesisch dat Max dus uitstekend beheerst en de materie van de agrarische problemen is complex, gezien de chaotische perioden in en na de oorlog, problemen rond de juridische aspecten van landbouwgebieden en bedrijventerreinen op het gebied van eigendom, erfpacht en opstalrechten. Het werk bevalt hem, maar ja, die gezondheid, dat mankeert vaak.

‘Alleen ben ik dikwijls geestelijk doodop, want het is een zeer enerverende tijd, die veel van je zenuwgestel vergt. Als je nagaat, dat bomen van kerels afknappen is het een Godswonder dat iemand van mijn labiel zenuwgestel in zo’n moeilijke en verantwoordelijke taak zich nog zo keurig handhaaft. Maar God geeft me de kracht, want als het alleen aan mezelf zou liggen zou ik twee jaar geleden al met spoed naar Holland terug zijn gegaan.’

In Jakarta is het met Max’ gestel überhaupt niet uit te houden:

‘Ik heb die paar dagen dat ik in Djakarta was (half maart) erge last van de hitte gehad. Ik heb niet goed kunnen slapen. Ik merk duidelijk dat mijn gestel achteruit is gegaan de laatste tijd, want zo ellendig heb ik me in Djakarta nooit gevoeld. En ik logeerde nog in de gunstigste omstandigheden.’

Wol voor de Nederlandse winter?

Puck brengt in het begin van het jaar 1951 de onzekerheid over de nabije toekomst nog eens duidelijk onder woorden:

‘Zoals jullie weten zijn er nieuwe bepalingen in de maak voor ambtenaren die na December 1951 hier nog gewild zullen zijn. Wat precies deze voorwaarden zijn, weet nog niemand officieel, maar tegen de helft van dit jaar zullen we wel meer weten. Dan moeten we dus beslissen, of we hier blijven willen, of weg gaan.’

Daarbij voorvoelt ze, dat de winter van 1951 misschien wel in Nederland zal worden doorgebracht en met een nuchtere en vooruitziende blik komt ze met een heel praktisch verzoek aan ‘mams’ om te zorgen voor genoeg wol en flanel om kleding voor de kinderen te maken tegen de winterse kou.

‘Wat ik je nu ga schrijven, heeft al een hele tijd in mijn hersens rondgedraaid en na al de berichten, die we de laatste tijd hebben gehoord, wilde ik het volgende met je bespreken. Nu hoorden we van vele zijden al, dat alles in Holland zo duur is geworden en nog steeds stijgt en bovendien het wollen goed zo schaars zal worden. Dit schreef jij zelf ook al, daarom had je vast een stoffe gekocht voor de volgende winter. Nu is de schrik me wel om het hart geslagen. Mochten we dus besluiten om naar Holland te gaan tegen eind van het jaar, dan zouden we misschien geen warm goed kunnen krijgen. Nu is dat voor mij niet zo erg, daar ik nog wat heb, en Max heeft ook nog wat wollen ondergoed, maar voor de kinderen heb ik niets. Nu wilde ik voorstellen, dat je vast knotten wol kocht, om truitjes later van te breien. En ook wat flanel, voor hun ondergoed. Denk er dus aan, ik vraag jouw mening, daar ik niet weet, of al die berichten waar zijn. En koop niet te veel, en ook géén klaar gekochte dingen, daar die later dan misschien te klein of te groot zouden blijken. Mijn bedoeling is, om alleen echt iets in huis te nemen, om mee te kunnen beginnen. Mochten we niet komen, dan zou je de wol altijd weer van de hand kunnen doen, alsook de lap flanel. Ik had gedacht, om voor elk van de kinderen knotten voor een trui te nemen en een meter of 6 flanel voor ondergoed. Ik durf je dit te vragen, daar Paps ons aanbod, om later wel te verrekenen en me dit voorstel wel reëel lijkt. Als je dus de kleren nog niet maakt, kan je de wol altijd nog wel weer verkopen. En mochten we wél komen, dan hebben de kinderen ten minste iets om mee te beginnen. Nu kan je misschien nog wol krijgen en in de zomer niet meer. Mocht je toevallig eens een trainingspak kunnen krijgen, dan zou dat ook fijn zijn. Deze hoeven niet zo precies te passen en zijn fijn warm ook.’

Maar er zijn in de brieven aan de ouders ook goede ervaringen te delen, al zijn die van enige weemoed doortrokken.

‘Wij zeggen dikwijls tegen elkaar, zo als we aan het rijden zijn en van de mooie natuur genieten, of in onze mooie tuin zitten, of in de soos zitten: Wat zouden jullie (en vooral Moeder) daarvan genieten. En zeker is het jammer dat jullie de kinderen niet meemaken. Zeg, weet je dat Zusje en Ab nu samen al <Draai er het wieletje nog ereis om> kunnen zingen met de nodige gebaren er bij. Het is merkwaardig, hoe Zusje Ab al op de kop zit. Ab maakt altijd de indruk van een lobbies. Zusje is erg fijn en frêle.’

Ergens anders schrijft ze:

‘Trentje is een erg kleine peuter, maar heeft een echt lief karaktertje, hoewel ook niet zoetelijk en bijdehand is ze genoeg. Zo gauw het weer wat beter weer is, zal ik weer foto’s maken. Abje is de laatste tijd wel erg lastig, maar misschien is het de leeftijd.’

Rondom Robbie

Rob vermoedt dat in deze tijd van wegtrekkende Nederlandse ambtenaren en militairen ook zijn boezemvriendje Sjors en diens gezin dat het huis naast de Cassuto's bewoonde naar Nederland vertrokken zijn. Hij heeft hierover al eerder eens in een column geschreven:

'Sjors was eigenlijk mijn enige vriendje, zijn vertrek betekende een smartelijk verlies. Onherstelbaar, zo bleek.

Er was nog een buurjongetje aan de andere kant van ons huis, Richard. Wat ik mij van hem herinner is, dat hij voor ons huis langs rende met een van zijn armen rondwiegend. Zijn arm was een propeller en hij was dan een vliegtuig. Al wiekend riep hij mij uitnodigend: «Kom dan, kom dan». Maar ik kwam niet. Niet dat ik iets had tegen vliegtuig zijn. Ook kan het niet het statusverschil zijn geweest, Richards moeder was een Indische naaister en mijn vader was een vrij hoge ambtenaar; mijn ouders waren wat dat betreft redelijk verlicht. Ik weet niet meer waarom, maar Richard was van af het begin kansloos als opvolger van Sjors.

Mijn ouders charterden af en toe het zoontje van een van de leden van de Hervormde Gemeente, de Chinese familie T. Geoffrey werd langs gebracht en met hem speelde ik dan het typische Indische spel «katriek»: je legde een klein stokje overdwars op twee bakstenen met kleine tussenruimte en met een grote stok wipte je het kleine stokje zo ver mogelijk weg en dan mat je de afstand dan met de grote stok. In de volgende rondes van het spel werd het wegwippen steeds meer gecompliceerd met handicaps; zo moest je in de tweede ronde het kleine stokje eerst met de grote stok een eindje in de hoogte opwippen en dan pas met de grote stok wegmoppen, waarna de afstand gemeten werd met als maat het kleine stokje. In de daaropvolgende ronde moest je het kleine stokje met de grote stok twee keer in de lucht optikken alvorens hem zo ver mogelijk weg te meppen, en zo verder. Het vereiste behoorlijk wat behendigheid. Geoffrey was hier een meester in en ik verloor dan ook vrijwel altijd, maar ik denk dat dat niet de enige reden was dat het niet echt klikte.

Ook zelf deed ik nog een poging tot het winnen van een nieuwe vriend. Tegenover ons op het plein, in het witte tweelinghuis van ons huis, woonde de familie K. en het jongetje Bartje. Bartje was een of twee jaar jonger dan ik, dat wilde ik wel op de koop toe nemen. Toch vergde het moed om hem te vragen of hij met mij wilde spelen; zal ik hem vragen, zal ik hem vragen, zo kwelde ik me een tijd lang, als hij voorbij kwam. Ik was doodsbang voor afwijzing. Maar toen eenmaal de stap genomen was, bleek Bartje een enorme teleurstelling; wanneer ik in de kersenboom klom durfde hij mij niet achterna te komen. Ook verder vond ik hem saai en kinderachtig en ten enen male ontbrak het grote vriendschapsgevoel dat ik met Sjors had gehad.

Een eenzame tijd brak voor mij aan.'

De jongen, die toch al doorgaans als lastig werd ervaren, toont zich de weken in het begin van dit jaar extra onhandelbaar. Zijn ouders zoeken een ver-

band met Robs amandelen die vergroot zijn of ontstoken en die geknipt zouden moeten worden. Mogelijk is er eerder een verband met het net verhaalde vertrek van zijn vriend en buurjongetje Sjors.

Max schrijft half februari, rond de tijd van Robs verjaardag:

‘Gelukkig is Robbie de laatste dagen weer wat meer handelbaar, het was anders verschrikkelijk. Er was geen land met hem te bezeilen. Jullie hebt geen idee, hoe verschrikkelijk onaangenaam dat joch kan zijn. Hij denkt alleen maar aan zichzelf. Daarom dachten we ook, dat het beter zou gaan als zijn amandelen geknipt zouden zijn. Ook op school ging het niet zo best, verregaande slordigheid en nonchalance. Verder hebben Puck en ik moeite om zijn karakter te begrijpen, omdat dat trekken vertoont die noch Puck noch mij eigen zijn. Om zijn Zusje en Broertje bekommert hij zich absoluut niet, hen bezighouden of met hen spelen doet hij niet. Als hij het eens doet is er binnen een minimum van tijd geschreeuw. Hoe dikwijls hebben we al niet met hem gepraat, dikwijls met geen of weinig resultaat. Echter schijnt de laatste keer dat ik met hem een onderhoud heb gehad toch wel indruk op hem gemaakt te hebben, althans, hij is sinds die dag erg lief.’

Robbie herinnert zich deze gesprekken met zijn ouders vaag nog wel. Ze vonden eens in de zoveel tijd in een bepaalde ritmiek plaats. Ze hadden een vaak verwijtende toon (‘waarom doe je ons dit aan? Houd je wel van ons?’) en bevatten een sterke aandrang om ‘lief’ te zijn.

Waaruit bestond die onhandelbaarheid? Rob ging, zo herinnert hij het zich tenminste, in een soort zwijgstaking; hij wilde niet meer met zijn ouders spreken. Hij sloot zich af voor anderen en sloot zich op in zijn eigen wereldje. Het was een soort stille oorlog en wanneer hij in de gesprekken met zijn ouders werd gevraagd waarom hij dit deed, was hij onmachtig om een antwoord te geven.

Vijf jaar daarvoor, in 1946, toen het gezin, pas herenigd, in het opvangkamp in Calcutta verbleef, was Robbie ook al ‘vervelend’ rond zijn verjaardag. De brieven uit die tijd schilderen een aardig beeld van hoe Robbie toen werd ervaren; eerder in dit verhaal is dat beeld geschetst. Toen dachten Max en Puck dat het vooral kwam, doordat het ventje teveel verwend werd door het Indiasche personeel en de Engelse officieren. Nu, in 1951 waren het de amandelen of was het zijn karakter waarin er geen plaats was voor genegenheid en liefde. Met alle wijsheid van dat moment kwamen de ouders niet verder dan deze verklaringen voor de voor hen raadselachtige eenzelligheid van hun zoon.

Is daar nu iets méér over te zeggen? Wat kan Rob, wanneer hij in zichzelf schouwt, nog terughalen van de ervaringswereld in die periode? Het eerste dat opkomt is, dat hij diepe heimwee had naar Nederland en Scheveningen, waar hij met horten en stoten na de aankomst uit Indonesië tot een zekere aanpassing was gekomen aan de Hollandse samenleving. Wel had hij zich neer moeten leggen bij de komst van een broertje en een zusje, die ook

aanspraak maakten op liefde van moeder. Maar ook had hij vriendjes gekregen en het leven was best leuk aan het worden in Scheveningen, toen hij terug moest gaan naar het land van zijn kleuterjaren, van de kampen, van de ontberingen.

Ergens in hem is nog een laag te voelen van lange tropisch warme middagen in Bandung, middagen van eenzaamheid en verveling, waarin hij tijdschriften uit Holland doorbladert en smartelijk verlangt naar dat veilige kikkerland.

Achteraf komt Rob tot de onontkoombare conclusie dat hij boos was dat hij door zijn ouders uit Nederland, uit zijn kinderwereldje daar, was losgerukt; boos was hij en niet zo'n beetje, razend was hij ergens van binnen, maar hij had daar geen woorden voor. Hij had er misschien zelfs geen toegang toe. Het enige dat hij, bijna als reflex, kon doen was staken, zijn ouders niet hun zin geven, hen dwars zitten, passief verzet dus. Dat riep natuurlijk vooral bij Max weer diens ongenoegen op en teleurstelling en soms bij vlagen een boze en driftige uitval.

Rob laat daarbij nog in het midden in hoeverre de verhouding met zijn vader al eerder gekenmerkt was door de omstandigheid dat hij al bijna vijf was, toen hij voor het eerst zijn vader ontmoette, die nog lang niet hersteld was van de jaren aan de Birmaspoorweg, een kwetsbare en nerveuze man, die in de beleving van Rob geen invoelend contact kon leggen met zijn zoon, maar die niettemin al meteen hoge verwachtingen had van de ijver en het karakter van de jongen, die gemeten werd aan het ideaal van Max' begaafde pittige kleine broertje George van de dertiger jaren.

Robbie was van zijn kant ook nog niet bijgekomen van de kampjaren en moest nu zijn moeder delen met een veel ruimte innemende en zorg vragende nieuwkomer. Dat waren allemaal geen gunstige omstandigheden voor de ontwikkeling van een normale gezinsrelatie.

Periodiek maakt de jongen een omslag naar het weer 'lief zijn'; de kleine Rob kan zijn eigen gedrag ook niet peilen. Er is alleen een onbegrepen knagend gevoel van onlust. Daarnaast wil hij óók zijn ouders toch weer tevreden maken. Dan belooft hij weer 'beterschap'. Rond zijn tiende verjaardag heeft hij zijn gedrag weer verbeterd. En moeder Puck trekt alles uit de kast om Rob en ook de andere kinderen het beste te geven. Zo beschrijft ze aan de familie in Den Haag Robbies verjaardag.

'Robbie is dus gisteren 10 jaar geworden. We hebben een hele toer gehad, om een cadeau voor hem te kopen. In de hele stad was geen schooletui te vinden en dan maar een soort vulpotlood, nog wel van slechte kwaliteit. Uit akeligheid hebben we een boekje van 'Wie, wat waar. Voor de Jeugd' voor hem gekocht, prijs f 7,40. En het is niets leuk ook nog. Gelukkig hadden we van de familie Crefeld een boek gekregen voor hem, zodat hij toch met de ball-point uit Holland nog wat cadeaux had. Het was wel jammer, dat jullie presentjes er niet waren, ook die van Moeder niet. Van een van de militairen, die

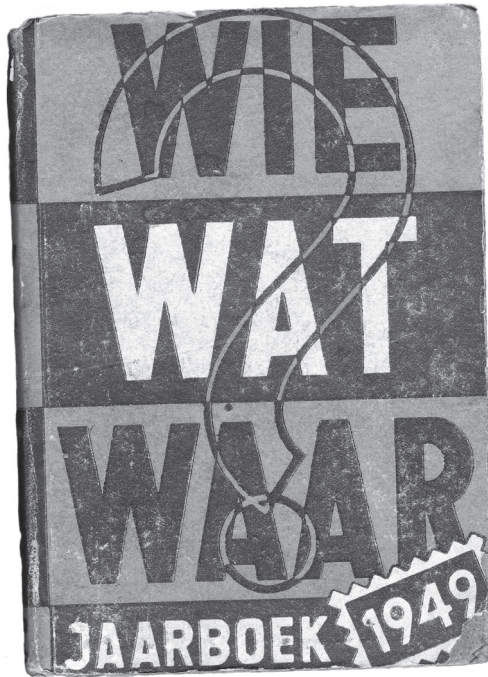
bij ons komt, kreeg hij nog twee boeken (niet nieuw, maar toch aardig) en van een ander vriendje ook een boek. Dus lezen kan hij fijn. Van Joostje Hoekstra kreeg hij een autootje, waar Abje nu al de hele tijd om zeurt, want die vindt het prachtig. Rob heeft natuurlijk op school getraceerd en mocht wat vriendjes vragen. Er waren nu vijf jongetjes hier en om 4 uur begon het feest al. Daar Rob plotseling niet meer van crème houdt, had ik allemaal japonnaises besteld (Je kent die gebakjes wel, schuim met chocola). Op een middelste gebakje had ik de 10 kaarsjes gezet, want die hoorden er toch bij. Nu, van ananas en ramboetan had ik een vruchtenbowl gemaakt en met een glas stroop en dan nog pisang goreng was de tractatie compleet. Ik had wat kleine snoepjes gekocht en dat hebben we aan een touw gehangen, dat ze geblinddoekt moesten afknippen, jullie kent dat wel. Nu, ze hebben allemaal genoten, ook Abje, die al die grote jongens prachtig vond, en Zusje liep er almaar doorheen. Om 7 uur hebben we de jongens naar huis gebracht en 's avonds kwam de familie Bosnjak nog. Rob was erg dankbaar en we hebben dus wel een voldoening voor al de uitgaven.'

De militair waar Puck het over heeft was Martin, soldaat en ordonnans met een grote motor. Hij kwam af en toe langs voor wat gezinsvervangende gezelligheid. De motor was een imposant geval, dat de kinderen met bewondering bekeken.

Max geeft ook nog zijn kritische versie van Robbies verjaardag:

'Robbie heeft een echt gezellige verjaardag gehad. Het is zoals Puck zei, jammer dat jullie cadeautjes er niet waren, maar hij was toch erg tevreden, want dat ligt in zijn aard, om gauw tevreden te zijn. Hij doet wel echt zijn best nu om een goede jongen te zijn. Alleen zijn we boos dat hij ondanks herhaaldelijke aanmaningen weer geen brief voor jullie klaar had. Schrijven jullie nu eens een boze brief dat jullie geen antwoord op jullie felicitaties hebben gekregen en dat jullie erg teleurgesteld zijn. Dat jullie altijd aan hem denken en het idee hebt dat hij niet altijd aan jullie denkt. Vooral geen lieve woordjes, maar echte teleurstelling! Dat is zoals ik jullie al dikwijls geschreven heb zijn ergste ondeugd, zijn volkomen egocentrische instelling in het leven. Hij strijdt er wel tegen, maar lang niet genoeg!'

Het boekje 'Wie Wat Waar' dat zijn moeder voor Rob had gekocht, omdat ze niets anders had, en dat ze 'helemaal geen leuk boekje' vond was echter een schot in de roos. Het was een jaarboekje op zakboekformaat met harde kaft, waarin de politieke gebeurtenissen van het afgelopen jaar werden gerecapituleerd, de belangrijkste politieke kopstukken van dat jaar werden samengevat, allerlei aardrijkskundige (landen, hoofdstad, aantal inwoners etc.) en vele andere wetenswaardigheden werden beschreven. Rob vond dat fantastisch en verslond het jaarboekje 1948, en ook de boekjes van de volgende jaren 1949 en 1950. Nog ziet hij die politieke kopstukken van die tijd die allemaal als pentekening vertegenwoordigd waren, voor zich: Harry S. Truman, Winston Churchill, Clement Attlee, Dean Acheson, sir Anthony Eden, Conrad Adenauer, Jawaharlal Nehru, Mohammed Jinnah, Jozef Stalin en vele anderen. Rob heeft er een aanzienlijke aardrijkskundige en politieke kennis aan overgehouden.

Het Jaarboek, mooiste cadeau.

Familieperikelen

De eerste brief in 1951 is van Puck, gericht aan haar moeder, mams (Omi voor de anderen). Behalve een praktisch verzoek aan haar om wat speciaal servies, dat door personeel gestolen was, weer in te kopen –

‘een soepbord en een dessertbord, ik kocht ze toen bij Focke en Meltzer in de Hoogstraat.

Het heet: Bouquet Bleu en is van de Regout fabriek te Maastricht’

– bevat de brief een paar bestraffende regels aan haar ouders; kennelijk heeft haar moeder geklaagd over downe stemmingen.

Puck begrijpt dat

‘erlijk gezegd niet. Jullie hebben toch niets te klagen gehad, je hebt een fijn huis, je hebt een geregeld mooi inkomen en jullie gezondheid was toch ook redelijk. Je hebt veel goede vrienden en ook met de Cassutto's hebben jullie het toch prettig. Mams heeft een fijne bontjas, je hebt centrale verwarming en jullie eten toch goed. Ik weet wel, dat de wereldsituatie zo slecht was en is, maar dat hebben wij allemaal, dat heeft niets met de persoonlijke kant te maken. Nu zul je wel zeggen, wat heeft die Puck een zedepreken

te houden, maar zo is het niet bedoeld. Ik vind het alleen zo een vreselijk idee, dat jullie, die het op deze wilde wereld toch nog zo goed hebben...' (brief houdt hierop, hypothese: 'daar niet dankbaarder voor zijn')

Materieel ging het Pucks ouders inderdaad niet slecht. Ze hadden – na een eerste verblijf op het bovenhuis Badhuisweg 84 en een paar jaar in een gelijkvloerse huurwoning aan de Gevers Deynootweg – een mooi herenhuis gekocht op de Badhuisweg nummer 46. Albert was niet onbemiddeld en de boedel was de oorlog goed door gekomen. De neerslachtigheid van 'Mams' was misschien wel een gevolg van de oorlog. In deze jaren werden de oorlog met zijn ontberingen in de interneringskampen en het verlies van zoveel (Joodse) familieleden nog verdrongen, en werden de psychische effecten ervan niet als zodanig onderkend of op zijn minst onderschat.

Het leven in de maanden maart, april en mei wordt steeds duurder. De extra uitgaven in het gezin zijn zorgelijk. Het vergt alle kracht om een redelijk levenspeil te handhaven. Max klaagt dat, nu blijkt dat Ab vermoedelijk buikgriep heeft,

'het weer een dure geschiedenis kan worden, want een huisbezoek van een dokter is f 25. Robbies consult van de keelarts kostte ook al f 25. En wat de dierenarts voor Tjoepie kost mag joost weten, maar dat zal ook wel fris zijn, gezien de penicilline-injecties. Maar als we allemaal weer gauw gezond zijn hebben we niets te klagen. Het geld wordt hier hoe langer hoe minder waard. De rijstprijs is nog nooit zó hoog geweest. R(upiah) 2 de liter, hoe de armen dat betalen moeten is ons een raadsel.'

Volgens het dagblad de Nieuwsgier is die hoge rijstprijs te wijten aan 'voortdurende stakingen in de havens, het transportprobleem, de onveiligheid, speculatie-zucht van vele handelaren en de vergrote vraag naar rijst.' Puck licht nog verder toe:

'Op het ogenblik is er hier een enorme rijstschaarste, dat zullen jullie ook wel in Holland in de kranten hebben gelezen. Het wordt werkelijk precair. Terwijl we vroeger bijna geen aardappelen aten, daar ze te duur waren, eten we nu in het vervolg maar aardappelen, daar de rijst al meer dan f 2. per liter doet en de aardappelen maar f 1,20 per kilo. En in Batavia schijnt de rijst al f 5,- te doen per liter. In Surabaya hebben ze momenteel geen meel. Zo is er overal wat. Enfin, ook hier komen we doorheen. De kinderen vinden de aardappelen fijn, vooral Robbie, die nog steeds niet dol op rijst is. Gek eigenlijk.'

En verder:

'Onder elkaar met collega's wordt er hier al over niets anders meer gepraat, over de toekomst en over de duurre, zodat het niet opwekkend voor jullie zou zijn, als we daar alsmaar over zouden schrijven.'

De Nederlanders in Indonesische dienst krijgen naar Indonesische maatstaven betaald. Dat steekt schril af tegen de Nederlandse maatstaven. Zo verzucht Puck:

'De mensen van de militaire missie hebben het hier daverend goed, ze krijgen goed betaald en veel kunnen ze tegen erg lage prijzen kopen, zoals drank, sigaretten, stroop,

Hollandse jam, suiker, chocola, enz. En ze hebben maar weinig uren werk. Dat steekt de ambtenaren, die hier werken wel erg. Zij hebben het veel drukker en krijgen minder.'

De financiële krapte zal er begin mei toe leiden om de telefoon weg te doen:

'Vanaf gisteren hebben we nu geen telefoon meer. We vonden het te duur worden, daar we het nu helemaal zelf moeten betalen en het tarief nu f 45,- in de maand is. Bovendien hebben we toch de auto nog. Maar toch zullen we het wel missen.'

Pucks vader, 'Opi', geeft gelukkig af en toe onmisbare steun aan zijn dochter en schoonzoon. Hij schiet nogal eens een keer wat voor en in het begin van dit economisch voor het gezin zo moeilijke jaar 1951 doet hij zelfs een aanzienlijke schenking van 1500 gulden, bestemd voor nieuwe meubels. Eind februari blijkt hij echter een boze brief te hebben geschreven over deze zaak. Wat is er aan de hand? Twee zaken hebben zijn ongenoegen gewekt. Het eerste is: er zijn voor dit bedrag geen meubels gekocht, zoals hem toegezegd, maar Max en Puck hebben het bedrag als spaargeld overgemaakt naar hun Hollandse spaarrekening. Dat zit hem niet lekker, want dat was toch niet de bedoeling. Het tweede ongenoegen is, dat Puck zonder haar echtgenoot daarin te betrekken, haar moeder, 'Omi', heeft opgedragen wol in te kopen voor het breien van winterkleren. Zoals eerder hiervoor te lezen was heeft ze dat in een speciale brief aan haar moeder gevraagd. Zo eigengereid hoort een vrouw toch niet op te treden; is hier sprake van matriarchaat, vraagt de vader zich af. Heeft zijn schoonzoon er nog wel de wind onder, lijkt de implicatie. Een duidelijk conservatieve opvatting over gezinsverhoudingen en de plaats van de vrouw tekent zich bij de ex-militair af. De toon is blijkbaar scherp geweest. Puck trekt de stoute schoenen aan en klimt in de pen om haar vader van een stevig weerwoord te dienen.

'Ik weet wel, dat je een en ander altijd doet voor ons bestwil, maar je bent je er misschien niet van bewust, dat je soms de dingen zo scherp kunt zeggen. Deze eigenschap heb ik overigens van jou, zodat deze brief misschien niet aangenaam is voor je, maar ik vond het vervelend, om niet te schrijven en iets voor je verborgen te houden. Ik hoop, dat je dit zult begrijpen. Ik neem aan, dat deze brief was geschreven in de tijd, dat je weer last van je pootje had, want gelukkig was je volgende brief weer heel wat opgewekter. Omdat ik de brief over de aankoop van wol heb geschreven, betekent dit toch niet, dat Max van deze beslissing niets af zou weten. Bovendien was deze brief aan Mams gericht, daar ik dit een bij uitstek vrouwelijke zaak vond. Ik geloof toch niet, dat ik ooit de indruk heb gevestigd, hier in huis de zakelijke te zijn, ik heb zelf het idee, dat het zelfs het tegenovergestelde is. Nu, ik zal je geruststellen, van matriarchaat is hier in huis geen sprake. Ik vermoed, dat je het al grapje hebt bedoeld, maar het is enigszins wrang. Vooral, daar je het met mijn voorstel om enige wol in te slaan, eens bent. Wees er van overtuigd, dat ik dit heus zorgvuldig van te voren met Max heb besproken.

Nu wat betreft de spaarregeling. Wel, Paps, dat we het geld, dat je ons gaf voor de meubels nu hebben gebruikt voor Spaargeld, is toch makkelijk te begrijpen. Dit is nu n.l. 1 op 1 naar Holland. Zouden we het hier hebben gehouden, dan zouden we er meubels

van hebben gekocht en die later hebben verkocht. Maar dan zouden we dat geld 1 op 3 hebben mogen meenemen naar Holland. Dan hadden we dus f 500 gehad, terwijl we er nu f 1500 hebben. (...) Iedereen leent hier, om zijn Spaargeld maar te kunnen overmaken. Ik hoop, dat je nu zult begrijpen, waarom we dit hebben gedaan.'

Max stelt zich natuurlijk achter zijn echtgenote op. In een volgende brief benadrukt hij nog eens:

'het is voor ons een grote troost te weten, dat er wat geld voor ons in Holland wacht, als het zover is.'

Pakketten

In deze maanden ontvangen ze ook veel pakketten, die dankbare lichtpuntjes vormen in het gezinsleven. Etenswaren, zoals melk, worstjes en chocola, kleding zoals jurken voor Puck, boeken voor de kinderen, zoals een Piggelmeeboek voor Rob (maar de plaatjes waren er niet allemaal) en een dierenboek voor Ab en Ireentje (vinden ze prachtig), alleen hebben ze er nogal eens ruzie om, zodat het al stuk is aan één kant, die door Puck intussen is verstevigd met plakband. Ook is er een bouwplaat die Robje al bijna klaar heeft, maar de kleintjes willen er zo graag mee spelen en maken alles kapot als je er niet bijstaat. Ook komen er vaak kranten en tijdschriften uit Holland mee, zoals Elseviers, die later worden verkocht om het gezinsbudget wat bij te spijkeren. Puck verkocht weer een stapel voor f 22,50,

'wat fijn was, daar we deze maand (april) weer wat krap zitten, terwijl vorige maand zo goed ging. Maar daar verbazen we ons al niet meer om.'

Met zoveel goede giften aan hem wordt Robbie weer gemaand een brief aan de goede gevers in Holland bij te dragen:

'Ik bedank U, voor de boeken, die u gestuurd heeft. Ik houd namelijk erg veel van lezen. Ik doe nu het huiswerk in de middag.

Met de school ben ik 6 April naar de bioscoop <Rex> geweest. Er werd de film <De 14e Olympiade> gegeven. Het was een hele mooie kleurenfilm van de 14e Olympysche spelen.

U weet dat ik met een ander vriendje naar de dierentuin ben geweest in de vakantie. Nou, de Zaterdag daarop ben ik naar de film <Pinokkio> geweest van Walt Disney. Het was erg grappig getekend, vooral het poesje van zijn Vader, en Jimmy Cricket zijn geweten waar hij zo vaak ongehoorzaam aan was. Donderdag – de laatste van de vakantie – ben ik naar mijn vriendje Joost Hoekstra geweest. Toen gingen we ook naar de dierentuin, maar alleen. We hebben ontzettend leuk gespeeld. Er waren: 2 beren, een panter, ezels, 7 wilde zwijnen, die erg stinken, apen en vogels waren er nog het meest, waaronder één chimpansee. Een reus van een krokodil, een vos, een (onleesbaar) die nogal op een vos lijkt. Dit waren ongeveer wel alle dieren (er zijn er niet zo veel).

Dan was er een speeltuin waarin we erg leuk hebben gespeeld. Toen we thuiskwamen hebben we gegeten, en in de middag hebben we allerlei spelletjes gespeeld. De eerste cijfers na het Paasfeest waren nogal goed. Rekenen 10/7 Taal 7. Dit is nu het eind van de eerste brief na de vakantie.'

Dit briefje ontlokt kennelijk veel loftuitingen van de terugschrijvende grootouders, en zijn vader merkt op:

'Hij probeert ernstig zijn best te doen, hoewel hij een karakter heeft zo egoïstisch en dikwijls van zo weinig liefde voor zijn broertje en zusje blijkt geeft dat het ons soms beangst. Maar we geven de moed niet op en trachten door rustig met hem te praten een en ander te verbeteren.'

Waar erg naar werd uitgekeken, was de aankomst van een koffer vol met allerlei kledingspullen. Het ging om spullen deels voor het gezin Cassuto en deels voor de bevriende familie Swets. De koffer was geadresseerd aan Swets. De tweede helft van april kwam hij aan, maarrr..., aldus schrijft Puck:

'Het is wel een heel treurig bericht, dat jullie met deze brief krijgen. Vrijdagmiddag werden we opgebeld door Ietje Swets met de mededeling, dat de barang (bagage, spullen) was aangekomen, maar zeven-achtste ervan was eruit gestolen. Ik ben er toen direct heen gegaan en heb de koffer gezien. De sloten waren open gerukt en met bandijzer was het toen weer gesloten. Jullie zult begrijpen, dat er dus van onze barang heel wat weg is en wel juist de dingen, die we zo nodig hadden. Hoe vreselijk we het vinden, kan je je indenken en hoe vreselijk teleurgesteld. Hieronder eerst de lijst van de dingen, die we wel hebben gekregen.'

Dit zijn dan vooral jurken, inclusief avondjurken van Puck

'Met het Oranjebal zal ik de rode aantrekken',

lapjes textiel en een door de zus van Lien Cassuto ('tante Annie') voor Ireen gemaakt poppebedje met popjes. Puck:

'enig, wat een prutswerk',

Max voegt daaraan toe:

'Met die popjes mag ze alleen onder toezicht van Puck spelen want als dat in handen van Tutu komt is het ermee gedaan. Die haalt alles wat in zijn tengeltjes komt uit elkaar.'

Veel mist er dus, broeken, overhemden, pyjama's. Puck:

'Voor Max is het werkelijk het ergste, eindelijk is er voor hem ook eens iets in een pakje en nu is het gegapt.'

Gelukkig was de 'barang' verzekerd en had de familie Swets de verzekering al op de hoogte gesteld. De schade zou worden vergoed, maar het zou nog veel omslag vergen voor het zover zou zijn. Max vat het nog eens samen:

'Ja dat was me een teleurstelling en consternatie! Vooral ook voor jullie die je er allemaal zo'n moeite voor getroost hebben vinden we het zo sneu. Maar ik heb al tegen Puck gezegd dat we het ons heus niet zo moeten aantrekken, per slot moeten wij ook

eens bestolen worden, want dat is nu eenmaal gezien de tijden iets wat we allemaal eens mee moeten maken en er zijn zelfs mensen die al meer dan eens bestolen worden en soms komt zo'n slag behoorlijk ráák aan. Hoe dan ook, laten we blij zijn dat er nog iets terecht is en wat een geluk dat alles verzekerd is.'

Het goede leven

In de maanden april en mei geven de berichten aan dat Puck en Max zich ondanks de onzekerheden en de duurte toch gelukkig voelen. Puck schrijft ronduit:

'Ik voel me best gelukkig.'

Ze verheugt zich op het Oranjebal op 30 april, waar ze haar rode avondjurk zal aantrekken met de gouden ketting van haar moeder, ze zal er beeldig uitzien! Af en toe gaan ze naar de bioscoop en zien Home of the Brave, een film uit 1949, het epos van de zwarte soldaat Moss die in de Pacific War met vijf blanke soldaten een gevaarlijke missie uitvoert op een eiland in de Stille Oceaan, een film waarvan ze in Holland het toneelstuk al hadden gezien en ze schrijven:

'Daarom zijn we gegaan. Het was echt mooi, we hebben genoten van het verzetje.'

Er zijn er gezellige momenten met goede vrienden. Gerco en Jetje Scheltema zijn een paar dagen over in Bandung. Gerco heeft een onderneming op West-Java die hem veel kopzorg geeft. Ze wonen in Jakarta en als Max voor werk in Jakarta is, gaat hij vaak op bezoek of logeert er. Ze zijn altijd even gastvrij en hartelijk, zegt Max. Ook nu in Bandung zijn het gezellige dagen. Samen gaan ze naar een concert in de soos, een lichtklassiek concert. Een paar dagen later amuseren ze zich kostelijk op de soos met een horse-racebal, een soort gokspel, en ook hebben ze een gezellige bridgeavond.

'Echt jammer dat we nu zo'n stel als Ger en Jetje niet hier in Bandung hebben. Dat zou ons leven heel wat veraangemenen,'

verzuchten ze.

Ook Jaap en Ietje Swets zijn goede vrienden. Jaap is planter, ook hij heeft een onderneming. Hij bewoont met zijn echtgenote een riante villa in Bandung. Tutu en Wiwi worden er schandalig verwend, zegt Puck. Robbie was daar een keer zo intens verdiept in de Bosatlas, dat 'oom Jaap' hem die met ongewone goedgeefsheid ter plaatse cadeau gaf. Daar was de landkaarten-geobsedeerde jongen dolgelukkig mee.

Ook met andere vrienden zijn er zo nu en dan gezellige avondjes, waarin bridge of Canasta wordt gespeeld, al vertrekken er van die vrienden jammer genoeg steeds meer naar Nederland.

'Tot nu toe hebben we het behalve de financiële moeilijkheden hier nog steeds naar onze zin,'

schrijft Max, ook hij voelt zich best 'senang' in Bandung.

'Bandung is de enige plaats waar we willen zitten. Bovendien heb ik het wat mijn werk betreft, echt naar mijn zin. Ik heb personeel dat me erg toegewijd is en tot nu toe chefs die me mogen.'

Promotie?

Zo is het leven en werken in Bandung toch nog wel degelijk de moeite waard. Hoewel steeds op de achtergrond de waarschijnlijkheid schemert van een ooit onvermijdelijk definitief vertrek naar Nederland, flakkert af en toe hoog de hoop op: misschien zijn er toch ontwikkelingen denkbaar waardoor het gezin langer in Bandung kan blijven.

Daarbij komt: het leven in Nederland lokt ook niet erg, zoals Max het uitdrukt:

'Aangezien ik op dit moment wat mijn werk betreft geen reden tot klagen heb, en ik bovendien elke maand mijn pensioengrondslag verbeter lijkt het me beter nog enkele maanden de kat uit de boom te kijken. Het is altijd vroeg genoeg om in Holland het leven van een werkeloze te beginnen. Want over wat me als gerepatrieerde, zonder enige connecties of invloedrijke relatie te wachten staat, daarover maak ik me weinig of geen illusies.'

Om tot een beslissing te komen over al dan niet blijven in Bandung is het voor Max wel van groot belang om te weten wat zijn positie als Nederlandse ambtenaar in Indonesië nu precies is en vooral in de toekomst gaat zijn. De vraag speelt al lang, maar neemt in urgentie toe. Vanaf half maart gaat Max actief op zoek naar een antwoord.

Een doorslaggevende factor daarbij is of er een mogelijkheid bestaat om promotie te maken. Dat zou een grote financiële verbetering betekenen, zekerheid op langere termijn, maar misschien wel belangrijker, een blijk van waardering voor zijn prestaties. Aan zijn onmiddellijke omgeving zal het niet liggen:

'Wat mijn chefs in Bandung betreft, van hen heb ik de grootste waardering en medewerking om mijn positie te verbeteren'

schrijft Max. Een officiële erkenning in de vorm van een promotie zou dan een logisch vervolg zijn, maar of dat mogelijk is?

'Daarvoor moet je in Jakarta zijn bij het Ministerie van Binnenlandse zaken, bij de het hoofd DAPZ (dienst algemene personele zaken), die de beslissende stem heeft over de vraag of een buitenlander nog voor promotie in aanmerking komt. Wordt over dit principe door deze autoriteit een gunstige beslissing genomen dan kan ook mijn voorstel worden afgehandeld.'

Dat 'mijn voorstel' legt Max verder in de brieven niet uit. Het komt er zeer vermoedelijk op neer dat hem in geval van promotie op korte termijn een jaar of anderhalf jaar verlof naar Nederland wordt gegeven om geestelijk

en lichamelijk bij te komen en Robbie en Abje op scholen in Nederland te plaatsen.

Voorlopig is het nog beter af te wachten. Eind april begint de onzekerheid over de promotiemogelijkheid te dringen.

‘Maar ik moet nu binnenkort weten wáár ik aan toe ben. Ik zal daar achterheen blijven zitten, maar zoals de toestanden nu zijn is de zaak wat moeilijker, omdat men op het Ministerie (van Binnenlandse Zaken in Jakarta) wat anders te doen heeft dan uitsluitel te geven over de positie van een ambtenaar. Maar als het nieuwe ministerie (van Agrarische zaken in Jakarta) er is zal ik aan de gouverneur (Sewaka) vragen om zijn bemiddeling in deze voor mij zo belangrijke kwestie. Dan is er nog een punt. Mijns inziens is het waanzin om van iemand te vergen dat hij zes jaar hier blijft werken om in aanmerking te komen voor verlof. Je bent na twee jaar al op. Maar ik betwijfel of dáár enige verandering in zal komen.’

Hieruit blijkt dat Max bang is, dat, áls hij promotie krijgt, hij met verlof naar Nederland moet wachten en nog jaren moet doorwerken voordat het tot verlof kan komen.

Een tegenslag in dit hoopvolle streven een promotie te realiseren is het vertrek, begin mei 1951, van Max’ hoogste baas, Sewaka. Gouverneur Sewaka wordt alom geprezen als een goed bestuurder en een beminnelijk mens. Max heeft een uitstekende verhouding met hem en zag hem zoals gezegd als een bemiddelaar voor zijn promotie.

‘Gisteren hoorden we dat men onze Gouverneur heeft aangezocht voor Minister. Zijn adjudant, met wie we in een bridgeclub zitten, zei gisteren, dat hij morgen een beslissing neemt, of hij het zal aannemen of niet. Nu, hij zal wel naar Djakarta verdwijnen als minister en we vinden dat allemaal heel erg, vooral omdat hij zo’n fijne kerel is. En wie zijn opvolger zal worden, weet niemand. Voor ons belanda’s is één en ander van groot belang. Maar wat kunnen we weer anders doen dan afwachten. Ik was Woensdag nog met de gouverneur mee toen hij de Boerderij van Ursone (melkveebedrijf met Friese koeien van de gebroeders Ursone) op Lembang bezocht. Zo zie je dat je hier telkens weer voor nieuwe moeilijkheden en onzekerheden staat.’

Puck voegt toe:

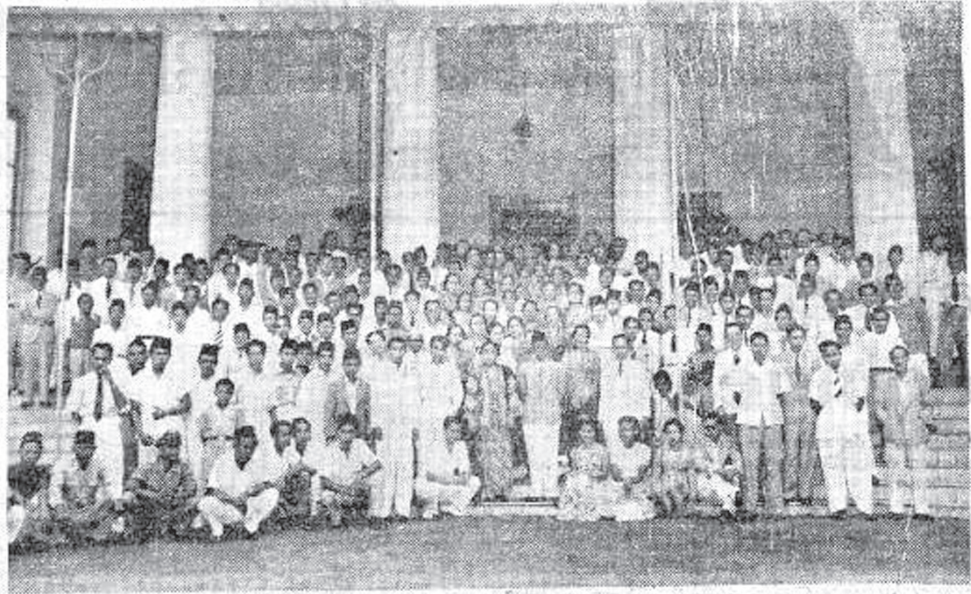
‘Ja, nu is het dus een feit, dat onze brave Gouverneur Sewaka is benoemd tot Minister van Defensie. Hoewel wij hem nu kwijt zijn, is het te hoopen, dat hij als Minister wat orde kan krijgen voor de algemene veiligheid. We maken het overigens best en hebben het tegenwoordig druk met onze bridge en Canasta avondjes.’

Op zondag 13 mei is er een groots afscheid van de gouverneur in zijn ambtswoning, waar Puck en Max natuurlijk ook bij zijn.

‘Gisteren hebben we een afscheidsrijsttafel gehad van de Gouverneur. Er zijn foto’s genomen en op een ervan sta ik, naast Retnadi’,

schrijft Puck. Retnadi is de vrouw van de regent van Bandung, R. Maleh Wiranatkusumo. Op een foto uit de Preangerbode van 15 mei 1951, op de volgende pagina weergegeven, moeten ze ergens staan.

Minister neemt afscheid als Gouverneur

Bron: Preangerbode 15 mei 1951.

Half juni is de toon betreffende de kansen voor promotie ronduit pessimistisch geworden. Puck laat weten:

'Over onze komst wilde ik het toch nog eens hebben, daar jij Paps nog eens vroeg, om alles precies te schrijven. Zoals jullie weten, heeft Max werk gemaakt van zijn promotie. Er is maar een kleine kans, dat deze promotie zal worden toegekend. Als het niet lukt, is er geen reden meer, om langer hier te blijven, zodat Max dan alles zal doen, om weg te komen. Of en wanneer dat lukt, weten we natuurlijk helemaal niet, zodat er natuurlijk altijd een kans is, dat we plotseling weg gaan.'

Kennelijk hebben de spanningen rond de promotie en de toekomst in Indonesië hun terugslag gehad op Max' geestelijke en lichamelijke welbevinden:

'Max was al een hele tijd niet goed en is hij op mijn aandringen eindelijk weer eens naar (dokter) Lanting geweest. Hij sliep geen nacht meer en zelfs de Sonneril hielp niet meer. De dokter heeft hem nu 14 dagen ziekte verlof gegeven, hij mag in deze tijd niet studeren of kantoorwerk doen. Nu, van deze paar dagen rust is Max al heel wat opgeknapt. Hij heeft ook een sterke slaapdrank gekregen.'

Max zegt zelf:

'Zoals Puck al schreef heb ik weer veertien dagen rust voorgeschreven gekregen. Als mijn voorgestelde promotie afgeketst wordt – en ik geloof wel dat dat zal gebeuren – heeft het zoals Puck schreef geen zin langer hier onder deze enerverende toestanden door te werken, de dokter zelf zegt dat ik op ben. Maar men is niet gauw geneigd om iemand ziekteverlof naar Holland te geven, (de keuringscommissie is Indonesisch). Een overtolligheidverklaring is in mijn geval moeilijk te krijgen, ze kunnen me nog best op het ministerie in Djakarta gebruiken. Jullie ziet dat alles nog onzeker is en we jammer genoeg niets definitiefs kunnen schrijven. Ik hoop binnen een maand meer te weten.'

Die overtolligheidverklaring kon een Nederlandse ambtenaar die in Indonesië de de actieve dienst verliet gemakkelijk krijgen op grond van de Garantieverklaring 1949 en de Garantiewet 1950, waarbij ingeval van afvloeiing de Nederlandse regering zijn financiële rechten garandeerde, maar voor Max, die juist in actieve dienst belangrijk werk deed voor het binnenlands bestuur en dus niet 'overtollig' was, waren de mogelijkheden twijfelachtig.

Een enkele verzuchting over de onveiligheid in het Bandungse klinkt in de brieven door. De kranten maken er menigmaal melding van. Een militair die in Bandung was gelegerd meldt op zijn oorlogsherinneringsite³⁴: *'In April/Mei 1951 werd ik op de Alun-Alun, het centrale plein in Bandung, plotseling omsingeld door een groep van ca. 15 Indonesische militairen. Deze militairen begonnen tegen mij te schreeuwen, tegen mij aan te duwen, op mij in te slaan met geweerkolven en ze begonnen mij te schoppen.*

Achteraf gezien, was het mijn geluk, dat deze molestatie midden in Bandung plaats vond, zodoende kon een passerende patrouille van de P.M. (Polisi Militer, de militaire politie van het Indonesische leger) nog net op tijd ingrijpen om mij het leven te redden. Een aantal van deze politie mensen kende ik vanuit Tjimahi, waar zij voorheen dienst hadden gedaan als M.P.-er (Militaire Politie) bij het K.N.I.L.

Deze goed getrainde mannen hadden de overgestapt gemaakt naar de P.M. Deze mannen hebben mij eerste hulp geboden, mij begeleid naar mijn jeep en hebben bovendien een boobytrap, die onder de motorkap geplaatst was, verwijderd. Daarna werd eerste hulp verleend in het plaatselijke hospitaal.'

Als het kennissen of vrienden betreft komt het dichtbij. Puck schrijft in juni over een overval op een nabij gelegen onderneming:

'Over de familie Kiehl hebben jullie waarschijnlijk wel in de krant gelezen. Zij hebben een overval meegemaakt op de onderneming <Ardjasari>, waar hij waarnemend Baas is. Nu, het is vreselijk geweest, ze hebben 3 uur in een kuil gelegen, met hun kindje van ruim 1 jaar. Het is een wonder geweest, dat het kind stil is geweest en ze daardoor niet zijn ontdekt. Maar uit hun huis is alles gerampokt en ze hadden niets meer, toen ze beneden kwamen. Ik leende ze dekens, pannen enz. en gaf haar die rood-witte bolletjes jurk uit Amerika. Ze is n.l. langer dan ik, maar deze jurk kon net, daar die voor mij wat te lang was. Het is echt zielig en we hopen nu maar, dat de firma alles zal vergoeden.'

De schrik over dit soort incidenten zal hebben meegewogen in de afweziging over wat verstandig was om te doen.

De beslissing

Tussen 17 juni en 10 augustus is er het een en ander gebeurd waarover geen berichten zijn bewaard zijn gebleven. Duidelijk is dat in deze periode de kogel door de kerk is gegaan en er een beslissing is gevallen. Hoewel de brieven het niet met zoveel woorden vermelden, kan het niet anders, of het verzoek om promotie is in die periode door de Minister van Binnenlandse Zaken in Jakarta afgewezen. Het zou ook uitzonderlijk geweest zijn als een Nederlandse ambtenaar op een hoge post benoemd zou zijn. Hoe groot zijn ervaring en bekwaamheid ook zouden zijn in vergelijking met de Indonesische kandidaat voor die post, de Indonesiër zou in vrijwel alle gevallen de voorkeur krijgen.

Het moet voor Max een bittere teleurstelling zijn geweest, hoewel hij natuurlijk heel goed wist hoe in de Indonesische bestuurlijke kringen de bal rolde. Hij heeft het waarschijnlijk toch wel ervaren als het uitblijven van erkenning van zijn inzet en kwaliteiten.

Intussen had de kwestie een flink beroep gedaan op zijn nerveuze spankracht, zoals uit Pucks bericht over zijn slapeloze nachten valt af te leiden; daarom zal de beslissing over afwijzing van de promotie ook een opluchting zijn geweest: eindelijk uitsluitsel over hoe de kaarten liggen.

Max heeft toen alles gezet op het verkrijgen van ziekteverlof. Dat is gelukt; ziekteverlof is hem verleend voor één jaar. Hij heeft gekozen voor ziekteverlof en niet voor ontslag en niet voor de overtolligheidverklaring, die voor ambtenaren uit Indonesië garantie van financiële rechten belooft. Zoals gezegd was die in Max' geval niet zo evident van toepassing, eenvoudig omdat hij niet overtollig was. Max legt het zelf verder in een brief van 14 augustus aan zijn vader uit:

'Als ik een ziekteverlof krijg, dan betekent dat dat ik niet overtollig ben, want anders zouden ze meteen een overtolligheidsverklaring geven. Blijkt na een jaar dat ik genezen ben en willen ze me terug hebben, dan moet ik gaan. Willen ze me niet terug hebben tegen die tijd dan ga ik op wachtgeld en val ik meteen onder de garantie bepalingen (...). Een overtolligheidsverklaring zou ik nimmer gekregen hebben. In de verklaring die de huidige Gouverneur op mijn verzoek heeft afgegeven, staat zelfs dat ik een kracht ben die hij zeer nodig heeft. Ik vind het voor me zelf een veel prettiger gedachte hier weg te gaan als een gewaardeerde kracht dan als iemand die overtollig is. Over een jaar (wie dan leeft, wie dan zorgt) kunnen we een en ander opnieuw bezien. Wordt er in de loop van het komende jaar aan de salarissen getornd dan kan m.i. altijd een beroep worden gedaan op de Garantiewet 1950, is het niet Opi (die als deskundige in deze materie vaak werd geraadpleegd).

Intussen, wat ik nog steeds heb vergeten te schrijven, word ik ingepast in de Administratieve Dienst met de rang van referendaris gelijkstaande met het vroegere assistent-residentschap (leger majoor). Het lijkt me ook prettiger later bekend te zijn als referendaris dan als ex controleur Binnenlands Bestuur 1e klas. Ik ga dus met verlof als Referendaris ten behoeve van Gouvernement West-Java.'

Waren de nadelen van een langer verblijf in Indonesië vooral het krappe budget, de wankelende gezondheid van Max en de onmogelijkheid van schooling van zonen Rob en Ab in Nederland, waarschijnlijk was het, nu tot de terugkeer naar Nederland besloten was, makkelijker voor Max te erkennen dat nog een andere factor gewicht in de schaal legde: de loyaliteit aan Nederlandse belangen, die in zijn baan onder druk stond. Dat blijkt uit een latere brief aan een in Den Haag zetelende commissie (die de genoemde Garantiewet 1950 moest toepassen), een schrijven waarin Max in 1952 verzocht aan de commissie hem te ontheffen van de verplichting naar Indonesië terug te keren door hem toe te staan als ambtenaar in dienst van Indonesië af te vloeien. Hierin noemt Max naast de genoemde argumenten ook nog het feit dat hij, als ambtenaar in dienst van Indonesië, soms maatregelen moest nemen die een aantasting van de Nederlandse belangen inhielden, wat hem tegen de borst stuitte en spanningen en innerlijke conflicten veroorzaakte.

Het merkwaardige is, dat in een ook overgeleverde eerste en niet verstuurd versie van de brief dit argument niet staat. Misschien heeft hij dit in de tweede versie toegevoegd om zijn zaak sterker te maken. In welke mate Max in de dagelijkse praktijk van zijn werk in Bandung hier werkelijk onder geleden heeft is de vraag. In de brieven uit Bandung aan de familie in Den Haag heeft hij nooit over dit punt gesproken. Hij heeft mij wel later eens verteld, dat hij dankzij zijn positie als agrarisch ambtenaar de Indonesische onroerendgoedbelangen van een dame in Nederland heeft kunnen veilig stellen. Het omgekeerde – dat het niet lukte om Nederlandse belangen veilig te stellen – zal ongetwijfeld ook zijn voorgekomen.

De laatste voorbereidingen; vertrek

In de overige brieven van augustus 1951 gaat het alleen nog maar over allerlei praktische zaken voor de opvang van het naar Nederland terugkerende gezin. Ze staan vol van allerlei maatregelen die genomen moeten worden voor de opvang van de Cassuto's in Nederland. Hier heeft Puck duidelijk het voortouw genomen.

Bijzonder gelukkig is het dat het souterrain van Badhuisweg 86, waar het gezin in de jaren 1946–1949 heeft gewoond en dat eerder in dit verhaal uitgebreid is beschreven, weer vrijkomt. De familie die er in de jaren 1949–1951 heeft gewoond na het vertrek van de Cassuto's naar Indonesië, gaat er juist in deze periode van het najaar 1951 weer uit naar een nieuwe woning elders. Nu komt zelfs de voorkamer, die in de jaren vlak na de oorlog voor de jongere broers van Max was bestemd, ter beschikking. Dat wordt de kamer voor de drie kinderen, en vader en moeder gaan slapen in de tussen-

op Zaterdag 15 Sept. 1951
te 9.30 u.v.m.
ten huize van den Weledgestr.
Heer

Nette
VENDUTIE

M.L.H. CASSUTTO
(Referendaris dpb. Gub.D.B.)
Lapangan Tjudjung 4
(Houtmanpl.) - Bdg.

v/e GOED ONDERH. inboedel, o.a.:

Salonzitje — bijzettafels — schemerlampen w.o. staande — OUD HOLL. boekenkast — overgordijnen/vitrages — schrijfbureaux — schilderijtjes — VLOERKLEDEN — smeedijz. hanglampen — theekast — theetafel o/wielen — boekenkasten w.o. ann. schrijft. — bureaulamp — boekenrakken — partij boeken w.o. JUR. DICTATEN — „Libelle” tijdschr. — gramoph. m/platen — etenst. m/stoelen w.o. ANTIËKE ronde uitsch. — dressoir — etenskast — servies/glaswerk — Keukengerei — 3p. gasstel — keukenkast — petroleumstel — oven — div. tafels — Litsj. m/ingeb. nachtkasten en veren matr. — SPIEGELkast — Hang/legkasten w.o. 3del. — stilletje — wandspiegels — STAALB. kinderbedden m/bultz. — divanbanken m/bultz. — babytafel — kinderzitje — klamboes — Bekleed zitje — wandelwagen — partij gereedsch./electr. onderdelen — hutkoffer, pakketten, enz. enz.

HEDEN KIJKAVOND VAN 17 — 18.30

VIRGO *verkoop*

Dj. Suniaradja 5A — Telp. S. 1378 — Bandung

Veilingannonce zoals er zoveel verschenen.

kamer. De achterkamer, die uitkijkt op de achtertuin, wordt de woonkamer. Er is van alles te 'oerroessen' (regelen). Deels kunnen zaken worden overgenomen van de vertrekkende familie.

Van alles is er nodig: bedden, dekens, gordijnen, een kachel in de voorkamer en dan de keuken. Waar in de jaren vlak na de oorlog gezamenlijk werd gegeten in de keuken op de bel-etage van Ies en Lien Cassuto, gaat het gezin van Max nu veel meer een eigen leven leiden, dus de keuken moet goed worden uitgerust met een fornuis, servies, pannen etcetera.

Onmisbaar is de hulp van de ouders van Puck, vooral Opi, haar vader, speelt een grote rol in het vinden van oplossingen voor deze toch nog plotse-linge terugkeer.

Dat betekent voor Rob en Ab een nieuwe school. Puck schrijft:

'Je zou me inderdaad een groot plezier doen, Paps, als je vast naar de school van Robje ging, die nu niet meer op de Nieuwe Duinweg is, want ze hebben immers een eigen gebouw nu, ergens achter de Nieuwe Duinweg, ik weet helaas de straatnaam niet meer (Dit is de Rijslag met de school 'Het Volle Leven'). Ik zal zijn cijferlijst insluiten, dan nemen ze hem vast wel aan, ze waren er altijd zo verrukt van hem en ze zullen zich Robje nog wel herinneren. Wanneer ze zeggen, dat hij niet op school kan,

daar hij midden in de cursus komt, dan kan je ze zeggen, dat hij heus niet achter zal zijn, daar hier de scholen een maand eerder beginnen, zodat hij dus al 1½ maand hier in de zesde klas heeft gezeten. Van zijn onderwijzers zal hij bij vertrek ook nog een voorlopig rapport krijgen. Denk er aan te zeggen, dat Robje op een volkomen concordante school hier is, die een geheel Hollands leerplan heeft. Ik hoop, dat het zal lukken. Natuurlijk zou ik Abje graag op een kleuterklasje hebben, maar het lijkt me een te grote verandering, om hem na aankomst meteen op een schooltje te doen, dan raakt hij de kluts kwijt. Hij is erg aanhankelijk en gevoelig. Is dat schooltje achter ons in de Antwerpse straat er nog? Misschien kan hij daarop, dat is heerlijk dicht bij ook. Ab is nog een erg kinderlijk ventje, al wordt hij nu ook al vijf jaar over een paar maanden.'

Wat gebeurt er met het meubilair van het Houtmanplein 4? Dat wordt als een geheel geveild. Daar zorgen speciale firma's voor. Robbie ziet in deze periode vrijwel iedere dag annonces in de Indische kranten staan, aankondigingen van veilingen van de complete inboedel van naar Nederland vertrekkende gezinnen, 'venduties' geheten. Nu staat er een van zijn eigen pappie in. Even later staat er in de krant een korte dankbetuiging. 'Ondergetekende Drs. M. L. H. Cassutto betuigt hierbij gaarne zijn tevredenheid over de vlotte en zakelijke wijze waarop de Virgo Trading Company zijn vendutie verzorgd heeft. Bandung, 17 September '51. w.g. M. L. H. Cassutto'. Het vertrek komt steeds dichterbij. Passage is geboekt op de MS Oranje van de Stoomvaartmaatschappij 'Nederland'. De prikken moeten worden gehaald. Puck:

'Zoals ik al zei, hebben we allemaal een prik gehad. Ireentje heeft geen kik gegeven, terwijl Abje brulde. Ireen stak zelfs heel bedaard haar armpje uit, de dokter had zoiets nog nooit gezien van een kind van 3 jaar. Gelukkig zijn we er niet erg ziek van en morgen zal het leed wel weer zijn geleden.'

Zowat alles is nu geregeld. Alleen:

'We zijn nog steeds op zoek naar een pak voor Max, kunnen er een voor f 550,- ze hands krijgen. Ik vind het zo naar, dat hij nu op die mooie boot geen net Hollands pak zal hebben. Enfin, als we goed geld maken voor de meubels doen we het misschien nog wel.'

Max kijkt vooruit en ook nog eens terug.

'Dikwijls overvalt mij een gevoel van grote weemoedigheid dat we dit huis, deze mensen en deze stad gaan verlaten. Vooral wanneer ik zoals gisteren een brief kreeg van (ex-collega en goede vriend) Hooftman. Waarin hij schreef dat als ik dacht dat het in Bandung beroerd was ik me moest bedenken dat het in Holland 10 maal beroerder was. Maar Puck zegt dat hij moedeloos is door het vruchteloos solliciteren en het zitten in een dorp als Boskoop (waar zijn familie in de boomkwekerij zat). Inderdaad zullen wij in heel wat prettiger omstandigheden verkeren, als we terugdenken aan de fijne tijd die we destijds in Holland mochten doorbrengen. Omi, op de bridgeavondjes verheug ik me al bij voorbaat en ook op talloze andere dingen, die we al die jaren hebben moeten missen. De kinderen zijn vol van het idee van naar Holland

gaan. Ook zij zullen het heerlijk vinden. Ook voor Puck wordt het hoog tijd dat ze is van het Hollandse klimaat kan genieten. Zo zullen we het best in Holland kunnen stellen.

Ook verheug ik me erop met Vader te kunnen studeren, als ik weer wat opknap. Ik hoop dat er dan meer van terecht zal komen dan vorige keer.

En dan Tjoepi (de hond) dat is voor ons allemaal iets vreselijks. Dat beest gaat beslist dood als hij bij anderen komt. Het heeft een jaar geduurd eer hij aan ons gewend was. Als het niet zo duur was (R 700) zouden we hem beslist meenemen. Het is een schat van een beest, maar hem afmaken, wat voor hem misschien het beste zou zijn, dat kunnen we niet over ons hart krijgen. We zullen trachten een goed tehuis voor hem te vinden (dat is gelukt, RC). Onze bedienden hebben allemaal zitten huilen toen ze hoorden dat we weg gingen. We hebben ook een fantastisch aardig stel en gaat het ons ook erg aan ons hart hun te moeten verlaten.'

De mensen van Max' afdeling Agrarische Zaken boden hem als afscheidscadeau een sigarettendoos aan met een gedicht:

Bandung 7 September 1951
Aan de familie Cassutto,

De zoste dezer gaat de familie Cassutto van ons heen,
Daarom komen we vandaag ten afscheid bijeen,
Het is voor U beiden zwaar om van dit mooie land weg te gaan,
In het bijzonder van dit huis met plein en kronkelend oprijlaan

Als bewijs van ons welgemeend hart,
Bieden we U deez' sigarettendoos: Kleur wit met weinig zwart,
Annex lucifersdoosje van hetzelfde metaal,
Dat naar we hopen in Uw smaak ongetwijfeld valt.

We hopen dat het U beiden en kroost in Holland goed gaat,
En U met blijheid aan ons terugdenkt, die U verlaat,
We bidden God voor het welzijn van U en Uw gezin,
En verwachten later bericht waar U zich bevindt.

Voorts wensen wij U goede reis in trein en boot,
En een makkelijk leven, vrij van alle geldnood,
Lang Leve de familie Cassutto aan het Scheveningse strand,
In bijzijn van hun kroost, wandelend door duin en zand.

Deez' vers is kort, de bedoeling is goed,
De woorden zijn wellicht niet gekozen zooals het wezen moet,
De schrijfster is nog leerende met dichten en zang,
En daarom maakt zij dit versje niet al te lang.

Het lied was ondertekend door zeventien personen, met alleen hun handtekening; de namen van negen van hen waren te traceren waren via een latere brief – want trouw schreven een aantal medewerkers nog jaren lang brieven aan de familie, vooral op 1 januari met nieuwjaarswensen, ‘selamat tahun baru’. Deze ondertekenaars waren er in ieder geval bij: Lili Natakusumah, H.A. Kusuma Bellawy, Astradipura, mevrouw H.F. Harun, Hidajat, E. Achmad, A. Sambas Rivai, Udju, Nomod Judawisastra.

Zo werd een stuk verleden afgesloten en een nieuwe toekomst brak aan. Op 20 september 1951 gleden Java achter de horizon weg en voeren Max, Puck, Robbie, Abje en Ireentje op het mooie schip de MS Oranje terug naar Nederland.

Hoe het verder ging

Ies Cassuto bleek al tijdens de periode van dit verhaal ernstige suikerziekte te hebben. Hij is in 1955 overleden, zeventig jaar oud. Lien heeft hem lange tijd overleefd. Nog lang heeft ze gewoond op de Badhuisweg 86 met een Indische gezelschapsdame, mevrouw Khouw ('kouwte'). Ze is overleden in een verzorgingstehuis in 1978.

Albert en Betsy Van Zuiden hebben nog veel rustige jaren geleefd in hun parterrewoning Badhuisweg 46, waar laat in de middag een passant het paar in hun serre kon zien zitten, tegenover elkaar, de hoofden gebogen in een middagslaapje. Albert overleed in 1969, een paar jaar later gevolgd door Betsy in 1974.

Het gezin van Max en Puck Cassuto kwam na de terugkomst in Den Haag, herfst 1951, inderdaad weer te wonen in het souterrain van de Badhuisweg 86. Daar ging Max hard aan de studie en binnen ruim twee jaar rondde hij aan de universiteit van Leiden dankzij enkele vrijstellingen de studies Indisch en Nederlands recht af, een flinke prestatie. In 1954 kon hij aan de slag op het Ministerie van Financiën.

In 1955 kon het gezin eindelijk verhuizen naar een eigen woning aan de Vogelkersstraat in Den Haag. Max is zijn hele leven ambtenaar gebleven in Den Haag, zij het de langste tijd als hoofd van (wederom) een afdeling agrarische zaken op de Provinciale Griffie van Zuid-Holland. Puck is altijd zijn trouwe gezellin gebleven. Het gezin heeft alle stadia van de toenemende welvaart meegemaakt, gesymboliseerd door de auto – van deux-chevaux via Ami tot Toyota – en de vakanties – van Valkenburg via Gerolstein in de Eifel tot Italië, later in het leven vaak in Eilat in Israël. Tot en met nog vele jaren na het pensioen van Max heeft het paar met kinderen en later kleinkinderen een goed leven gehad. Beiden zijn geregelde kerkgangers gebleven. Max raakte geleidelijk onder invloed van gesprekken met zijn jongere broer George steeds meer gefascineerd door het feit dat Jezus een Jood was en hij bestudeerde het Nieuwe Testament graag in dat licht. Ook was hij een enthousiaste supporter van de staat Israël.

Puck is in 1998 door een medische misser tijdens een ongelukkig verlopen darmoperatie na een aantal dagen overleden.

Hoewel Max het zelf niet met zoveel woorden zou hebben uitgedrukt is hij psychisch en fysiek een kwetsbare man gebleven. Zelf drukte hij het op zijn oude dag in een vertrouwelijk gesprek zo uit: 'Ik heb altijd op mijn tenen moeten lopen'. Al die inspanningen vonden een zekere erkenning door het lintje dat hij in 1975 kreeg, officier in de orde van Oranje-Nassau. Ondanks die kwetsbaarheid heeft hij Puck en zijn twee broers ruimschoots overleefd. Na het overlijden van Puck is hij geleidelijk achteruit gegaan en is na lastige laatste jaren overleden in 2003.

Zelf heb ik als jong jurist een paar jaar voor de rijksoverheid gewerkt, in welke periode ik ernstige drugsproblemen heb gekregen. Een belangrijke wending was mijn ontwenningfase en verhuizing naar Nijmegen, waar ik psychologie heb gestudeerd. Daar ben ik blijven wonen en heb ik een diverse reeks activiteiten ontplooid, waaronder veel op het gebied van theater. In de loop van de jaren negentig ben ik mij steeds meer gaan interesseren voor mijn Joodse roots en voor het Jodendom als religieuze bodem. In 2000 ben ik lid geworden van een liberaal joodse gemeente, waarvoor ik nog steeds actief ben. Wie meer wil weten, kan terecht op mijn website. Al jaren is Minke Cannegieter mijn trouwe partner.

Ab heeft het grootste deel van zijn arbeidzame leven als personeelsfunctionaris bij het departement van Verkeer en Waterstaat gewerkt. Samen met Monique waarvan hij in 1989 is gescheiden, heeft hij drie kinderen, Rogier, Leonore en Marloes en een kleinkind, Liv, dochter van Leonore en Bas. Ab is inmiddels gepensioneerd.

Irene is lerares huishoudkunde en gezondheidskunde geworden en getrouwd met leraar Nederlands Karel van Zwol. Beiden zijn gepensioneerd en wonen – evenals Ab – in Zoetermeer.

Max' broer Ernest vertrok na enkele jaren predikant te zijn geweest in Hurwenen wederom naar Amerika met zijn vrouw Elly en hun dochtertje Hetty. Nu was het definitief. Hij is dominee voor zending onder de Joden geweest op verschillende plaatsen in het oosten van de VS en kreeg een enthousiast gevolg van Joodse bekeerlingen. In die eerste jaren werd het gezin uitgebreid met twee tweelingen, een paar meisjes, Carolyn en Marilyn, een daarna twee jongens, George en Benjamin.

Geleidelijk aan werden zijn verkondigingen en vieringen steeds Joodser van signatuur tot wat nu genoemd wordt Messianic Judaism, een richting die zijn zoon Benjamin inderdaad is uitgegaan. Elly heeft hem steeds terzijde gestaan, ook muzikaal. Gaandeweg is ze ook een eigen carrière als lerares begonnen. Beiden zijn (te) vroeg overleden. Ernest ging fysiek en psychisch achteruit en bleek te lijden aan een vroeg begonnen ziekte van Alzheimer, toen nog een nieuwe term. In 1985 kwam het eind. Hij moest nog vernemen dat zijn vrouw was overleden – in 1984 – aan een snel fatale hersentumor. Helaas is ook Benjamin jong overleden in 2012. De andere kinderen, allen even voor of over de zestig, leven in goed welzijn met hun nakroost.

George, de jongste broer van Max, is zijn loopbaan begonnen als vlootpredikant; later is hij als door velen geliefd predikant werkzaam geweest in tal van gemeenten in Nederland, steeds samen met zijn vrouw Hanneke van Royen, met wie hij drie kinderen en twee kleinkinderen heeft gekregen, Michiel (kaasmakende boer) met zijn dochters Kim en Nicky die op zesjarige leeftijd aan de gevolgen van een hersentumor is overleden, Carine

(journalist) en David (leraar). George is zich steeds meer bewust geworden van zijn Jood-zijn en de rol van Jezus in de christelijke kerk werd voor hem als Jood steeds meer problematisch. Hij heeft net voor zijn emeritaat de kerk verlaten en heeft zich gewend tot het liberale Jodendom. Helaas heeft hij niet lang van die nieuwe levensfase kunnen genieten. Kanker heeft ook hem te vroeg, in 1996, weggenomen. Zijn vrouw Hanneke is in die tijd joods uitgekomen. Twee van zijn kinderen, Carine en David hebben deze stap ook gezet.

Rob Cassuto, maart 2014

Geraadpleegd en verwijzingen

Algemeen over de jaren na de oorlog in Indonesië

dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12, Epiloog, tweede deel, RIOD, 1988

dr. H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië*, Prometheus, 2001

Geschiedenis van Indonesië, onder red. van Leo Dalhuijsen e.a., Walburg Pers, 2006

Voor de politieke context van dit familieverhaal is dankbaar geput uit deze werken en de resultaten zijn dermate verweven met het verhaal dat specifieke vermelding niet mogelijk is.

Dat geldt ook voor vele pagina's op Wikipedia, die feitelijke gegevens hebben opgeleverd of ondersteund. Ook vele andere internetpagina's noemen wij niet, behalve die in de noten vermeld staan.

Speciale vermelding verdient het digitale dagblad- en tijdschrift archief van de Koninklijke Bibliotheek. Dit archief maakte het opzoeken van en verifiëren aan krantenartikelen op eenvoudige wijze mogelijk.

Over de toestand op Java 1946–1950 heb ik veel geraadpleegd de digitale bestanden van <http://www.historici.nl/retro>, Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945–1950.

Noten

- 1 Over de Indologiestudie: Cees Fasseur, Indologen, ambtenaren voor de oost, Aula, 2003.
- 2 W.H. van Helsdingen. Daar werd wat groots verricht, Nederlandsch-Indië in de xxste eeuw (1941)
- 3 In de brieven uit de jaren veertig wordt de achternaam van de familie gespeld als Cassutto met dubbel t. Dat was toen inderdaad de spelling. Die dubbel t was vermoedelijk te wijten aan een foute inschrijving in de burgerlijke stand in 1830. Bij rechterlijk besluit van 1961 is deze fout op verzoek van George Cassuto, de jongere broer van Max, hersteld en sindsdien spellen Max en George en hun nakomelingen weer Cassuto met een enkele t. Behalve in de briefcitaten wordt de spelling Cassuto gebruikt.
- 4 Meer over Joden in Indië en i.h.b. de kamptijd zie Rob Cassuto, 'Joden en Nederlands-Indië', <http://www.robassuto.com/indijoden1.html>
- 5 Over de Tacoma Maru <http://www.japansekrijgsgevangenkampen.nl/Tacoma%20Maru%201.htm>
- 6 Deze passages zijn samengesteld uit de aantekeningen van Puck en een lange brief van een lotgenote van Puck, mevrouw N, waarover ik de beschikking heb gekregen.
- 7 Lydia Chagoll, Zes jaren en zes maanden, Standaarduitgeverij, Antwerpen, 1981
- 8 Over de bordelen: Dr. D. van Velden. 'De Japanse burgerkampen', blz. 278
- 9 Overigens heerste de honger ook buiten de kampen op Java; vanaf 1944 tot het eind van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië en nog een periode daarna, ontstond door Japans wanbeheer een hongersnood waaraan 2,5 tot 4 miljoen mensen stierven. Vooral op het eiland Java was de sterfte enorm en werd het niet ongewoon in de loop van 1944 mensen in de straten van steden te zien sterven (Wikipedia).
- 10 Wim Kan, Burmadagboek, de Arbeiderspers, 1986
- 11 Op basis van citaat vermeld op <http://www.aish.com/tp/i/ky/48957056.html>, een citaat uit: Barton J. Bernstein, 'Understanding the Atomic Bomb and the Japanese Surrender: Missed Opportunities, Little-Known Near Disasters, and Modern Memory,' Hiroshima in History and Memory, ed. Michael J. Hogan, New York: Cambridge University Press, 1996, p.45 (op internet te lezen als geregistreerde)
- 12 De RAPWI (Recovery Allied Prisoners of War and Internees), in de brieven ook vermeld als Rapwi was een uitgebreide hulpverleningsorganisatie, die was ingesteld door de Engelse opperbevelhebber van Z.O.-Azië, Louis Mountbatten. Naar al die landen in Zuid- Oost-Azië werden hulpverleners uitgezonden, die zich moest bezig houden met de opvang van ex-krijgsgevangen en geïnterneerden, ook in Bandung. De hulpverleners deden gevaarlijk werk, omdat ze vaak – soms met geweld – tegengewerkt werden door de nationalistische en extremistische groepen, die hen beschouwden als collaborerend met de Nederlanders.
- 13 De Tijd 13-08-1955
- 14 Een exact aantal kan niet worden gegeven. Het recentelijk genoemde aantal van 20.000 slachtoffers lijkt veel te hoog, zie de kritiek van de redacteur van www.javapost.nl, Bert Immerzeel, op deze schatting. Een aantal van circa 5500 slachtoffers is vermoedelijk het meest reëel (aldus www.indischekamparchieven.nl).
- 15 Voor de Bersiap in Bandung is geraadpleegd o.a. 'Bersiap in Bandung', Mary C. van Delden, Koskengen: van Delden, J.
- 16 In Colombo resideerde staf van de Bevelhebber der Strijdkrachten in het Oosten, luitenant-admiraal C.E.L. Helfrich
- 17 Waarschijnlijk bedoelt Max het zg Goebengtransport, beschreven door Jan Somers op www.javapost.nl (<http://javapost.nl/2013/08/14/het-goebengtransport/>)
- 18 Een onthutsend verslag over de marteling en slachting door de pemuda's van Europeanen en Indo's in Surabaya in de Simpang sociëteit en de Werfstraat gevangenis is het verhaal van Herman Romans van Schaik in het tijdschrift 'Aanspraak' van september 2013. Een overzicht van de gebeurtenissen in Surabaya geeft vd Doel (op cit.)
- 19 Zie Wikipedia en IMDB, beoordeling 6,8 met John Hodiak en Gene Tierney, een sleutelscene is te zien op Youtube
- 20 Bron: Rudy Kousbroek die citeert uit boekje 'Koers West' van de Repatriëringdienst Indië, vermeld op www.javapost.nl
- 21 Het door Lien Cassuto voor Presser geschreven verhaal is te lezen op internet: <http://www.robassuto.com/documentsfischer.html>
In dr. J. Presser's 'Ondergang', p. 111 is het incident kort weergegeven. De passage is te lezen op <http://www.robassuto.com/documentsgeo.html> presser
- 22 Een verbatim van dit interview is te lezen p de website van Rob Cassuto (<http://www.robassuto.com/documentsgeo.html>)
- 23 Citaat en een aantal feiten ontleend aan: Ernest Cassutto, The Last Jew of Rotterdam, Purple Pomegranate Productions, 2001
- 24 Ds. J. Rottenberg die gemengd gehuwd was, werd vanwege een anti-Duitse preek opgepakt en naar het concentratiekamp Amersfoort gedeporteerd en daarna naar Mauthausen, waar hij onder martelingen is bezweken
- 25 Voorzover ik het lot van Hetty heb kunnen achterhalen is ze waarschijnlijk omgekomen in het werkkamp Dorohucza. Lees over haar op mijn website <http://www.robassuto.com/familyphotohetty.html>
- 26 Minister U. Stikker is vermeld op de passagierslijst die Max heeft bewaard. Stikker ging voor overleg met de nationalistische naar Indonesië. Het overleg is vermeld in het 'Afscheid van Indië' p. 315 van H. van den Doel (op cit.)
- 27 In deze en volgende passages maken we mede gebruik van Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1945-1950, voorzover op Internet te raadplegen

- 28 Bron: <http://members.home.nl/w.balijon/index2.html>
29 Kerstoespraak prinses Wilhelmina 1950 te beluisteren in historisch radioarchief Wereldomroep
30 Nieuwsgier 14 dec. 1951
31 AID De Preangerbode 4 jan. 1951
32 Limburgs Dagblad 22 feb. 1950
33 Uit Het nieuwsblad voor Sumatra 10 juli 1951, 'Mr. Wibisono pleit krachtig voor geestelijke opbouw,
Nederlandse werkkrachten moeten benut worden'.
[http://kranten.kb.nl/
view/article/id/ddd%3Ao1o476115%3Ampeg21%3Apoo1%3Aaoo1723](http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3Ao1o476115%3Ampeg21%3Apoo1%3Aaoo1723))
34 Uit een oorlogsherinneringsite <http://members.ziggo.nl/fransberings/WO2.htm>

Indische woorden

anglo klein aardewerken kooktoestel
arang houtskool
baadje jasje
baboe vrouwelijke bediende
bamboe roentjing bamboe speer
barang bagage, spullen
belanda Nederlander
bilik, gedek gevchten bamboe (muur)
beras gepelde ongekookte rijst
bultzak matras
deleman huurrijtuigje
dendeng gedroogd vlees
desa, dessa, kampong dorp, Indonesische wijk
djongos mannelijke bediende
gedekken smokkelen aan muur van het interneringskamp
gunung berg
Hei-ho Indonesische kampbewaker
kabaja Indisch meestal wit jasje of blouse voor vrouwen
kangkoeng soort Indische spinazie
karbouw indisch rund
katjang idjoe groene bonen, mungbonen
Katjang kedelé soort Indische bonen
kawat prikkeldraad
kebon tuinman
ketan kleefrijst
kipas waaier om het vuur in de *anglo* aan te wakkeren
klamboe muggennet
klapper kokosnoot
kokkie de bediende die belast was met het kookgebeuren
kromo is eigenlijk in het Javaans de taal, die de mindere tegen de meerdere bezigt, Puck gebruikt de term hier vermoedelijk als algemene bijnaam van de 'gewone' Indonesiër
mau willen
negara staat
NICA, Nica Netherlands Indies Civil Administration, voorlopig Nederlands bestuur vlak na de capitulatie van Japan
obat medicijn
oleh oleh gastgeschenken
onderneming plantage
padisnijden rijst op het veld (padi) oogsten

pantjuran waterleiding
pasar, passar markt
patjol schop, hak
pisang banaan
piang ambon, pisang soesoe, pisang raja soorten banaan
pidjied, pidjieden masseren
planter ondernemer op een plantage
platje terras
ramé druk, onrustig, chaotisch
ramboetan lychee-achtige vrucht met harde schil
rampok, rampokken roven
rantang hengel met pannetjes boven op elkaar
RAPWI, Rapwi afkorting van ‘Recovery Allied Prisoners of War and Internees’, de enorme hulpverleningsorganisatie die was ingesteld door de Engelsen en die zich moest bezig houden met de opvang van ex-krijgsgevangenen en -burgergeïnterneerden in heel Zuid-Oost-Azië
roemah huis
sarong Indische wikkelrok
sawah rijstveld
senang gerust, veilig
slokan, selokan sloot
tinka's kuren
tjintjangen met kris of klewang ombrengen
TNI Tentara Nasional Indonesia, het Indonesische leger
toekang koopman
topi Indonesisch zeer gangbaar hoofddeksel
totok blanke (import) Nederlander
trassi garnalenpasta, ingrediënt van vele Indische gerechten
wadjang grote halfronde ijzeren pan voor roerbakken
wedana lagere Indonesische ambtenaar
waringin, kenari, tamarinde soorten bomen

